

MED DRŽAVO IN TRGOM: CIKLI IN PRELOMI V ZGODOVINI

MED DRŽAVO IN TRGOM: CIKLI IN PRELOMI V ZGODOVINI

UREDNIKA NINA VODOPIVEC

Ljubljana 2014

ZBIRKA

VPOGLEDI 9

Med državo in trgom: cikli in prelomi v zgodovini

© Inštitut za novejšo zgodovino, 2014-02-10

Urednica: dr. Nina Vodopivec

Tehnična urednica: dr. Mojca Šorn

Recenzenta: dr. Aleš Gabrič in dr. Bojan Godeša

Založnik: Inštitut za novejšo zgodovino

Zanj: dr. Damijan Guštin

Postavitev in prelom: Barbara Bogataj Kokalj

Jezikovni pregled: Bojana Samarin, prof.

Tisk: Medium d.o.o.

Naklada: 400 izvodov

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

338(091)(082)

MED državo in trgom : cikli in prelomi v zgodovini / urednica
Nina Vodopivec. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2014. -
(Zbirka Vpogledi ; 9)

ISBN 978-961-6386-47-0

1. Vodopivec, Nina, 1974-

272461824

© 2014, Inštitut za novejšo zgodovino.

Vse pravice so pridržane. Brez predhodnega pisnega dovoljenja izdajatelja je prepovedano reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev, objavljanje, predelava ali katera koli druga oblika uporabe tega dela ali njegovih delov.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, without the permission of the Publisher.

VSEBINA

Nina Vodopivec, <i>Predgovor</i>	5
Meta Remec, »Vaša dolžnost je, da ste lepe« <i>Oglaševanje pripomočkov za urejen zunanji videz v priročnikih in ženskem časopisju na začetku 20. stoletja</i>	9
Mitja Sunčič, <i>Poseganje Kraljevine Jugoslavije v gospodarstvo v zadnjih dveh letih njenega obstoja</i>	33
Jože Prinčič, <i>Socialistično gospodarstvo - več države, manj trga in podjetništva</i>	53
Žarko Lazarevič, <i>Tovarna kolektorjev Idrija in vstop tujega partnerja leta 1968</i> <i>Postopki, razhajanja in dileme</i>	83
Marta Rendla, <i>Založenost trga z blagom za široko potrošnjo v Sloveniji v času socializma</i>	111
Aleksander Lorenčič, <i>Vloga države, podjetja in trga v novih pogojih gospodarjenja (1990-2004)</i> <i>Državni intervencionizem ali svobodni trg</i>	143
Nina Vodopivec, <i>Država, trg, podjetje: o razmerjih in družbeni izključenosti</i>	165
O avtorjih	187
Imensko kazalo	191

Predgovor

Razprave o državi in trgu bi lahko nedvomno uvrstili med najvidnejše v sodobnem času: od pouličnih klepetov, gostilniških miz, družinskih slavij, do parlamentarnih razprav in akademskih posvetov. Zdi se, da ima mnenje o razmerju že prav vsak, kot tudi o tem, kako kategorije sploh razumeti. Vsakdanje poglede na razmerje sooblikujejo številne politične in analitične razprave o globalnih politikah in ekonomski finančni krizi kot tudi politični pozivi po vitki državi in krčenju njene vloge v sodobni družbi aktivnega dela. Strokovnjaki, ideologi in politiki utemeljujejo svoje argumente s tržnimi zakonitostmi, s potrebo po deregulaciji trga, podjetniški logiki in zasebni iniciativi. Temu oporekajo tisti, ki izpostavljajo prav nasprotno: da je danes potrebne več države in manj trga. Številni sodobni kritiki dokazujejo, da se je država sicer umaknila s področja socialnega varstva, a je zato okrepila svojo vlogo na področju družbenega nadzora. Študije nacionalizmov in etničnosti pa izpostavljajo, da kljub svetovnim globalnim povezavam vloga nacionalne države ni izginila, temveč se je preoblikovala.

Tradicionalna ločnica med državo in trgom, ki se pogosto prevaja v ločnico med politiko in ekonomijo, je zaznamovala razvoj od merkantilističnih do ekonomskih nacionalnih politik. Klasično podobo liberalne države je po gospodarski krizi tridesetih let dvajsetega stoletja in po drugi svetovni vojni zamenjal ideal keynesianske države blaginje, v socialističnem svetu ideal načrtnega gospodarstva in družbenega samoupravljanja, v zadnjih dvajsetih letih pa prehod v državo aktivnega dela ter tržnega delovanja.

Čeprav bi lahko na prvi pogled rekli, da je razmerje med trgom in državo tudi na področju današnje Slovenije potekalo po liniji odpiranja in dereguliranja, pa poglobljeni vpogled v prispevke pričujočega zbornika pokaže, da so razmerje v 20. stoletju zaznamovali številni cikli. Razmerje med državo in trgom v družbi je določalo razumevanje obeh kategorij kot tudi njunega prepleta, cikličnost njunega razvoja in pomenskih poudarkov v zgodovini.

Prispevki v zborniku izpostavljajo, da kategoriji trg in država nista statični in da ju gre brati v konkretnih historičnih kontekstih. Razprave o razmerju med državno regulacijo in tržno svobodo imajo namreč svojo zgodovino. Po eni strani jih je pomembno brati v konkretnih historičnih kontekstih, saj so odsevale življenjsko dinamiko in razumevanja svojega časa, hkrati pa so vzpostavljale okvire politično gospodarskega delovanja. Prispevki z vpogledom v probleme, strahove in dileme, ki so spremljali razprave med zagovorniki tržnih zakonitosti in državne regulacije, načrtovalci gospodarske politike ter ekonomskimi strokovnjaki v Sloveniji v 20. stoletju po drugi strani kažejo na številne kontinuitete in cikle. Z zbornikom želimo avtorice in avtorji opozoriti, da razmerje država – trg ni enoznačno in da ga ne gre reducirati na dihotomijo državnega intervencionizma in svobodnega trga, da je zgodovina razprav med gospodarstveniki, podjetniki, strokovnjaki – ekonomisti in menedžerji oz. direktorji ter politiki, ideologi dinamična zgodba.

Zbornik je nastal v okviru zastavljenih ciljev in metodoloških pristopov programske skupine Gospodarske in socialne zgodovine 19. ter 20. stoletja na Inštitutu za novejšo zgodovino. V skupini smo si v tokratnem projektu zadali iz zgodovinskega ter antropološkega vidika proučiti razmerje med državo in trgom, natančneje raziskati kontinuitete in diskontinuitete v okviru dolgoročnosti. S konceptom dolgoročnosti poskušamo v programu razumeti gospodarsko in socialno zgodovino ter procese obravnavati v vzročno-posledični vzajemni povezavi družbe skozi daljše časovno obdobje. Raziskovanje osrednjih strukturnih gospodarskih procesov in političnih transformacij je vpeto v širši družbeni kontekst, v kontekst vzročno-posledične pogojenosti gospodarskega, socialnega, političnega in kulturnega razvoja. S tem želimo opozoriti, da zgodovinski razvoj ne gre pojmovati linearno, saj poleg prelomov in diskontinuitet razvoj pomembno zaznamujejo številni cikli in kontinuitete. V tem smislu razmerje med trgom in državo proučujemo v njegovi dinamiki, gre namreč za proces.

Z zbornikom izpostavljamo, da ekonomskih vprašanj in razmerij ne gre obravnavati izven družbene umeščenosti. O državi in trgu seveda ne moremo govoriti kot o nevtralnih kategorijah. Že Karl Polanyi je opozoril na družbeno umeščenost trga, v zadnjem času pa je več polemik tudi o tem, kaj dejansko pomeni država. Na eni strani lahko državo proučujemo kot sistem oz. aparat, na drugi kot idejo oz. ideologijo. Razumevanje države močno zaznamuje razmerje med državo in družbo. Dihotomija v splošnem vzpostavlja videz dveh koherentnih ločenih sistemov, kjer se država kaže kot zunanja sila, ki penetrira družbo, v nadaljevanju tudi tržne zakonitosti in zasebne iniciative. V sodobni kritiki prevladuje tendenca, da gre državo razumeti v smislu družbenega upravljanja in politične racionalizacije, v povezavi z genealogijo subjekta, v okviru semantičnih povezav med vladanjem in mišljenjem (governmentalité).

Čeprav večina prispevkov v zborniku ne problematizira posameznih kategorij države oz. trga, avtorice in avtorji pokažemo, da razmerje ni enoznačno, da enega ne gre razumeti brez razumevanja drugega, da je razmerje med njima močno zaznamovala še neka druga družbena institucija: to je podjetništvo s svojo strukturo in organizacijo. Ideja, da podjetniško upravljanje preoblikuje razumevanje družbe in države, sovпада s sodobnimi analizami, ki izpostavljajo, da podjetje ni zgolj formalno pravna oblika organizacije dela ter lastnine, temveč oblika miselnosti, družbenega upravljanja in normiranja.

Prispevki so različni po metodi (analiza tiskanih, časopisnih, arhivskih in ustnih virov, statistične analize ter teoretski pregledi), po metodoloških poudarkih kot tudi po vsebini oz. časovni opredelitvi. Večji poudarek je namenjen predvsem gospodarski zgodovini, čeprav le-tega ne gre razumeti ločeno od družbenih procesov. Dinamiko razmerja poskušamo avtorice in avtorji ujeti tako v makro kot tudi v mikro perspektivi: na ravni podjetja, živahnega razmerja med potrošništvom in produkcijo ter ekonomisti in politiki. Pogled na mikro raven kaže na razkorak med predpisanim in dejanskim življenjem, na prepreke ter pogajanja, s katerimi so se srečevali ljudje v vsakdanjem življenju, na družbene kontekste in druge povezave, kot na primer vprašanje zaupanja, vrednostnih sistemov, stereotipov, različnih razlag in razumevanj teh kategorij. Prav tako tudi pogled na posamezna leta znotraj makro zgodovine kaže na konflikte med težnjami ter idejami na eni strani in uradnimi ureditvami na drugi. Članki izpostavljajo, da je za vpogled v dinamiko razmerij treba pogledati izven posameznih političnih aktov in določitev, v prostor pogajanja med različnimi akterji: ideologi, politiki, ekonomisti, gospodarstveniki, direktorji, delavci, potrošniki in oglaševalci.

Takšen pogled sledi usmeritvi programske skupine, da bi družbene institucije razumeli v antropološkem smislu. V skupini pričujemo družbene institucije v njihovi dinamiki in življenjski formi. Naše izhodišče je, da so institucije ljudje, lokalni akterji s svojimi vzorci razmišljanja in z dejanji, ki so v različnih političnih režimih sestavni del vsakdanje življenjske rutine. Z osredotočanjem na življenjske ritme opozarjamo na razpetost med deklariranim, političnim, teoretičnim in vsakdanjimi zmožnostmi, ki čez čas spreminjajo tudi načela in politične odločitve ter ureditve. Odpiranje vpogleda v medsebojna pogajanja okoli pomenov razsvetljuje neskladja med normativnim, deklariranim in predpisanim ter vsakdanjo organiziranimi realnostmi. Prav v teh vmesnih prostorih prihaja do pogajanj med politiki in gospodarstveniki, med podjetniki in politiki, kot tudi do kontradikcij, kar konstituira družbene realnosti.

Institucionalizacija družbenih razmerij zajame tudi vpogled v simbolne vpise in kulturne pomene v družbi. Vprašanje, ki nas torej zanima, je, kaj so ljudem določeni procesi, razprave in kategorije pomenile. Ne gre torej le za

materialno in ekonomsko (družbeno kontekstualizirano) perspektivo, temveč tudi za simbolno ter kulturno. V metodološkem smislu je zato poudarek poleg analize ekonomsko socialnih procesov tudi na idejnih shemah, reprezentacijah, mišljenju in zamišljanju realnosti, na načinih, kako so ljudje v okviru svojega prostora in časa razumeli ekonomsko socialne procese ter kako so jih doživljali. S tem postavljamo pod vprašaj univerzalistično razumljene kategorije in jih prikažemo v razumevanju specifičnega prostora in časa. Tako je v ospredju vprašanje, ali, in na kakšne načine, prihaja do pogajanja med normativnim in realnim, kar zajema taktike in strategije od ozaveščenih kot tudi nereflektiranih odzivov posameznikov in skupin. Ob tem se pogosto kaže, da dogodki in delovanja posameznikov ali skupin niso zgolj plod racionalnih odločitev, da jih sooblikujejo neformalni odnosi, pravila, obnašanja, negotovost, nereflektirane težnje kot tudi težnja po družbeni prepoznavnosti in vidnosti.

Kategorije »država, trg, podjetje« torej niso nevtralne, temveč družbeno umeščene kategorije s svojim življenjem, zato jih je pomembno raziskati v okviru družbenih odnosov ter v kontekstu vsakdanjega življenja ugotavljati življenjsko dinamiko institucij.

Nina Vodopivec

Meta Remec

»VAŠA DOLŽNOST JE, DA STE LEPE«

Oglaševanje pripomočkov
za urejen zunanji videz v
priročnikih in ženskem
časopisju na začetku
20. stoletja

RAZVOJ OGLAŠEVANJA

Razvoj oglaševanja, ki predstavlja danes »osrednje področje današnje post-moderne civilizacije«, ki je vseprisotno in povsem obvladuje vse pore družbe,¹ je bil neločljivo povezan z razvojem tiska. Že na začetku 17. stoletja so se v časopisju pojavile posebne rubrike, ki so bile namenjene zgolj oglasom, ki so bili sprva zelo preprosti in brez slikovnega materiala. Moč in vpliv oglaševanja, ki sta bila sprva zelo omejena, sta s pojavom množičnih medijev dosegla neslutene razsežnosti in postavila temelje novi potrošniški družbi.² Njen razvoj je ovirala predvsem stara cehovska mentaliteta, v kateri ni bilo prostora za konkurenčnost in željo po

1 Studen, *Vprežna konja*, str. 46.

2 Bertoša, *Jamči se za uspeh*, str. 35–36.

dobičku,³ vendar procesa preprosto ni bilo več mogoče ustaviti. Oglasi so postajali vse bolj sofisticirani in že v 19. stoletju so bile opazne tendence po izkoriščanju retorike, vsakdanjim proizvodom so že pripisovali simbolne vrednosti, pogosto so se posluževali slikovnega materiala in umetnosti.⁴ Zadnja leta 19. stoletja so bila tako dejansko »zlato obdobje« v razvoju oglaševanja: oglaševalcev še ni vezal noben etični kodeks, zakonodajalci se s tem področjem še niso resneje ukvarjali,⁵ in pravzaprav se še nihče ni zgražal, da so oglaševalci prodajali izdelke, ki niso delovali oz. so obljubljali nerealne in skoraj fantastične učinke.⁶

Moderno oglaševanje, ki se je razvijalo z roko v roki z industrijo, je v ospredje postavljalo individualnost, užitek, uspeh in zunanji videz,⁷ bilo pa je tudi zgolj odsev novih tendenc v družbi, ki so se najbolj odrazile v aktivnostih za izboljšanje higienskih razmer in večji skrbi za zdravje ljudi.⁸ Telo, ki ga je bilo po Foucaultu že od antike naprej treba nadzorovati, obvladovati in ga oblikovati,⁹ je postalo osrednji predmet pozornosti. Država, ki je kot regulator vstopala na vse več področij človekovega bivanja, je sprva zasledovala predvsem svoje interese po čim bolj zdravi delovni sili in čim večjem številu za boj primernih nabornikov. Ob upadu smrtnosti zaradi epidemij in povečani skrbi za preventivo pa je v ospredje začela stopati še skrb za estetiko.¹⁰ Ob izdelkih, ki naj bi zagotavljali zdravje in odpornost, in ki naj bi telo krepili od znotraj,¹¹ so začeli stopati v ospredje oglaševalskih akcij tudi izdelki za zunanjo nego, kot so različne kreme za obraz in telo, preparati za lase, mila, mleka, tinkture, pudri in sredstva za nego zob. Vsi ti izdelki so služili predvsem zadovoljevanju estetskih norm, ki jih je določala družba, razširjali pa so se preko medijev, priročnikov in drugega poljudnega tiska in ki se jim je posameznik moral podrediti in jih ponotranjiti, če se ni želel znajti na obrobju.¹² Reklame so že same po sebi določale, kaj je lepo in kaj ne,¹³ in moč oglaševanja se je izkazala za izredno: po zaslugi oglaševanja so ljudje začeli spreminjati svoje navade. Oglasi niso zgolj podajali informacij, izrabili so svojo izredno moč prepričevanja, nemalokrat pa so bodoče potrošnike celo zastraševali. Kljub dejstvu, da so oglasi v ospredje vedno postavljali dobrobit posameznika in

3 Studen, *Vprežna konja*, str. 48.

4 Bertoša, *Jamči se za uspeh*, str. 37.

5 Turner, *The shocking history*, str. 132.

6 Prav tam, str. 93.

7 Studen, *Vprežna konja*, str. 47.

8 Bertoša, *Jamči se za uspeh*, str. 57.

9 Foucault, *Nadzorovanje in kaznovanje*, 2004, str. 138.

10 Bertoša, *Jamči se za uspeh*, str. 58.

11 Mislava Bertoša omenja zlasti vina obogatena z železom, ribja olja, želodčne kapljice, tinkture, tonike, različne likerje, čaje, poseba mleka v prahu, kavne nadomestke. Ti izdelki naj bi zdravili slabosti, nervoze, alkoholizem, čistili naj bi kri, pomagali pri izgubi prekomerne telesne teže ali pa, nasprotno, delovali posebej krepčilno. — Bertoša, *Jamči se za uspeh*, str. 68.

12 Prav tam.

13 Thomas, *Dünn und Dick*, str. 242.

družbe, pa je bil primarni cilj povečati prodajo in maksimizirati dobiček in pri doseganju tega cilja proizvajalci in oglaševalci niso izbirali sredstev.¹⁴ Čeprav so v ospredje navidezno postavljali dobrobit vseh in javni interes posameznika, s tem pa tudi celotne skupnosti in države, jih je dejansko vodila predvsem podjetniška želja po čim večji prodaji, širjenju tržišča in prisvajanju čim večjega tržnega deleža.

Rojstvo množičnega potrošništva je bilo neločljivo povezano z rojstvom industrijske proizvodnje, razmahom podjetništva, razvojem medijev in prvih oglaševalskih strategij, predvsem pa je bilo povezano z novo nastajajočim srednjim meščanskim slojem, ki je lahko trošil denar tudi za lastne užitke. V vsakdanja življenja ljudi je začelo vstopati veliko dobrin s področja osebne higiene, zdravja, lepote in dobrega počutja, ki so še nedavno pred tem veljali za luksuzne izdelke, nedosegljive širokim množicam. Spemembe, ki so jih nove tržne razmere vnesle v življenja ljudi, pa niso ostale zgolj na materialnem nivoju. Prišlo je do sprememb v higienskih navadah in normah, predvsem pa do globokih sprememb v dojemanju lastnega telesa, zdravja, pa tudi sveta, ki je ljudi obdajal, in njihovega socialnega statusa.¹⁵ Množična proizvodnja, do katere je lahko prišlo po zaslugi tehnološkega napredka v času industrijske revolucije, je spremenila potrošniške navade, oblačilno in stanovanjsko kulturo in skrb za lastno higieno in zdravje.¹⁶ Izdelek, ki je s svojo množičnostjo in široko dostopnostjo dejansko simboliziral nove čase in spremembe v družbi, je bil zagotovo milo,¹⁷ vsekakor pa ni bil edini. Sčasoma je sledila množica produktov za osebno higieno in nego zunanega videza, ki so po zaslugi marketinških prijemov postali nepogrešljivi, čeprav so ljudje pred tem stoletja dolgo shajali brez njih. Preden je industrijska produkcija lahko zares zacvetela, je bilo v ljudeh najprej treba vzpostaviti potrebo po določenem izdelku in jih na čim bolj subtilen način prepričati, da ga potrebujejo, da je vreden njihovega denarja, da bodo ob njegovi uporabi srečnejši in uspešnejši ter da jih sicer čaka socialna izolacija. Čistoča in urejen zunanji videz namreč nista bila le predpogoj za zdravje, ampak tudi dolžnost vsakega posameznika, ki je bil soodgovoren za uspeh, dobrobit in blagostanje celotne skupnosti in naroda v celoti.¹⁸ Prav zaradi tega dejstva ljudi ni bilo treba posebej nasilno prepričevati v nakup. Pogosto jih je bilo treba zgolj obvestiti, da neki produkt obstaja, in že so hlastno segli po njem.¹⁹

14 Turner, *The shocking history*, str. 9.

15 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 14.

16 Fuchs, Thompson, *Women in nineteenth-century*, str. 5.

17 Na začetku 19. stoletja so na Slovenskem oglaševali že celo vrsto mil, od mila za pranje perila, pa do mila za umivanje in kopanje ter različnih odisavljenih mil z vonjem kokosa, mandljev, jagod, zelišč, rožmarina in vrtnic. — Studen, *Vprežna konja*, str. 57.

18 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 17–19.

19 Turner, *The shocking history*, str. 79.

Milo, prvi množični izdelek za zagotavljanje čistoče telesa in obleke, so ženske uporabljale že veliko pred razvojem trga in industrije, le da so ga izdelovale same, v času razvoja potrošništva pa je bilo ženske z marketinškimi prijemi treba prepričati, da opustijo izdelovanje domačega mila in posežejo po industrijsko pripravljenem izdelku.²⁰ Gospodinje je bilo treba prepričati, da bodo tako prihranile čas in denar, saj naj bi bilo kupljeno milo bolj učinkovito, trajalo naj bi dlje, prihranilo naj bi jim napor, poleg tega pa naj bi tudi prijetneje dišalo in ustvarjalo bolj prijeten občutek na koži.²¹ V ta namen so se proizvajalci in snovalci reklamnih strategij posluževali različnih akcij, kot so zbiranje ovitkov in različnih točk, ki so prinašale nagrade ali zgolj popust pri nakupu naslednjega izdelka.²² Tehnološki razvoj je bil ob koncu 19. stoletja silovit: odkritje zakonitosti sinteze organskih spojin, spoznanja o delovanju endokrinih žlez in hormonov, hiter razvoj medicine, vse to je omogočilo produkcijo novih kozmetičnih in farmacevtskih produktov, ki so postajali vse bolj cenovno ugodni in dostopni širokim ljudskim množicam, ki so jih prav zaradi vse bolj prepričljivega in agresivnega oglaševanja začele množično uporabljati.²³

V slovenskem prostoru lahko opazamo enake tendence kot v zahodnem svetu, le da je do njih prišlo z določenim zamikom. V ZDA so si ženske določeno ekonomsko neodvisnost priborile že v času ameriške državljanske vojne, na Slovenskem pa je to teh sprememb v resnici prišlo šele v 20. stoletju kot posledica obeh svetovnih vojn, ko so bile sprva prisiljene prevzeti odgovornost za družino in dom ter poprijeti tudi za dela, ki so do takrat veljala za izključno moško domeno. Posledično pa so prišle tudi do lastnega denarja, s katerim so lahko razpolagale in ga zapravljale za dobrine, ki so se jim zdele potrebne. Ženske, ki so nenadoma imele manj časa za gospodinjska opravila, so začele posegati po konzervirani in v naprej pripravljene hrani ter po industrijskemu milu. Ker so zunaj doma preživljale vse več časa, je vse pomembnejša postajala njihova zunanja podoba, kar je spodbudilo tudi tržišče z modnimi oblačili in kozmetičnimi izdelki.²⁴ O pomenu nege telesa so jih prepričevali na vsakem koraku, saj je bilo delovno okolje do žensk še bolj neizprosno kot do moških. Nad ženskami, ki so bile zaposlene izven doma, je neprestano visela grožnja, da jih bodo brez negovanja polti in telesa »izpodrinile mlajše, odpornejše, krepkejše moči«.²⁵ To je bilo tudi obdobje, v katerem je prišlo do hitrega razvoja na področju estetske kirurgije,

20 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 48.

21 Prav tam, str. 49.

22 Prav tam, str. 54. Marketinški prijem, ki se je v ameriškem prostoru pojavil takoj po koncu državljanske vojne, se je izkazal za izredno učinkovitega in svoje priljubljenosti ni izgubil vse do danes. — Prav tam, str. 77–82.

23 Paquet, *Storia della bellezza*, str. 78.

24 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 55.

25 Raunert, *Kako naj se žena neguje*, str. 49.

odpirali so se specializirani centri, kjer so poskrbeli za dobro počutje, različne masaže, kot tudi za celoten videz, od depilacije pod pazduh naprej.²⁶ Ženske so bile pripravljene investirati vedno več časa in sredstev za lastni videz, prevzemati pa so začele tudi vse pomembnejši del odgovornosti za preskrbovanje družine, čeprav jim je družba še vedno odrekala mesto v politiki in javnem življenju.²⁷

Tudi v primeru, ko je bil glavni nosilec zaslužka moški, so ženske večinoma prevzemale odgovornost za nakupovanje in razporejanje sredstev, ki jih je za potrebe gospodinjstva namenil mož. Odločale so o tem, kaj, kdaj in koliko kupiti ter se tako iz proizvajalk dobrin vse bolj spreminjale v potrošnice. Svojo identiteto in družbeni položaj so tudi pripadniki meščanstva začeli vse bolj izražati navzven s posedovanjem modnih dobrin. Družbeni pritisk se je stopnjeval tako na moške kot tudi na ženske, katerih dolžnost je postala, da vzdržujejo zunanji videz ne le sebe, ampak vseh družinskih članov.²⁸ Nakupovanje naj bi bila oblika realne politične moči, ki so jo ženske že imele v svojih rokah, čeprav so se pogosto premalo zavedale svoje nepogrešljive vloge.²⁹ Cerkev in moralisti so sicer svarili pred propadom družbe in družine, ki naj bi ga povzročil vstop ženske v javno sfero, vendar začetega procesa ni bilo mogoče več ustaviti. Če sta čistoča in zunanji videz postala garancija za zdravje in red, so oglaševalske kampanje postajale vse bolj očitno tudi del družbenega discipliniranja. Meščanski sloj se je vse bolj identificiral preko potrošništva, in kdor se ni prilagodil družbenim zahtevam, se je znašel izoliran na robu družbe. Telo meščana je moralo biti pristrizeno, oblečeno, umito, vse pogosteje pa je moralo tudi dišati v skladu z družbenimi normami.³⁰ Še več, umivanje z milom in hladno vodo ni očiščevalo le navzven, ampak tudi navznoter, zato je skrb za lastno telo postalo celo del krščanskih kreposti.³¹ Če sta čistoča in urejen zunanji videz postala predpogoja za uspeh, je za žensko skrb za moževo zunanost postala pomembna investicija. V industrijski dobi, ko je človek postal stroj, na delovanje katerega je bilo mogoče vplivati, je obveljalo prepričanje, da so čisti in urejeni ljudje bolj produktivni, saj naj bi bil njihov zunanji videz le odsev njihovega urejenega značaja in discipline, stopnjo delavnosti vsakega človeka pa naj bi bilo dejansko mogoče dvigniti z osvežujočim jutranjim umivanjem in skrbjo za njihovo obleko.³²

26 Paquet, *Storia della bellezza*, str. 80.

27 Fuchs, Thompson, *Women in nineteenth-century*, str. 9.

28 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 61.

29 Šlibar, *Moderna ženska telesna vzgoja*, str. 49.

30 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 62.

31 Paquet, *Storia della bellezza*, str. 63.

32 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 63.

LEPOTNI NASVETI V PRIROČNIKIH ZA ŽENSKE

V 19. stoletju je pod vplivom higienikov in novih idej o zdravem načinu življenja in higieni³³ prišlo do pomembnih premikov. Izboljševanje higienskih, stanovanjskih in zdravstvenih razmer je postalo naloga države, oblast na različnih nivojih, od državne, pa do mestne, pa je bila zaslužna tudi za izvedbo številnih asanacijskih projektov in gradnjo komunalne infrastrukture. Pod krinko skrbi za zdravje ljudi si je država prilasčala vse več pravic, nadzor nad posameznikom je postajal vse bolj očit, posegi oblasti v intimno področje človekovega življenja pa vse bolj neposredni.

Poleg vse bolj odločnega sankcioniranja nezaželenih oblik vedenja pa sta ves čas potekali tudi odkrita prevzgoja in osveščanje prebivalstva. Znanje o medicini, higieni in preprečevanju nalezljivih bolezni je postajalo vse bolj dostopno, predvsem pa je naraščala vloga žensk na teh področjih. Priročniki za ženske, ki so obravnavali lepoto, čistočo in modo, so bili namenjeni ženskam srednjega sloja, prebirale pa so jih seveda tudi vse tiste, ki so se v ta sloj želele povzpeti: ti priročniki se niso ukvarjali več le z zdravjem in moralo, temveč predvsem s brezhibnim in vedno urejenim zunanjim videzom, ki naj bi zagotavljal srečo, uspeh in blagostanje.³⁴ Lepota verjetno prvič v zgodovini ni bila kanonsko določena in vsak obraz je bil lahko lep, če je le bil negovan. Vzpenjajoči se meščanski razred se je od proletariata začel ločevati tudi po zaslugi svoje zavezanosti higieni in skrbi za zunanji videz, kar pa je bilo mogoče šele ob izgradnji ustrezne komunalne infrastrukture in s pojavom prvih kopalnic v zasebnih stanovanjih.³⁵ Všečen zunanji videz je postal jamstvo in obenem predpogoj za napredovanje v vse bolj potrošniško naravnani družbi.³⁶ Vloga žensk je postajala tako vse bolj določena. Različni priročniki in pratike so spodbujali miselnost, da je ženino mesto doma, vse bolj pogosto je prihajalo do idealiziranja vloge matere in gospodinje kot varuhinje domačega ognjišča in glavne in najpomembnejše vzdrževalke reda in čistoče v domačem okolju. Ženske so spodbujali, naj posvečajo več pozornosti čistoči, družinskemu proračunu in prijetnemu videzu doma, kar je bilo zagotovo povezano z dejstvom, da se je meščanski sloj začel vse bolj identificirati prav skozi vrednote, kot so red, disciplina, čistoča, delavnost in krepost.³⁷ Avtoriteta in vloga žensk na področju osebne higiene in čistoče se je krepila s poudarjanjem idej o

33 Najbolj znan je bil zagotovo Christoph Wilhelm Hufeland, ki je s svojim znamenitim delom o makrobiotiki *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern* (Jena: in der Akademischen Buchhandlung, 1797) vplival na naslednje rodove higienikov in postavil skrb za lastno telo in lastno zdravje v središče meščanskih vrednot.

34 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 37.

35 Paquet, *Storia della bellezza*, str. 62–63.

36 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 38.

37 Prav tam, str. 40.

samoodgovornosti in preventivi. Dom je postal središče človekovega življenja, njegov temelj in obenem kraj, kamor se je človek lahko vedno znova vračal in od koder je lahko črpal moči za vsakodnevne preizkušnje. Naloga ženske je bila, da hišo spremeni v dom, da ustvari občutek intimne povezanosti in topline. Kuhanje, pospravljanje, čiščenje in skrb za otroke so tako postali pravo poslanstvo in temelj družbe. Vlog, ki jih je ženska v skladu z družbenimi merili morala opravljati, je bilo tako vse več. Ženske so morale biti matere, učiteljice, negovalke, v vsakem primeru pa tudi razširjevalke novega znanja, novih navad in kot take popolna tržna niša za poplavo novih izdelkov, ki naj bi zagotavljali ne le čistočo, ampak tudi ustrezen zunanji videz v skladu z družbenimi normami.³⁸

Skozi celotno 19. stoletje so se ženske morale prilagajati hitrim spremembam v lepotnih idealih. Smernicam, ki so še v obdobju romantike zapovedovale blede-ličen in bolehen videz, ki so ga dosegali z izdatno uporabo pudrov in drugih ličil, je ob koncu stoletja sledil popoln preobrat. Aktualna je postala ženska polnih oblin, ki so bile odsev zdravja, blagostanja, materinskosti in rodovitnosti, ženska, ki je manj posegala po ličilih in bolj po milu in vodi,³⁹ čemur je nato na začetku 20. stoletja sledil ideal vitke, mišičaste in na paž postrizene ženske.⁴⁰ Ideal klasične lepote, ki je slonel na proporcijah in simetriji, ki je bil sprva zelo prisoten v oglaševanju kozmetike, je vse bolj izpodrivala visoka in vitka androgena ženska ploskih prsi, z gladkimi, postrizhenimi lasmi.⁴¹ Zunanji videz žensk je bil odsev duha časa, zato ne preseneča, da so se ženske prav v Freudovem času začele bolj zavedati lastne individualnosti, postajale so bolj spontane, želele so izstopiti iz množice in preko zunanjega videza izraziti same sebe.⁴²

Seveda pa niso bili vsi pisci enako naklonjeni novim metodam in postopkom. Pogosto so ostro nasprotovali vsakemu poskusu poseganja v telo in spreminjanja njegove oblike, ki naj bi bila dana od Boga.⁴³ Čeprav je bila večina piscev navidezno negativno nastrojena do novih estetskih norm in uporabe kozmetičnih preparatov, so bili prav priročniki pogosto tisti, ki so ženskam sporočali, kaj je lepo in sprejemljivo in kaj na svojem telesu morajo znati poudariti in kaj prikriti, da bodo v življenju srečnejše in uspešnejše. Oglaševanje v takih delih je bilo bolj prikrito, saj so se med nasvete o uporabi mleka za umivanje obraza, jajc za lepše in bolj negovane lase ter umivanju las s katranom v boju proti prhljaju, velikokrat neopazno pomešala imena izdelkov, kot so Pixavon, Bay-Rum itd. Ker so bili avtorji teh priročnikov pogosto zdravniki ali vsaj higieniki, je bila moč takih oglasov še večja, saj jih javnost ni dojemala kot propagando, ampak kot

38 Prav tam, str. 41.

39 Paquet, *Storia della bellezza*, str. 64–68.

40 Prav tam, str. 79.

41 Thomas, Dünne und Dick, str. 245–246, 257.

42 Paquet, *Storia della bellezza*, str. 75.

43 Prav tam, str. 82.

zdravniški nasvet, in jih zato še bolj nekritično posvojila.⁴⁴ Zelo pogosta pa so bila tudi mešana sporočila. Avtorji so v tekstu priročnika tako zagovarjali stališča, ki so bila pogosto povsem v nasprotju s sporočili, ki so jih podajali oglasi na platnicah istih priročnikov.⁴⁵

Priročniki pa so imeli pomembno vlogo tudi zato, ker so vplivali na način razmišljanja žensk, opozarjali so jih na pomen lepega in negovanega videza, na kar so ženske spontano odreagirale s poseganjem po vedno novih izdelkih.

Tako lahko v priročniku Margarete Raunert *Kako naj se žena neguje*, preberemo, da je lepoticenje izrednega pomena za vsako žensko, le da avtorica pod tem pojmom ni razumela zgolj pudranja, ličenja in urejanja pričeske, temveč celostne nege telesa. Negovano telo naj bi bilo zmeraj lepo, medtem ko naj bi bilo britje obrvi, barvanje las in prekomerna uporaba ličil gizdalinstvo in korak v napačno smer. Poleg tega so bili njeni nasveti usmerjeni tako, da si jih je lahko privoščila vsaka ženska, saj niso bili ne denarno ne časovno zahtevni.⁴⁶ Spodbujala jih je, naj si vsak dan odtrgajo nekaj časa samo zase, svoje zdravje in lepoto. Izgovarjanje na gmotne razmere in prezaposlenost naj bi bili namreč zgolj »krinka za lenobo, zakaj četrť ali pol ure na dan si lahko vsaka, prav vsaka še tako zaposljena ženska pritrga«. ⁴⁷ Ženske je spodbujala k iznajdljivosti, saj naj bi bilo mnogo kozmetičnih preparatov mogoče nadomestiti z izdelki, ki jih je moč najti v vsakem gospodinjstvu, kot so mleko, smetana, majoneza, kis in jajca.⁴⁸ Kot glavno kozmetično sredstvo je zagovarjala vodo,⁴⁹ izpostavljala pa je tudi pomen parnih kopeli, odstranjevanja odmrlih celic in poroženelih celic na koži ter pomen pestre in zdrave prehrane.⁵⁰ Lepota telesa po avtorici tako ni bila odvisna od uporabe vedno novih kozmetičnih pripravkov, ampak od drže, gibčnosti in vitkosti, pri čemer spet ni šlo le za neestetikost maščobnih oblog na trebuhu. Vitkost naj bi bila pomembna predvsem iz zdravstvenih razlogov, zato bi se vsi zanj morali biti pripravljene odrekati in se žrtvovati.⁵¹ Prav tako je ženske poučevala o neestetikosti podbradka, zanemarjenih zob,⁵² neurejenih nohtov⁵³ in o pomenu lepih in negovanih zgornjih lakti.⁵⁴

Podobne nasvete lahko preberemo tudi v dveh priročnikih Tržačana Eugenia Paulina, v katerih posebej poudarja pomen preventive. Boj proti gubam naj bi

44 Gl. primer priročnika *Cure di bellezza* Eugenia Paulina, str. 66.

45 Gl. primer priročnika Margarete Raunert *Kako naj se žena neguje*.

46 Raunert, *Kako naj se žena neguje*, str. 7.

47 Prav tam, str. 52.

48 Prav tam, str. 45 in 77.

49 Prav tam, str. 8.

50 Prav tam, str. 11.

51 Prav tam, str. 12-19.

52 Prav tam, str. 31.

53 Prav tam, str. 29.

54 Prav tam, str. 51.

tako začeli še v mladosti, ko obraz še spominja na pomladni cvet. Čas in drugi fizični dejavniki, kot so prah, znoj, pa tudi pretirano izražanje čustev, naj bi dan za dnevno, sprva nevidno, nato pa vse bolj brutalno, spreminjali obličje žensk.⁵⁵ Ženske, ki so se želele posledicam staranja čim bolj izogniti, so nato naivno sledile modnim smernicam in poskušale z ličili prikriti sledove časa. Poleg tega naj bi bile po avtorjevem mnenju moda in modne smernice tudi neposredno odgovorne za marsikatero stisko žensk, saj so narekovale vedno bolj razgaljeno telo, vedno krajša krila in ožje obleke, pod katerimi je bilo pravzaprav nemogoče skriti katerokoli pomanjkljivost.⁵⁶ Med glavne napake, ki so jih ženske delale pri lepoticenju, je avtor prišteval prekomerno pudranje, ki naj bi zapiralo pore in s tem onemogočalo strupom, da se izločijo iz telesa,⁵⁷ grajal pa je tudi modo, ki je zapovedovala dolge in lakirane nohte, visoke pete in nošnjo ozkih čevljev,⁵⁸ v priročniku z naslovom *Cure di bellezza* pa je ostro nastopal zlasti proti modnim muham, kot so striženje las⁵⁹ in britje pod pazduho.⁶⁰

Ženskam, ki so želele ohraniti lep, mladosten in negovan obraz, je raje kot milo svetoval uporabo preparata »gold-cream«, še pred tem pa naj bi si obraz vsak dan osvežile s koščkom ledu. Prav tako naj bi popile več litrov vode dnevno, se izogibale uporabi zdravil in uživanju sladkarij, predvsem belemu sladkorju, omejile naj bi uživanje mesa, ki naj bi ga nadomestile s svežim sadjem in zelenjavo. Ženskam priporoča tudi, naj spijo vedno na desnem boku, naj bodo stalno v gibanju in naj poskušajo kljub težavam, ki jih prinaša življenje, ohraniti vedrino in optimizem.⁶¹ Prezgodnjemu staranju se tako ni bilo mogoče izogniti s poseganjem po kozmetičnih izdelkih, temveč predvsem s pravilno in skromno prehrano in izogibanjem alkoholu in tobaku. Nič naj ne bi bilo bolj grdega, kot sledi, ki jih na ženskem obrazu pustijo pretirana ambicioznost, skopuštvost, samovšečnost, jeza, slaba volja, pa tudi zloraba spolnih užitkov in izogibanje materinstvu.⁶²

Priročnik s povsem drugačnim pristopom pa je *Manuale pratico di medicina modernissima in versi*, ki je bil leta 1905 objavljen v Kopru. Njegov avtor, zdravnik Michele Depangher, v njem odkrito oglašuje nekatere izdelke in se postavlja v vlogo nekakšnega recenzenta, ki podaja oceno o uporabnosti ali neuporabnosti različnih kozmetičnih in medicinskih izdelkov. Proizvajalce celo poziva, naj mu pošljejo vzorce svojih zdravil in kozmetičnih izdelkov, ki bi jih lahko nato

55 Paulin, *Sii bella*, str. 5.

56 Prav tam, str. 6.

57 Prav tam, str. 10.

58 Prav tam, str. 30–32.

59 Paulin, *Cure di bellezza*, str. 67–68.

60 Prav tam, str. 78.

61 Paulin, *Sii bella*, str. 18.

62 Prav tam, str. 36.

predstavil v naslednjih izdajah priročnika. V izdaji, ki je bila namenjena zgolj ženskam, predstavlja izdelke, ki naj bi pomagali pri debelosti,⁶³ neprijetnemu telesnemu vonju,⁶⁴ upanje pa ponuja celo tistim, ki jih motijo kriv nos, brazgotine⁶⁵ in poraščenost telesa.⁶⁶ Oglaševanje v tem primeru ni bilo niti malo prikrito, saj avtor bralca nemalokrat povsem odkrito vabi v lastno ordinacijo, kjer mu je vedno na voljo za različne terapije in dodatna pojasnila.⁶⁷ Med izdelki, ki jih je priporočal za različne tegobe, velja zagotovo omeniti »*Salubritas*«, ki ga je priporočala tako za preprečevanje neprijetnih telesnih vonjav⁶⁸ kot tudi za umivanje talnih oblog, hodnikov, stopnic v bolnišnicah, pri pranju perila kužnih bolnikov, pomivanju kozarcev, pribora in krožnikov v gostiščih in drugih javnih lokalih. Ob tem ne preseneča, da je bilo izdelek, ki naj bi dezinficiral, dezodoriral in nasploh globinsko očistil vse in vsakogar, mogoče kupiti le njem, pri naročilu vsaj 25 kosov pa je ponujal celo brezplačno poštnino.⁶⁹ Meja oglaševanja je bila v takih primerih še posebej tanka, saj je avtor izkoriščal svoj zdravniški poklic in vlogo avtoritete, ki mu je zaradi tega poklica pripadala, v povsem komercialne namene. Meja med priročnikom in oglasom je bila tako povsem zabrisana, potrošniki pa še bolj zavedeni.

OGLAŠEVANJE V ŽENSKEM ČASOPISJU

Vse pomembnejše sredstvo za razširjanje novih navad in ustvarjanje novih potreb je bilo žensko časopisje, kjer je oglaševanje zasedalo pomemben del prostora.⁷⁰ Vloga časopisja je bila dvojna, saj je istočasno podajala informacije o novostih na tržišču ter novih modnih smernicah ter bralkam sporočalo, kaj je družbeno sprejemljivo in kaj ne. S tem ko je ženskam sporočalo, za katere dobrine je vredno trošiti denar in kaj je primerno za kateri družbeni sloj, je časopisje postalo istočasno način popularizacije novih dobrin kot tudi moraliziranja in socialnega izključevanja.⁷¹ Časopisje je poleg javnega šolstva odigralo pomembno vlogo pri izobraževanju žensk, saj je širilo novo znanje in koristne nasvete, ki so

63 Depangher, *Manuale pratico*, str. 68.

64 Prav tam, str. 99.

65 Prav tam, str. 100.

66 Prav tam, str. 152.

67 Prav tam, str. 100.

68 Prav tam, str. 99.

69 Prav tam, str. 129–131.

70 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 83. Oglasi v revijah niso imeli negativne konotacije. Uredništvo revije *Žena* in dom jih je predstavljalo kot podpornike »ženske stvari«, saj je bil prav po njihovi zaslugi list cenejši in dostopen tudi najrevnejšim ženskam. Naročnice so pozivali, naj svoje potrebščine kupujejo od »naših inserentov« in jim tako izrečejo zahvalo za podporo. Gl.: Vprašujem, ti odgovarjaj. Nasveti naročnic, str. 169.

71 Gombač, »*Modni pêle mêle*«, str. 8.

ženskam v marsičem olajšali vsakdanje delo.⁷² Istočasno pa je časopisje postalo orodje socialnega discipliniranja ter družbenega nadzora in upravljanja. Širilo je patriarhalno podobo ženske in njene vloge v družbi in družini, predpisovalo je primerno vedenje, zunanji videz in življenjski slog, ki jim je bilo treba zelo natančno slediti.⁷³ Še ob koncu 19. stoletja je bilo na Slovenskem v časopisju jasno opaziti diskriminacijo po spolu. Vse je bilo podrejeno ohranjanju patriarhalne tradicije in ravnovesja v družbi, ki naj bi ju prav ženske s svojim neprimernim vedenjem najbolj ogrožale. Ženske so tako predvsem poučevali, oštevali in svarili pred nevarnostjo propada družine in družbe v celoti, ki naj bi ga povzročile prav nepokorne in pokvarjene ženske, ki naj bi spodkopavale osnovna načela morale in spodobnosti.⁷⁴ Oglaševalci pa so se znali posluževati tudi teh strahov. Pogosto so se celo poskušali polastiti diskurza moralistov in prepričati ženske, da gresta čistoča in moralnost z roko v roki.⁷⁵ Ženske so prepričevali, da ne morejo biti lepe od znotraj, poštene in krepostne, če so neurejene od zunaj.⁷⁶ Uveljavila se je trditev, da je čistoča telesa nujna tudi iz spoštovanja do Boga in da človek ne more biti dober, če ni obenem tudi čist.⁷⁷

Po prvi svetovni vojni so mlade zaposlene ženske postajale vse bolj emancipirane, ekonomsko neodvisne, pa tudi modno osveščene: odrekle so se utesnjenim oblačilom, oblekle hlače, začele so posegati po lepšem spodnjem perilu, strigle so si lase, se začele ličiti in si puliti obrvi, se depilirati ter javno kaditi.⁷⁸ Vse to je bilo v nasprotju s predpisanimi normami, ki so ženskam predpisovale skromnost, čednost, snažnost in spodobnost.⁷⁹ Pristriženi lasje ter uporaba kozmetike, zlasti šminke in pudra, sta bila na Slovenskem še v dvajsetih letih znaka nečimrnosti, pa tudi povojne dekadence in propada moralnih in družbenih norm, ženske pa so pogosto veljale tudi za žrtve zahtev sodobne družbe, ki so se jim morale ukloniti, če so želele preživeti.⁸⁰ Oglaševanje je tako pogosto rušilo spolne vloge. Ženske je navajalo na moške navade, kot so kajenje in nošenje hlač, moške pa je prepričalo, da je sprejemljivo posegati po kozmetičnih proizvodih, ki so do tedaj veljali za izključno ženske, ne da bi ob tem ogrozili svoje moškosti.⁸¹ Ženska pa ni bila le ciljna publika oglaševalskih akcij – žensko telo je postalo

72 Ob pomanjkanju tehtne strokovne literature, ki pa bi bila obenem napisana jasno in vsem razumljivo, so bile prav reklame tiste, ki so izobraževale in obveščale. — Bertoša, *Jamči se za uspeh*, str. 59.

73 Gombač, »*Modni pêle mêle*«, str. 54.

74 Mihurko Poniž, *Evine hčere*, str. 8.

75 Ashenburg, *Clean*, str. 190.

76 Prav tam, str. 230.

77 Turner, *The shocking history*, str. 156.

78 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 189.

79 Gombač, »*Modni pêle mêle*«, str. 199.

80 Prav tam, str. 203 in 223.

81 Turner, *The shocking history*, str. 13.

tudi način, kako prodati najrazličnejše izdelke tako moškim kot ženskam.⁸² Telo in seksualnost nista bili več tabu temi za sodobno žensko, zato ženska v oglasih ni nastopala več le kot gospodinja in mati in kot boginja klasične lepote, temveč tudi kot erotična fatalka.⁸³ Ženske v reklamnih akcijah so vabile k potrošnji in popularizirale najrazličnejše izdelke,⁸⁴ od takih, ki so izkoriščali prepričanje, da je »lepota ženskega lica ključ, ki odpira mnoga in mnoga vrata«,⁸⁵ do takih, ki so jo opozarjali, da zgolj lepota ni dovolj za uspeh v realnem življenju in so ženskam predstavljali prednosti obiskovanja dopisnih šol itd.⁸⁶

Proizvajalci so delovali dvojno: odkrivali so potrebe, ki so na tržišču že obstajale, ter istočasno ustvarjali nove potrebe. Če so želeli na trg uvrstiti svoje nove podjetniške ideje, so namreč morali ljudi preko oglaševanja prepričati v nujnost obstoja vedno novih artiklov.⁸⁷ Oglaševalci so se pri svojem delu velikokrat posluževali alegorij, primerjav in mitov, ki so izdelek delali privlačnejši, velikokrat pa so mu pripisovali tudi globlje in subtilnejše pomene. Vzbujanje navezav na romantično ljubezen, pozneje pa tudi na seksualnost, je postalo eno od najbolj osnovnih tržnih orodij.⁸⁸ Oglaševalci so vse bolj odkrito začeli apelirati na čustva potrošnikov, predvsem pa žensk.⁸⁹ Te so v vlogi gospodinj, večinoma svobodno in po lastni presoji, razpolagale z delom zaslužka, ki ga je mož namenjal za potrebe gospodinjstva, in tako postale zanimive tudi kot potencialne potrošnice, zaradi česar se je večina oglaševanja skoncentrirala prav znotraj ženskega časopisja.⁹⁰ Kaj kmalu je namreč postalo jasno, da ženske potrošnice z modnimi oblačili, notranjo opremo stanovanja, pričesko itd. pravzaprav izražajo same sebe in lastno identiteto ter da zato delujejo drugače od moških kupcev.⁹¹ Ob zavedanju, da veliko večino nakupov opravijo ženske, je bilo nujno natančno poznati njihove potrebe in zahteve, pa tudi želje, sanje in fanazije ter se obenem še dodatno prilagoditi posameznim starostnim skupinam in tako prilagoditi ponudbo za matere, gospodinje, ženske srednjih let, mlada dekleta itd. Skrb za zunanji videz je bila dolžnost ženske, način izražanja same sebe in osnova za ohranjanje dostojanstva.⁹² Ideje o pomenu doseganja lepote in očarljivosti so bila

82 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 204.

83 Thomas, *Dünn und Dick*, str. 245-246, 258.

84 Gombač, »*Modni pêle mêle*«, str. 319.

85 *Naša gospodinja*, 18. 6. 1914, str. 46.

86 *Naša gospodinja*, 1. 10. 1932, str. 350.

87 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 84.

88 Prav tam, str. 20. O posluževanju seksualnosti in erotike v oglaševalske namene gl. tudi Thomas, *Dünn und Dick*, str. 245.

89 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 135.

90 Gombač, »*Modni pêle mêle*«, str. 55.

91 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 137.

92 Prav tam, str. 151.

celo del izobraževalnega sistema,⁹³ zato ne preseneča, da je bila ženska glavna tarča oglaševalskih kampanj že od začetka oglaševanja: ženske so kupovale več, predvsem pa so natančneje prebirale oglase in jim posvečale več časa.⁹⁴

RECEPTI ZA DOSEGANJE LEPOTNIH IDEALOV

Oglaševanje je bilo tisto, ki je vse bolj jasno in neposredno določalo, kakšna mora biti ženska, da bo privlačna in zapeljiva.⁹⁵ Kozmetika, izdelki za osebno higieno, modna oblačila in druge dobrine so tako po eni strani postali sinonim za uspeh, privlačnost in predmet poželenja, po drugi strani pa jih je pogosto spremljal pečat bahavosti, nepotrebnega luksuza, banalnosti, trivialnosti in potratnosti, ki si jih zgledna gospodinja nikakor ni mogla privoščiti.⁹⁶ V časopisnih člankih je mrgolelo nasvetov in pozivov k treznosti, skromnosti, varčnosti in premišljeni potrošnji. Avtorji in še pogosteje avtorice člankov so jasno obsojali nečimrnost, napuh in potratnost takratnih žensk, ki naj bi s kupovanjem kozmetike in drugih trivialnih dobrin ogrožale družinske proračune, po drugi strani pa lahko na oglasnih straneh časopisov opazimo množico oglasov, ki so reklamirali prav te produkte, ki so jih v člankih obsojali, zavračali in označevali za nepotrebne.⁹⁷ Moda je sicer veljala tudi za nosilko napredka, naloga ženske pa je bila, da ohrani trezno glavo in zdrav odnos do novosti. Ženska je bila na dobri poti, če je znala izkoristiti izboljšave ter se istočasno upreti absurdnostim, ki so jih predpisovale modne smernice.⁹⁸ Ženske so v člankih pogosto svarili, naj ne nasedajo praznim obljubam proizvajalcev in naj ne posegajo po izdelkih, ki največkrat koristijo le prodajalcem in tovarnarjem, včasih pa potrošnicam celo škodujejo.⁹⁹

Skrb za lastno telo, za urejen videz pričeske, nohtov in oblačil so avtorji priročnikov predstavljali kot nekaj neizogibnega in nujno potrebnega, istočasno pa so žensko v različnih člankih in rednih rubrikah svarili pred zapadanjem v ekstreme. Ženske so pogosto svarili, naj ne postanejo sužnje mode, ampak naj zase poskrbijo s čim bolj naravnimi preparati, ne da bi zato zapravljale preveč sredstev. Tako so za negovane roke priporočali mazila iz limonovega soka, beljaka, čistega špirita in soli,¹⁰⁰ proti gubam okrog oči naj bi se borile s kamiličnim čajem itd.¹⁰¹

93 Prav tam, str. 152.

94 Prav tam, str. 179.

95 Prav tam, str. 150.

96 Maja Gombač poudarja predvsem protisloven odnos do mode v ženskem časopisju, vendar to velja tudi za druge dobrine, ki so bile namenjene lepoti, higieni in privlačnemu zunanjemu videzu. — Gombač, »*Modni péle mêle*«, str. 22.

97 Prav tam, str. 319.

98 Moda, str. 11–12.

99 Zdravje. Lasje, str. 5.

100 Zdravje. Mazilo zoper trde roke, str. 45.

101 Lepotičje. Rada bi bila mlada in lepa, str. 420.

Ob člankih, v katerih avtorji zagovarjajo uporabo zgolj naravnih preparatov, ali pa vsaj takih, ki si jih ženska z malo truda lahko pripravi sama doma, pa so bili pogosto dodani oglasi, ki so za isto tegobo propagirali izdelek, ki ga je bilo mogoče kupiti v drogerijah in lekarnah.¹⁰² Poleg tega oglasi niso bili locirani naključno, saj so se pogosto kar zlili s tematiko članka, od katerega so bili pogosto ločeni samo s precej neopazno črto. Če so bili oglasi na začetku in na koncu vsakokratne izdaje razkošni, polni fotografij, risb in celo barv, so ti oglasi kar se da posnemali obliko članka in poskušali biti čim bolj poučni.¹⁰³

Lepota in urejen videz sta po zaslugi oglaševanja postala osrednji del ženskega ideala in identitete, zato so pri izdelkih sicer vedno poudarjali njihovo koristnost za zdravje in dobrobit družine, vse pogosteje pa so omenjali tudi njihovo razkošje, izbranost in ugodje, ki so jih prinašali. V življenja meščank pa tudi delavk in preprostih gospodinj so oglaševalci tako vnašali eksotičnost in razkošje,¹⁰⁴ vse pogosteje pa so se posluževali tudi namigovanj na spolnost, čutnost in zapeljevanje.¹⁰⁵ Kmalu je postalo očitno dejstvo, da spolnost prodaja skoraj vse in proizvajalci in oglaševalci so to znali s pridom izkoristiti.¹⁰⁶

Oglaševanje je bilo tisto, ki je določalo lepote ideale, ki so veljali v določenem kraju in času.¹⁰⁷ S podobami, ki so jih širili, pa so počasi spreminjali način, kako so ženske dojemale same sebe.¹⁰⁸ Od 19. stoletja, ko je žensko telo postalo predmet psevdoznanstvenega preučevanja, ki je žensko lepoto poskušalo določati skozi proporce in mere, so bile ženske vse bolj podvržene družbenim zahtevam, ki jim je bilo treba slediti, če so želele veljati za lepe. Pod pritiskom družbe, ki se je izražal prav preko oglaševalskih akcij, so ženske povsem ponotranjile dejstvo, da je njihova funkcija predvsem estetske narave, zaradi česar so bile pripravljene na vse več posegov v lastno telo, da so se le čim bolj približale predpisanemu kanonu lepote.¹⁰⁹ Lepotni ideal, ki naj bi mu ženska sledila, je bil predstavljen kot harmonija duše in telesa. Plemenita duša se je tako odsevala tudi v zdravem in ravnem telesu, lepih linijah, barvi kože in las, bleščečih očeh in zdravih zobeh.

102 V reviji *Žena in dom* lahko ob članku, ki za zdravje nog priporoča kopeli v vroči vodi z lugasto soljo in vodo, najdemo reklamo za »naravne, milodišeče soli za kopanje«, ki je bil z drobno črtico precej neopazno ločen od vsebine članka. Gl. Samo zdrava noga je lepa, str. 421.

103 Primera skrite reklame sta reklami za zobno pasto Chlorodont z naslovom Neprijeten duh ust, ki se nahaja tik poleg članka o zobnih ščetkah. V reklami najdemo pojasnila o pomenu pravilnega ščetkanja in o pomenu odstranjevanja »gnilih ostankov jedi«, zato je bil oglas zagotovo tudi zelo poučen. Gl. *Žena in dom*, 15. 8. 1930, str. 260, ter oglas za »lahko otroško milo Paracelsus«, v katerem so materam polagali na srce, naj pazijo na zdravje svojega otroka in naj varujejo njegovo občutljivo kožo in ki je bil zgolj s črto ločen od teksta v rubriki Naša deca (*Žena in dom*, 15. 11. 1930, str. 415).

104 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 147.

105 Prav tam, str. 149.

106 Turner, *The shocking history*, str. 190.

107 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 220.

108 Prav tam, str. 221.

109 Mihurko Poniž, *Evine hčere*, str. 131.

Lepota, ki so jo ogrožali tudi slab zrak, nepravilna prehrana, nepraktične obleke in obutev, pa tudi čustva, kot so jeza, sovraštvo in nevoščljivost,¹¹⁰ sicer ni bila več kanonsko določena, vendar zato nič manj lahko dosegljiva. Ženske tako niso več hrepenele po klasičnih potezah, saj so prav drobne nepravilnosti pogosto veljale za »pikantne«, »priljubljene« in »dražestne«, morale pa so sprejeti, da nekateri lepotni ideali iz preteklosti preprosto niso več sprejemljivi. Ideal je nenadoma postala vitka postava, brez podbradkov, »zalitih členkov in lenega špeha«, brez snežno belih pleč, rdečih lic, bujnih kodrov in drobnih nožic.¹¹¹ Lepota tako ni bila več povsem odvisna le od dednosti, ampak predvsem od volje, časa in truda, ki ga je bila ženska pripravljena vložiti sama vase. Ena od prvih zapovedi je ženski namreč velela, naj skrbi za svojo zunanost in naj si nikar ne domišlja, da je s skrbjo za gospodinjstvo, otroke in moža že opravila svojo dolžnost. Ženski so sporočali, da bo izpopolnjena šele takrat, ko bo »v svoj življenjski program« vstavila tudi »veselje in voljo do lepote«, »negovanje, pažnjo nase in na svoje kretanje, stremljenje po gracioznosti in elegantni postavi«.¹¹² Še tako grde ženske so se morale potruditi, da bi bile mikavnejše. Lahko so sicer imele »charme«, lahko so bile »chic« ali imele prijeten temperament, vendar to ni bilo dovolj, saj so potrebovale tudi »sportno strenirano lepo figuro«, negovan videz in samozavest, in to kljub temu, da jih je narava pač prikrajšala za to.¹¹³

Nov lepotni ideal so ženskam vcepljali na precej subtilne načine. Revija *Žena in dom* je organizirala izbore za najlepšo Slovenko, kjer so sodelujočim dekletom ponujali različne nagrade, kot so radioaparati, pisalni stroj, vozovnico za plovbo iz Sušaka preko Makarske v Kotor in nazaj, zvočnik za radioaparati, kozmetične izdelke, vožnjo z avtomobilom v Zagreb, gramofon itd.¹¹⁴ Nič manj izrazne pa niso bile podobe žensk, ki so jih upodabljali v modni rubriki *Modni pêle mêle*, ki so bile vse po vrsti zelo visoke, vitke in s postrizženimi lasmi, ter reklame, v katerih so nastopale slavne osebnosti iz sveta filma in gledališča, ki so s svojo podobo pričale o resničnem delovanju posameznih proizvodov. Kreme in šampone Elida so tako pogosto oglaševali s podobo igralki Daisy d'Ora,¹¹⁵ ki se je javnosti pravzaprav prvič predstavila v eni od takih reklamnih akcij in se šele nato uveljavila tudi v svetu filma. Kaliklora zobno pasto so s svojim nasmehom propagirale igralki

110 Razgledi. O lepoti telesa, str. 27.

111 *Žena in dom*, januar 1930, str. 36.

112 Lepotičje. Moderni in individualni tip, str. 122.

113 Grde ženske, str. 356–357.

114 Gl. npr. članke: *Žena in dom*, 15. 2. 1930, str. 45; *Katera je najlepša Slovenka?*, str. 6; *Nekaj krasotic*, ki so bile izvoljene pri lepotnem tekmovanju na Planinskem plesu v Ljubljani, str. 92–93.

115 Gl. reklamo v *Žena in dom*, 1. 8. 1931, str. 314.

Liane Haid,¹¹⁶ in Ilona Karolewna,¹¹⁷ grofica Agnes Esterhazy¹¹⁸ ter celo igralec Max Magnus.¹¹⁹ Lily Danita je propagirala obarvano kremo Velouty de Dixor, ki je bila krema in puder obenem,¹²⁰ izdelek Nurblond za blondinke sta propagirali Camilla Horn¹²¹ in Charlotte Susa,¹²² v teh kampanjah pa so se pojavljale tudi znane osebnosti iz domačega okolja, kot sta igralka Danilova, ki je kot eliksir večne mladosti priporočala izdelke Opera,¹²³ in Miss Jugoslavije Katarina Urban, ki zagotavlja, da že več let uporablja samo Elida šampon za nego svojih las.¹²⁴

Podobe moških so se v reklamnih sporočilih pojavljale redkeje,¹²⁵ kar pa ne pomeni, da so se moški smeli zanemarjati. Lepotni ideali preveč negovanih moških tipa »Rodolpho Valentino« so sicer potonili v pozabo, kar pa ne pomeni, da je bila okolica do moških bolj prizanesljiva. Od moških so se pričakovali »izrazit stas«, trenirano telo in »ostre obrazne črte mornariškega častnika, letalca ali sportnika«. Nega vsakega moškega naj bi zajemala striženje, pravilno nego kože pred britjem in po njem, masiranje kože z mastno kremo, redno čiščenje rok in obraza ter strogo izogibanje vsakim poženščenostim, kot je bila uporaba laka na nohtih.¹²⁶ Moški so bili pogosteje predstavljeni kot opazovalci iz ozadja, ki so znali ceniti rezultate uporabe določenega izdelka, in ki so po drugi strani takoj opazili, da je bila ženska zanemarjena, utrujena in da ni znala poskrbeti zase.¹²⁷ V oglasih so ženske celo odkrito svarili, da se jim mož »lahko izneveri, ako ne pazite dovolj na nego svojega telesa in ako zaradi tega niste dovolj mikavni«.¹²⁸ Moški se iz oglasov z nasmehom zahvaljujejo ženskam, ker tako lepo skrbijo zanje, ker znajo kuhati, skrbeti za hišo in pohištvo in obenem skrbeti tudi za zdravje cele družine in lastni prijetni videz.¹²⁹

Ugajati moškim je bil vedno eden od glavnih razlogov, zaradi katerih se je bilo pomembno ukvarjati z vprašanji lepote in zunanjega videza. Ženskam so predpisovali različne desetminutne kure, ki naj bi jih izvajale vsakodnevno in ki naj bi bile jamstvo za zdrav in lep zunanji videz. Posebej pomembno naj bi bilo slednje za ženske, ki delajo izven doma, saj je bila njihova lepota zaradi

116 *Žena in dom*, 15. 11. 1930, str. 420.

117 *Žena in dom*, 15. 12. 1930, str. 41.

118 *Žena in dom*, 1. 3. 1931, str. 118.

119 *Žena in dom*, 1. 2. 1931, str. 82.

120 *Žena in dom*, 1. 5. 1931, str. 202.

121 *Žena in dom*, 1. 10. 1932, str. 377.

122 *Žena in dom*, november/december 1932, str. 439.

123 *Žena in dom*, 15. 10. 1930, str. 333.

124 *Žena in dom*, 1. 3. 1931, str. 115.

125 Gl. npr. reklami za šampon v *Žena in dom*, 15. 5. 1930, str. 195, in za Nivea kremo in olje kot pripomočka za britje v *Žena in dom*, 1. 11. 1931, str. 441.

126 Ali mora biti tudi moški negovan, str. 410.

127 *Žena in dom*, 1. 3. 1931, str. 87.

128 *Žena in dom*, 1. 5. 1931, str. 206.

129 *Žena in dom*, 1. 10. 1932, str. 352.

narave njihovega dela še bolj ogrožena. Ti vsakodnevni rituali so bili sestavljeni iz negovanja in otiranja obraza, vaj za gibčnost in slokost nog in rok, masiranja stopal, gležnjev in meč, kopeli za oči, krtačenja obrvi in apliciranja različnih obkladkov. Po mnenju piscev člankov se je namreč vse prevečkrat dogajalo, da so se žene po poroki zapustile in postale grde in debele.¹³⁰ Skrb za zunanji videz pa ni bila nič manj pomembna za gospodinje. Za slednje je bilo sicer bolj pomembno, da se redno umivajo in kopajo, nikakor pa to ni več zadostovalo. Zapoved o povezovanju čistoče, reda, točnosti in zgodnjega vstajanja, ki se je v bontonih in pratikah pojavljala skozi celotno 19. stoletje, tudi v naslednjih desetletjih nikakor ni izgubljala na pomenu.¹³¹ Natančno izdelan urnik opravil je bil znak skrbne in delovne ženske, ki ničesar ni prepuščala naključju, zato so gospodinji svetovali, naj vedno vstane pred možem in naj se uredi, saj nikakor ni smela dopustiti, da bi jo mož zjutraj videl zaspano, razkuštrano in površno oblečeno. Možu naj bi se v takem stanju rajši izognila, saj naj bi mož hitreje pozabil »na slab zajtrk kakor na zanemarjeno in razmrščeno ženo«.¹³² Za skrbjo za lastni videz in lastno zdravje se je tako največkrat skrivala nuja po ugajanju nasprotnemu spolu. Žensko so tako celo v njej namenjenem časopisu, ki je sicer zagovarjal njihove pravice in celo prinašal novice o uspehih »ženskega pokreta« v svetu, poučevali, da je njena dolžnost, da se vsaj potrudi pri možu vzbujati željo po sebi, saj bosta tako zakon in zakonska sreča dolgotrajnejša.¹³³ Revija *Žena in dom* je objavljala celo pisma mož, ki so se pritoževali nad zanemarjenim videzom svojih žena, ki so hodile naokrog z razmršenimi lasmi, strganimi copati ter ženskami, ki so se po porodu povsem zapustile, izgubile svojo vitkost, imele strašen apetit in nasploh vsak dan bolj lezle narazen.¹³⁴ S takimi članki so veliko pripomogli pri uveljavljanju strogih standardov lepote ter žensko prepričevali, da je njena dolžnost, da je lepa.¹³⁵

DLAKE IN KILOGRAMI

Oglaševanje je ženskam dejansko postavljalo vedno nove zahteve, predpise in zapovedi. Če so na začetku oglaševali zgolj milo, so sčasoma nesprejemljive postale poraščene ženske noge in podpazduhe, ki naj bi povzročale tudi neprimeren telesni vonj, zato je bilo poleg mila nenadoma nujno seči tudi po šamponu, britvici, dezodorantu itd.¹³⁶ Svet se je, kot je bilo sicer pogosto tudi na

130 Lepotičje. Deset minut za ženske, ki se udeležujejo v raznih poklicih, str. 41.

131 Döcker, *Die Ordnung*, str. 112.

132 Lepotičje. Pet minut za gospodinjo, str. 314.

133 Lepotičje. Vaša dolžnost je, da ste lepe, str. 139.

134 Kaj mi je in kaj mi ni všeč pri ženi, str. 420.

135 *Žena in dom*, 15. 4. 1930, str. 139.

136 Ashenburg, *Clean*, str. 5.

drugih področjih, delil na tiste, ki so želeli pospešiti rast dlak in las, in tiste, ki so dlake želeli na vsak način odpraviti.¹³⁷ Tako so ženskam za odstranjevanje dlak na licih, pod nosom, na rokah in nogah, ki so vsekakor kvarile lepoto, predlagali bolj ali manj sofisticirane načine. Tretma z elektriko so si tako lahko privoščile le nekatere, saj so ga izvajali le kvalificirani kozmetični saloni, čisto vsaka ženska pa si je lahko sama pomagala z »raztopino vodikovega dvokisa ali superoxyda s kapljico salmijaka«, kožo pa si je vsak večer morala še odrgniti s »traletnim plovcem«, pri čemer je sicer tvegala odrgnine in rdečico, ob pravilni izvedbi pa je vsekakor dosegla tako zaželeno »dražestnost«.¹³⁸ V tistem obdobju so se na tržišču uveljavile tudi številne depilacijske kreme, ki so jih oglaševala lepa mlada dekleta z mehкими in gladkimi podpazduhami, ki so ženskam obljubljale konec muk s poraščenostjo v samo 3 do 5 minutah, in to kljub temu, da so bile te kreme »bele, mehke, in neškodljive«.¹³⁹ Na drugi strani so bili stalnica vsakega oglasnega prostora oglasi za pomado Ane Csillag. Slednja je poročala o izrednem uspehu, saj so njeni lasje po 14 mesecih uporabe merili neverjetnih 185 cm, pomada pa je izredno pozitivno vplivala tudi na rast, gostoto in barvo moških brkov in brade.¹⁴⁰ Kljub absurdnosti obljub, ki so se pojavljale v oglasih, pa se je omenjena pomada uspela na tržišču obdržati več kot pol stoletja in si pridobiti sloves najboljšega sredstva v boju proti prhljaju in izpadanju las.¹⁴¹ Njena priljubljenost je z leti sicer padala, vendar ne zato, ker bi potrošniki postali manj naivni, temveč zaradi spremembe v modnih zapovedih. Imperija Anne Csillag tako ni pokopala zdrava pamet, pač pa šele »bubi frizura«.¹⁴²

Oglasi so tako zagotovo tudi svojevrsten odsev razmer v družbi. Če so sprva prevladovali oglasi, ki so propagirali krepčilnost posameznega izdelka, so se nenadoma začeli pojavljati izdelki, ki naj bi topili maščobe, kar je že nakazovalo delitev sveta na tiste, ki so podhranjeni, in na tiste, ki si na vsak način želijo shujšati. V času gospodarske krize so tržišče prepravila zdravila, vitaminski pripravki in toniki za pomiritev, kar je svojevrsten izraz tesnobe, ki so jo ljudje takrat čutili.¹⁴³ Da bi se uklonili modi, ki je zahtevala »vitko linijo«, so tržišče preplavili izdelki, ki so zagotavljali uspeh v boju proti »mesnatim in maščobnim gubam«.¹⁴⁴ Izdelki,

137 Turner, *The shocking history*, str. 186.

138 Lepotičje, *Dlačice na obrazu se ne smejo opaziti*, str. 286.

139 *Žena in dom*, julij 1934, str. 271.

140 Oglasi za pomado Anne Csillag so bili vseevropski fenomen, o čemer priča množica časopisnih oglasov iz različnih držav in govornih območij, kamor je omenjeni produkt uspel prodreti. Več o tem gl.: *Ja, Anna Csillag*. Na Slovenskem so se pojavljali v časopisih, kot so npr. *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, *Soča*, *Štajerc*, *Edinost*, *Ciilier Zeitung*, *Deutsche Wacht*, *Pettauer Zeitung*, *Eco del Litorale*, *Slovenec*, *Slovenski narod*, itd.

141 *Žena in dom*, 1. 4. 1931, str. 130.

142 Polom podjetja »Ana Csillag«, str. 3.

143 Turner, *The shocking history*, str. 186–187.

144 *Žena in dom*, 1. 10. 1932, str. 382.

ki so obljubljali vitko linijo, so se, podobno kot danes, posluževali podob ženske pred uporabo in po uporabi ter zagotavljali uspehe brez stradanja in fizične aktivnosti.¹⁴⁵ Debelost je kazila mladostni videz, bila pa je tudi prvi znak staranja, česar so se še najbolj zavedali tisti, ki so že dopolnili 30 let. Življenje je bilo za debele ljudi ena sama zadrega, saj so bili izpostavljeni neprijetnim zbadljivkam prijateljic in znancev, pred katerimi ni bilo mogoče skriti podbradka, ter maščobnih oblog na tilniku, bokih in ledjih, najbolj neprijetno pa so se zagotovo počutili med kopanjem, ko so bili povsem izpostavljeni posmehljivim pogledom iz okolice.¹⁴⁶

IZKORIŠČANJE NAIVNOSTI Z NAGRADNIMI IGRAMI IN ČUDEŽNIMI IZDELKI

Nemalokrat so potrošnice poskušali pritegniti k nakupu z različnimi nagradnimi igrami in navideznimi ugodnostmi, ki so žensko navajale na zvestobo eni blagovni znamki. Na tak način so pogosto oglaševali pralni prašek Radion, ob nakupu katerega so kupci dobili še kupon z nagradnim vprašanjem, ki jim je lahko prinesel nagrado 50 000 din.¹⁴⁷ Zelo pogosto je bilo tudi ponujanje brezplačnih vzorcev. Bralke so tako povsem brezplačno dobile »*poskusno tubo za večkratno uporabo*« zobne paste Chlorodont, če so le izrezale omenjeni oglas iz revije in ga poslale na tovarniški naslov,¹⁴⁸ vsak kupec, ki je v v času trajanja akcije kupil puder znamke »*Soir de Paris*«, pa je prijel majhno promocijsko stekleničko parfuma »*Soir de Paris*« v etuiu iz emajla.¹⁴⁹ Zanimiv je bil pristop nagradne igre, ki je obljubljala fotoapararat Agfa Box št. 24 vsakomur, ki je imel v lasti stodinarski bankovec, ki je v serijski številki imel tudi število 24.¹⁵⁰ Ne nazadnje pa so s podobnimi sredstvi poskušali razširiti krog bralk tudi pri reviji *Žena in dom*, ko so bralkam v zameno za pridobivanje novih naročnic ponujali najrazličnejše nagrade. Z zbiranjem novih naročnic so si ženske tako lahko prislužile razpršilnik za parfum, damski kovček, likalnik na oglje, stekleno posodico za maslo, šivalni komplet, budilko in še kaj.¹⁵¹

Nagradne igre so v ženskah vzbujale sanje o brezskrbnem življenju, lepšem domu, vzponu po družbeni lestvici ali zgolj skromnem prihranku. Podobno so na ženske vplivali tudi izdelki, ki so obljubljali čudežne učinke in trajno odpravo

145 *Žena in dom*, januar 1933, str. 4.

146 *Žena in dom*, 1. 8. 1932, str. 275.

147 *Žena in dom*, 15. 11. 1930, str. 411.

148 *Žena in dom*, 15. 12. 1930, str. 34.

149 *Žena in dom*, 1. 5. 1931, str. 204.

150 *Žena in dom*, april 1934, str. 125.

151 *Žena in dom*, marec 1934, str. 109.

različnih tegob brez truda in odpovedovanja. Težko je bilo namreč združiti ideal gospodinje in matere, ki so ga povzdigovali oglasi, ki je znala poprijeti za vsako delo in ki je v dom prinašala red in čistočo, z žensko, ki se je kljub temu zvečer zmogla pojaviti v krogu prijateljev, kjer je vse očarala s svojo negovano lepoto.¹⁵² Čeprav je bilo delo, ki so ga ženske opravljale doma ali na delovnem mestu, nadvse cenjeno, so se ženske še kako zavedale, da »sledov tega dela nikdo rad ne gleda« in da se tudi od zaposlenih žensk pričakuje, da bodo v večerni družbi »negovane in dražestne«.¹⁵³ Da bi ženske dosegale take rezultate, so bile pripravljene poseči po celi vrsti že na prvi pogled zelo dvomljivih izdelkov, ki so obljubljali skoraj čudežne rezultate. Meja med podjetniškimi interesi po čim večji prodaji in čim večjem dobičku, ki so jih uresničevali preko reklamnih strategij in z zavajanjem, je bila sicer tudi takrat podobno ozka kot danes. Kako torej potegniti črto med kremami, ki so obljubljale »lepo in belo lice«, odstranitev peg, nečistoč, mozoljev, izpuščajev,¹⁵⁴ in gub¹⁵⁵ v najkrajšem možnem času in npr. že omenjenim oglasom za pomado za lase Anne Csilag, ki je ženskam obljubljala skoraj dva metra dolge lase, kot jih je imela Lorelei?¹⁵⁶ Poleg izdelkov, ki so že na prvi pogled vzbujali sum, kot je bil npr. naravni radioaktivni mulj,¹⁵⁷ ki naj bi ga ženske uporabljale za negovanje obraza in ki naj bi odpravljal gube in pomlajeval uvelo kožo,¹⁵⁸ krem, ki so zajamčeno vsebovale radij¹⁵⁹ in hormone,¹⁶⁰ se je namreč pojavila še cela vrsta izdelkov, za katere so celo jamčili zdravniki ali farmacevti, ki so obljubljali prav tako nemogoče rezultate. V oglasih je tako mogoče zaslediti kapljice, ki v osmih dneh odpravijo tetovirano kožo, gumijaste nogavice proti krčnim žilam,¹⁶¹ ter posebno kapo, ki je že v 15 minutah zagotavljala »najlepše valovite lase«, nadomeščala je vsako ondulacijo, kodri pa so bili po njeni zaslugi vsak dan izrazitejši in trajnejši.¹⁶² Poleg tega so izdelki obljubljali odpravljanje kožnih nepravilnosti v tednu ali dveh, dokončno odpravljanje obraznih dlačic s korenino vred, preoblikovanje vsakega še tako topega, potlačenega, zavihanega, zakrivljenega, predebelega, predolgega ali preširokega nosu v »zaželjeno čedno obliko«, hitrejšo rast trepalnic in obrvi ter lepše in bolj čvrste prsi. Prav za slednje je

152 *Žena in dom*, 15. 4. 1930, str. 155.

153 *Žena in dom*, 15. 3. 1930, str. 115.

154 *Naša gospodinja*, 18. 6. 1914, str. 46.

155 *Žena in dom*, 15. 12. 1930, str. 2.

156 *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 27. 6. 1885, str. 1196.

157 Radioaktivnost ni imela slabšalnega prizvoka, celo nasprotno. Radioaktivnost na področju kozmetike je veljala za zadnje znanstveno dognanje in radioaktivna krema je bila izdelek, ki si ga je vsaka ženska želela v svoji toaletni torbici, saj naj bi prodirala globoko v znojnice, odpravljala gube in nasploh čudežno pomlajala obraz. — *Žena in dom*, 1. 2. 1932, str. 204.

158 *Žena in dom*, 1. 8. 1931, str. 308.

159 *Žena in dom*, junij 1934, str. 208.

160 *Žena in dom*, marec 1933, str. 90.

161 *Žena in dom*, 1. 2. 1932, str. 204.

162 *Žena in dom*, 1. 4. 1932, str. 164.

obstajala cela vrsta pripomočkov, ki naj bi ženskam pomagali odpraviti posledice različnih bolezni in »otročje postelje«, zaradi česar so prsi pogosto oslabele in ovenele. Zaželeno čvrstost, prožnost in polnost je bilo mogoče doseči v samo 4 do 6 tednih, ne da bi se pri tem ojačali tudi boki in život.¹⁶³ Preparati, ki so obljubljali pomoč pri nerazvitih prsih v zgolj 4 tednih, so istočasno zagotavljali tudi lepo oblikovana meča in lep vrat.¹⁶⁴ Zelo prisotna je bila tudi ideja o pomlajevanju od znotraj z razstrupljanjem in »odpravljanjem kisline iz notranjega ustroja«. Najbolj uveljavljeni izdelki za tovrstno samopomoč so bili čaji, ki naj bi bili idealno sredstvo za čiščenje krvi in ki naj bi bili bolj učinkoviti od lepotnih kirurgov.¹⁶⁵

ZAKLJUČEK

Oglaševanje je začelo vse bolj posegati v življenja ljudi ter določati način oblačenja, prehranjevanja, higiene, obnašanja in zunanjšega videza. Postalo pa je tudi mnogo več kot zgolj odsev podjetniških strategij. Priročniki in žensko časopisje so postali pomembno orodje socialnega discipliniranja in širjenja novih lepotnih idealov in zapovedi. Država je vse bolj odkrito gospodarila in upravljala s človeškimi viri, vendar zaradi zvestobe ideji o liberalni tržni ureditvi ni želela omejevati podjetniške svobode. Na področje, ki je ostajalo zakonsko neurejeno, je posegala posredno, preko zdravstvenega in šolskega sistema, ki sta prevzgjajala, osveščala ter posredno tudi širila lik idealnega državljana, ki je moral biti zdrav, delaven, trezen, pa tudi urejen. Zelo pomembno vlogo so odigrale tudi druge institucije, kot je bila npr. Cerkev, ki je tako širila svoj moralni nauk in povečevala svoj vpliv.

Glavna tarča tako reklamnih kampanj na eni in moralistov in higienikov na drugi strani so bile ženske. Časopisje, oglasi in priročniki so postali prostor spopada različnih interesov, v navzkrižju katerih so se pogosto znašle prav slednje. Veljale so za glavne potrošnice, pa tudi zaščitnice morale, učiteljice, negovalke in nosilke novega znanja in higienskih navad. V želji po družbenem vzponu in strahu pred socialno izolacijo so ženske pogosto nekritično ponotranjile sporočila odkritega, še bolj pa prikritega oglaševanja ter začele posegati po vrsti proizvodov in pripomočkov, ki naj bi zagotavljali lep in negovan zunanji videz. Povsem se je mogoče strinjati z mislijo Juliann Sivulke,¹⁶⁶ da so oglaševalci trdili, da ženskam dajejo tisto, kar same želijo, da zgolj odgovarjajo na njihove potrebe, dejansko pa so ustvarili podobo idealne ženske, ki jo je bilo praktično nemogoče

163 *Žena in dom*, 1. 11. 1931, str. 440.

164 *Žena in dom*, 1. 2. 1931, str. 45.

165 *Žena in dom*, 1. 10. 1932, str. 385.

166 Sivulka, *Stronger than dirt*, str. 213–214.

posnemati. Ženskam so začeli vcepljati v glavo, da nimajo druge izbire, kot da so čim boljše gospodinje, matere in žene, vendar vedno negovanega videza, ki so v večerni družbi sposobne ljudi osupniti s svojo lepoto. Oglaševalci so tako ustvarili podobo idealne ženske, ki naj bi se ji bilo treba na vsak način približati, in ki je obenem ustrezala potrebam trga in podjetništva, pa tudi potrebam države. Ženske potrošnice pa so tako pomagale soustvariti podobo ženske ter ideale ženskosti, moškosti, lepote, uspeha in seksualnosti, ki so temeljili na zunanjem videzu, proti katerim so se nato desetletja borile feministične aktivistke, ne da bi ga uspele kdaj zares izkoreniniti.

VIRI IN LITERATURA

Časopisni viri

Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, 1885

Glas naroda, 1927

Naša gospodinja, 1910–1911, 1914

Slovenka, 1922–1923

Žena in dom, 1930–1934

Časopisni članki

Ali mora biti tudi moški negovan. *Žena in dom*, december 1934, št. 12, str. 410.

Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, 27. 6. 1885, str. 1196.

Grde ženske. *Žena in dom*, oktober 1934, št. 10, str. 356–357.

Kaj mi je in kaj mi ni všeč pri ženi. *Žena in dom*, 15. 11. 1930, str. 420.

Katera je najlepša Slovenka? *Žena in dom*, januar 1930, št. 1, str. 6.

Lepotičje. Deset minut za ženske, ki se udeležujejo v raznih poklicih. *Žena in dom*, januar 1932, št. 1, str. 41.

Lepotičje. Dlačice na obrazu se ne smejo opaziti. *Žena in dom*, 15. 8. 1930, str. 286.

Lepotičje. Moderni in individualni tip. *Žena in dom*, 1. 3. 1932, str. 122.

Lepotičje. Pet minut za gospodinjjo. *Žena in dom*, 1. 9. 1931, str. 314.

Lepotičje. Rada bi bila mlada in lepa. *Žena in dom*, 15. 11. 1930, str. 420.

Lepotičje. Vaša dolžnost je, da ste lepe. *Žena in dom*, 15. 4. 1930, str. 139.

Moda. *Slovenka*, 15. 12. 1922, str. 11–12.

Naša gospodinja, 18. 6. 1914, str. 46.

Nekaj krasotic, ki so bile izvoljene pri lepotnem tekmovanju na Planinskem plesu v Ljubljani. *Žena in dom*, 15. 3. 1930, str. 92–93.

Polom podjetja »Ana Csillag«. *Glas naroda*, 12. 11. 1927, str. 3.

Razgledi. O lepoti telesa. *Slovenka*, 2. 3. 1923, str. 27.

Samo zdrava noga je lepa. *Žena in dom*, 15. 11. 1930, str. 421.

Vprašujem, ti odgovarjaj. Nasveti naročnic, *Žena in dom*, 1. 5. 1932, str. 169.

Zdravje. Lasje. *Naša gospodinja*, 22. 9. 1910, str. 5.

Zdravje. Mazilo zoper trde roke. *Naša gospodinja*, 22. 6. 1911, str. 45.

Elektronski viri

Ja, Anna Csillag. URL: <http://www.brunoschulz.org/csillag.htm>, 30. 1. 2014.

Literatura

Ashenburg, Katherine. *Clean: an unsanitized history of washing*. London: Profile, 2008.

Bertoša, Mislava. »Jamči se za uspeh kano i za neštetnost«: o reklamnome diskursu iz sociosemioške perspektive. Zagreb: Srednja Europa, 2008.

Depangher, Michele. *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi. Edizione per donna*. Capodistria: Tip. Cobol e Priora, 1905.

Döcker, Ulrike. *Die Ordnung der bürgerlichen Welt : Verhaltensideale und soziale Praktiken im 19. Jahrhundert*. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 1994.

Foucault, Michel. *Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora*. Ljubljana: Krtina, 2004.

Fuchs, Rachel Ginnis, Thompson, Victoria Elisabeth. *Women in nineteenth-century Europe*. Houndmills; New York: Palgrave Macmillan, 2005.

Gombač, Maja. »Modni pêle mêle« slovenske družbe v obdobju med svetovnimi vojnami. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011.

Hufeland, Christoph Wilhelm. *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*. Jena: in der Akademischen Buchhandlung, 1797.

Mihurko Poniž, Katja. *Evine hčere : konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskursu 1848-1902*. Nova Gorica: Univerza, 2009.

Paquet, Dominique. *Storia della bellezza: canoni, rituali, belletti*. Milano: Electa-

Gallimard, 1997.

Paulin, Eugenio. *Cure di bellezza*. Trieste: Libreria Treves-Zanichelli, 1928.

Paulin, Eugenio. *Sii bella : consigli igienici e ricette estetiche*. Milano: SLEN, 1942.

Raunert, Margareta. *Kako naj se žena neguje: priročnik za negovanje lepote*. Ljubljana: »Žena in dom«, 1938.

Sivulka, Juliann. *Stronger than dirt: a cultural history of advertising personal hygiene in America, 1817 to 1940*. New York: Humanity Books, 2001.

Studen, Andrej. »Vprežna konja, rjava, v najboljših letih, poceni prodam...« : začetki oglaševanja v ljubljanskem časopisu Laibacher Zeitung. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2012, št. 2, str. 45–68.

Šlibar, Ljudmila. *Moderna ženska telesna vzgoja*. Ljubljana: Belo-modra knjižnica, 1929.

Thomas, Ulrike. Dünne und Dick, schön und häßlich. Schönheitsideal und Körpersilhouette in der Werbung 1850-1950. V: Borscheid, Peter, Wischermann, Clemens (ur.). *Bilderwelt des Alltags. Werbung in der Konsumgesellschaft des 19. und 20. Jahrhunderts*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995, str. 242–281.

Turner, Ernest Sackville. *The shocking history of advertising*. Harmondsworth: Penguin, 1965.

Mitja Sunčič

POSEGANJE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE V GOSPODARSTVO V ZADNJIH DVEH LETIH NJENEGA OBSTOJA

Gospodarski zgodovinar Žarko Lazarević je večkrat poudaril, da pomenijo trideseta leta 20. stoletja in z njimi povezana gospodarska kriza temeljni premik na področju ekonomske misli, prehod od liberalnih nazorov k zavesti o nujnosti regulativnega in usmerjevalnega poseganja države v ekonomijo.¹ O načrtnem oz. dirigiranem, kot so mu rekli, gospodarstvu je bilo tedaj tako v slovenskem kot tudi v širšem jugoslovanskem okolju napisanega mnogo,² vendar pa so imeli ti spisi le malo vpliva na dejansko gospodarsko politiko države in na gospodarske razmere v Jugoslaviji. A to ne pomeni, da je bil gospodarski intervencionizem države tuj jugoslovanskim oblastnikom,

1 Gl. zlasti: Lazarević, *Plasti prostora*, str. 249–266 in 281–293.

2 Pregled tovrstne literature je v delu, navedenem v op. 1.

saj jih je gospodarska kriza prisilila k poseganju v svobodno tržno gospodarstvo, zlasti na področjih agrarne proizvodnje ter finančnih trgov.³

Čas od izbruha druge svetovne vojne septembra 1939 pa do napada sil osi na Kraljevino Jugoslavijo, ki se mu posvečam v pričujoči razpravi, zato po eni strani pomeni nadaljevanje nekaterih metod državnega gospodarskega intervencionizma iz predvojnega časa (zlasti agrarnega protekcionizma), po drugi pa prinaša to obdobje naraščajočo intenziteto državnega poseganja v gospodarsko življenje. Slednje tako prevzema vedno bolj neposredne oblike, čeprav se zdi, da so jugoslovanske oblasti, zlasti na začetku, pogosto ravnale premalo premišljeno, prenagljuje, v nekaterih pogledih preveč radikalno in v premajhnem dialogu z gospodarstveniki. Če povzamem očitke sodobnikov, je bilo tovrstno poseganje v gospodarstvo zgolj reaktivne narave, usmerjeno predvsem v odpravljanje posledic gospodarskih nevšečnosti, ki jih je povzročila vojna, ne pa v dobro premišljeno in načrtno preprečevanje omenjenih težav.

Dirigirano gospodarstvo Kraljevine Jugoslavije je bilo obenem zaznamovano z vztrajanjem pri favoriziranju in privilegiranju agrarnih proizvajalcev na račun tako potrošnikov kot tudi drugih gospodarskih slojev. Tako je v tistih težkih časih prišel do izraza izrazito kmečki značaj države, katere vodje so v gospodarski politiki skušali čim bolj upoštevati interese najštevilčnejšega dela volilnega telesa. Ali, kot je sredi tridesetih let posrečeno ugotovil vidni gospodarstvenik Vinko Vrhunec, ni bilo »naše sedanje narodno predstavništvo /.../ nič drugega kakor korporativni parlament s pretežnim vplivom kmečkih interesov.«⁴

Mučnemu rojstvu jugoslovanskega dirigiranega gospodarstva ni botrovalo spoznanje o potrebi po novi vlogi države v spremenjenih svetovno-gospodarskih razmerah, temveč gola prisila zunanjih okoliščin – vojna velesil za novo razdelitev sveta. Zato je mogoče zadnji dve leti gospodarskega življenja v Jugoslaviji opisati kot čas napredujočega vojnega gospodarstva v nevtralni deželi, ki je bila sicer izvzeta iz neposrednih spopadov, a je čutila negativne posledice vojne. Če je verjeti tedanjim analitikom gospodarskega življenja, se država perečih gospodarskih težav ni znala ali hotela lotiti ne pri njihovih koreninah in ne dovolj celovito, zaradi česar ji je, vsaj takoj po izbruhu vojne, preostalo večinoma le naglo izdajanje dekretov in rokohitrsko improviziranje; v gospodarstvo naj bi torej država posegala zgolj administrativno, brez celovite vizije in brez zadovoljivega znanja ter razumevanja zapletenosti ekonomske problematike.

Gospodarski strokovnjaki so prihod napol vojnega, dirigiranega gospodarstva v Jugoslavijo razumeli kot dokončno slovo načel svobodnega tržnega gospodarstva. Tako je banski svetnik Ivan Avsenek (tisti vidni podjetnik, ki je že nekaj let prej razglasil konec načel neomejene uporabe zasebne lastnine in

³ Lazarević, *Plasti prostora*, str. 258.

⁴ Vrhunec, *Jugoslavija – stanovska država?*, str. 66.

sebične pogoltnosti kot vodnic ekonomskega življenja)⁵ na proračunski seji banskega sveta februarja 1940 ugotovil: »Razmere so nas prisilile, da smo začeli tudi mi izvajati dirigirano gospodarstvo. Zaradi birokratskega sistema pa je prišel marsikateri ukrep prekasno.«⁶ Podoben je bil zaključek Zbornice za trgovino, obrt in industrijo (dalje Zbornice za TOI) v Ljubljani, pri čemer je ta poudarila predvsem problematiko zunanje trgovine in dejstvo, da je bilo uvajanje dirigiranega gospodarstva Jugoslaviji vsiljeno od zunaj: »Čeprav smo vse do lani zastopali načela gospodarskega liberalizma in svobodne trgovine, moramo danes že govoriti tudi pri nas o sistemu dirigirane in kontrolirane zunanje trgovine.«⁷

DRAGINJA IN BOJ PROTI SLEDNJI

Gospodarsko življenje je v obravnavanem obdobju najbolj zaznamovala draginja, ki je izbruhnila že kmalu po nemškem napadu na Poljsko, in se nikakor ni mogla umiriti vse do konca prve jugoslovanske države čez leto in pol. Ker draginja predstavlja izhodiščno točko in povod za veliko večino intervencijskih posegov države v gospodarstvo, ji bom posvetil posebno pozornost. Država je bila namreč prisiljena nekaj storiti, kajti podražitve so zajele živila, poglavitni predmet potrošnje širokih ljudskih množic.⁸ Že tako nizkemu življenjskemu standardu (v primerjavi s prebivalci industrijskih dežel zahodnega sveta) jugoslovanskega državljana je grozilo, da se bo še dodatno znižal, ne le zato, ker si

5 Avsenek, Usoda, str. 13. O Avseneku gl.: Lazarevič, *Plasti prostora*, str. 261–262.

6 TL, 19. 2. 1940, str. 4, Proračunsko zasedanje banskega sveta končano.

7 TL, 22. 5. 1940, str. 2, Splošno stanje gospodarstva.

8 Splitski časopis *Jadranski Lloyd* je avgusta 1940 objavil naslednje podatke o rasti cen živilom in industrijskim proizvodom: »Po statističnih podatkih so se živila od avgusta 1939 do junija 1940 podražila za 43,31 odstotkov in obutev za 56,69 odstotkov, stanovanje in kuriva za 4,10 odstotkov. Delavska zbornica v Zagrebu je izračunala, da so se v tem času povečali življenjski stroški za 32,45 odstotkov za samca, 31,04 odstotkov za rodbino, za vsakega otroka pa za 48,20 odstotkov.« — TL, 30. 8. 1940, str. 3, Inflacijo treba ustaviti! Zgodovinar Tone Ferenc za Dravsko banovino posreduje nižji odstotek, in sicer naj bi se »osnovne življenjske potrebščine /.../ do sredine leta 1940 podražile za približno 26 odstotkov«. — Ferenc, *Priprave*, str. 507. Mojca Šorn navaja naslednje številke: »Po podatkih Delavske zbornice so se od začetka septembra do prve polovice decembra 1939 življenjski stroški dvignili za 12,1 odstotka, dohodki so se v istem času dvignili za 8 odstotkov. Konec marca 1940 so beležili že 25-odstotno zvišanje cen, dohodki so se dvignili le za 15,5 odstotka. V prvi polovici avgusta 1940 so bile cene višje za 31,5 odstotka, dohodki za 25 odstotkov. V obdobju od začetka septembra 1939 do srede oktobra 1940 so se cene dvignile za 42 odstotkov, dohodki pa za 35 odstotkov.« — Šorn, *Draginja*, str. 107; za natančne številke o zvišanju cen posameznih živih v tem časovnem obdobju gl. tabelo: Prav tam. Alenka Nedog povzema ugotovitve Delavske zbornice: »Po uradnih podatkih Delavske zbornice je narasla draginja 12. decembra 1939 nasproti stanju 1. septembra 1939 za 12,1 odstotka medtem ko so se dohodki zvišali za 8 odstotkov. Dne 28. marca 1940 so beležili že 25-odstotno zvišanje cen, dohodkov pa 15,5 odstotkov; dne 12. avgusta 1940 so bile cene višje za 31,5 odstotkov, dohodki pa za 25 odstotkov; 15. oktobra 1940 - cene 42 odstotkov, dohodki pa 35 odstotkov. Toda cene živil, obleke in obutve so še bolj naraščale.« — Nedog, *Protidraginjske akcije*, str. 140–141.

ne bi več mogel privoščiti industrijskih izdelkov kot npr. obleke in obutve, temveč zato, ker je nekaterim potrošnikom pričelo zmanjkovati celo denarnih sredstev za nakup osnovnih življenjskih potrebščin. Grozilo je torej, da bo del ekonomsko šibkejšega prebivalstva postal izključen iz blagovno-tržnih menjav, zaradi česar je morala na trg poseči država.⁹ Tedanji gospodarski analitiki so vzroke za skokovito naraščanje cen videli v zelo kompleksnem spletu okoliščin.¹⁰

Zaradi preglednosti se bom v nadaljevanju osredotočil zlasti na preplet agrarne politike, zunanje trgovine in tistega, kar so sodobniki imenovali »vojna psihoza«. Novico o nemškem napadu na Poljsko je v nevtralni balkanski monarhiji pospremila potrošniška mrzlica: »Z izbruhom vojnih dogodkov se je zaradi splošne negotovosti polastila ljudi vojna psihoza. V skrbeh in iz strahu pred razvojem dogodkov so začeli kupovati vsakovrstno blago, pa tudi nepotrebne predmete, samo da bi se čim boljje oskrbeli z vsem. Zaloge starega blaga v trgovinah so se kmalu izčrpale, novih zalog pa ni bilo vedno lahko dobiti. Posebne težave je povzročala preskrba sladkorja, petroleja in bencina. Naravno, da so v takih prilikah začele cene rasti. V prvi zmedi se je začelo s hujskanjem proti trgovcem in pridobitnikom sploh, češ da skrivajo blago v svrhu špekulacije.«¹¹

Če je verjeti časopisnim poročilom, so trgovcem najbolj nasprotovali prav tisti, ki so obenem med ljudmi sejali strah in zmedo: »Tisti, ki so širili najbolj alarmantne vesti, ki so skoraj sistematično vznemirjali javnost, so kričali proti trgovcem in gospodarskim ljudem, kakor da so oni povzročitelji vznemirjenja. Tisti, ki so na slepo kupovali vse vprek, plačevali vsako ceno, samo da so nakopičili blago, so hujskali proti trgovcem, češ da skrivajo blago in dvigajo cene. Tisti, ki so kot prvi navalili na denarne zavode in ustavili kroženje denarja, so hujskali proti trgovcem in gospodarskim ljudem kakor da so oni ustavili kredit.«¹² Omenjena tendenca kopičenja blaga, ki so si ga lahko privoščili predvsem »gospodarsko močnejši potrošniki«,¹³ je odprla vrata ne le špekulaciji z vedno težje dobavljivim blagom, temveč je (delno) vplivala tudi na pomanjkanje blaga na trgu in na z njim povezan dvig cen.

9 Flere, Naše diriganje, str. 237.

10 Revija Narodno blagostanje je našela sedem vzrokov: »1. Podražitev uvoznih predmetov. 2. Pomanjkljivosti protidraginjskih ukrepov. 3. Pomanjkljivo izvajanje ukrepov in kontrole cen. 4. Povečanje obtoka bankovcev. 5. Izvzemanje iz obsega protidraginjske uredbe agrarnih proizvodov in luksuznih predmetov. 6. Povezanost cen, ki niso avtarkične in 7. agrarni protekcionizem.« Na kratko je bil torej glavni vzrok po mnenju Narodnega blagostanja, da »je država hotela ene cene stabilizirati, druge pa dvigniti. Rezultat tega pa je bil skok cen.« Še tri dodatne vzroke za draginjo je v svojem komentarju k članku dodalo uredništvo Trgovskega lista: 8. Višji davki, trošarine ter zvišanje drugih javnih bremen. 9. »Perpetuum mobile za dvig cen. Višje cene predmetov dvignejo državne izdatke, ti javne davščine, oboje zvišanje plač in socialnih dajatev, kar zopet zvišuje cene itd.« 10. Vojna psihoza. — TL, 20. 1. 1941, str. 1, Kaj povzroča dvig cen.

11 TL, 10. 6. 1940, str. 3, Položaj gospodarstva v Sloveniji.

12 TL, 12. 1. 1940, str. 1, Konec nepravičnim napadom.

13 Flere, Naše diriganje, str. 239.

Na podražitve je vplivalo tudi povečanje količine denarja v obtoku¹⁴ do katerega je prišlo zaradi povečanih vojaško-obrambnih izdatkov države.¹⁵ V primerjavi z zadnjim predvojnim letom se je količina denarja v obtoku skoraj podvojila: »Do sedaj je obtok bankovcev že presegel 12 milijard din. To je visoka vsota, ker je pred enim letom znašal samo sedem milijard. V enem samem letu se je torej zvišal obtok bankovcev za pet milijard. Tako visokega obtoka bankovcev ni imela naša država še nikdar tudi ni obtok v enem letu tako narasel.«¹⁶ Povečane javno-finančne potrebe so privedle do zvišanja davčnega pritiska, česar, kot je vidno iz letnega poročila beograjske borze, gospodarstveniki niso sprejeli z navdušenjem: »Koncem leta [1939] je doživela tudi davčna zakonodaja velike izpremembe s povečanjem skoraj vseh davščin ter z uvedbo novih davščin, od katerih pričakuje državna blagajna novih dohodkov. Ti ukrepi pomenijo za gospodarstvo težak udarec, ker je obremenitev preseгла moč gospodarstva. Poleg tega pa krijejo nove davščine to nevarnost, da bodo udušile podjetniško delavnost ter gospodarstvo onesposobile za pravilno obratovanje.«¹⁷

Na cene osnovnih živil, kot sta bila kruh in moka, živil torej, ki so najbolj zadevala vsakdanje življenje povprečnega potrošnika, pa je imela vpliv tudi problematika zunanje in notranje trgovine jugoslovanske države. Prva je bila, povedano poenostavljeno, navezana predvsem na izvoz agrarnih izdelkov (in lesa) ter na uvoz surovin za industrijo in raznih z industrijo povezanih polizdelkov ter izdelkov, druga pa je počivala na načelih cenovne zaščite domačega pridelka. V času svetovne gospodarske krize je Jugoslavija na notranjem tržišču uvedla politiko agrarnega protekcionizma, za katero je bilo značilno umetno vzdrževanje cen domačih žitnih pridelkov nad cenami na svetovnih trgih in onemogočanje uvoza cenejše tuje pšenice.¹⁸ Če je bilo to v času gospodarske krize smiselno zaradi preprečevanja prehudega padca življenjske ravni kmetstva,

14 Ker so bili sodobniki neenotni glede tega, ali je šlo za inflacijo, kot so jo opredeljevali ekonomski učbeniki, ali pa zgolj za povečan obseg denarja v obtoku, do katerega je prišlo zaradi nujnih potreb države, sem se zaradi želje po objektivnosti odločil izogibati uporabi izraza inflacija. Slednjega je uporabljal predvsem gospodarski tisk, medtem ko je uradna stran obstoj inflacije vztrajno in odločno zanikala. Značilen je radijski govor ministra za finance Juraja Šuteja v vladi Cvetković-Maček, v katerem je zatrjeval, da »inflacije ni«, ter celo, da sta povečanje denarja v obtoku in druginja nepovezana pojava. — TL, 17. 1. 1941, str. 3, Govor finančnega ministra dr. Šuteja o stanju državnih financ in vzrokih druginje.

15 Narodna banka je v uradnem poročilu povečan obtok pojasnila takole: »Obtok bankovcev se je zvišal zaradi povečanja zlate podlage, deviz izven podloge ter dviga posojil in vrednostnih papirjev. Na podlagi tega bi se obtok bankovcev moral normalno povečati za 1300 milijonov din. Da se je povečal obtok v večji meri, je vzrok v tem, ker je dala Narodna banka državi za narodno obrambo potrebne predujme. Ti so znašali v drugi polovici leta 1392 milijonov din.« — TL, 8. 1. 1940, str. 3, Narodna banka v letu 1939.

16 TL, 30. 8. 1940, str. 3, Inflacijo treba ustaviti!.

17 TL, 22. 5. 1940, str. 2, Splošno stanje gospodarstva.

18 TL, 1. 1. 1940, str. 3, Pšenica – naše življenjsko vprašanje.

pa je cena jugoslovanski pšenici, glavnemu izvoznemu predmetu kraljevine, po izbruhu vojne zaradi povečanega povpraševanja na svetovnem tržišču precej narasla.¹⁹ Protekcionistična državna politika na notranjem trgu pa se kljub temu ni spremenila: »Ko /.../ se je kasneje cena našim agrarnim proizvodom dvignila, da je dosegla višino svetovnih cen, tedaj je dejansko tudi padla potreba po vsaki intervenciji države, da se cene kmetijskih proizvodov dvignejo še v večji meri. Že celo pa bi bilo zgrešeno pospeševati, da se dvigne cena še nad ono na svetovnih trgih, in da doseže stopnjo, ki ni v nobenem skladu z vrednostjo blaga. /.../ To se je pri nas že zgodilo in cene kmetijskim proizvodom so narasle v tej meri, da so povzročile draginjo. Te draginje ne občuti samo delavstvo, javni nameščenci in prebivalstvo po mestih, temveč tudi velik del kmetskega prebivalstva, saj je veliko pokrajim agrarno pasivnih.«²⁰ Dodatno nevšečnost so predstavljale še izvozne obveznosti Kraljevine Jugoslavije, v zunanji trgovini navezane zlasti na vojskujoči se partnerici Nemčijo in Italijo, ki jih je morala izpolnjevati kljub oteženemu uvozu surovin in kljub »zelo pičli letini pšenice«²¹ v letu 1940.²²

Delavstvo je na podražitve temeljnih potrošnih dobrin odgovorilo z bojem za povišanje mezd, ki je v Dravski banovini obrodil zadovoljive rezultate, saj je ban Marko Natlačen večkrat odredil zvišanje minimalnih delavskih mezd.²³ Boj sindikalno organiziranih delavcev proti draginji je potekal »na dva načina, s številnimi mezdnimi gibanji, tudi po večkrat na leto, v posameznih podjetjih ali za cele panoge ter s protidraginjskimi shodi in z drugimi akcijami, s katerimi so zahtevali državno posredovanje za pospešitev neopravičenega dvigovanja cen, posebej pa so terjale /.../ povišek uradno določenih mezd.«²⁴ Položaj se je skušalo olajšati tudi z uvedbo družinskih in draginjskih doklad k osebnim dohodkom, ki pa se »niso zviševale tako hitro, kot je naraščala draginja.«²⁵

Tudi prihodki državnega uradništva so se zaradi draginje povišali, a v relativno manjši meri kot delavski,²⁶ kar je imelo za posledico, da sta si bila omenjena sloja po dohodkih vedno bliže; to potrjuje statistika o slabem gmotnem položaju uradništva, predstavljena bankskim svetnikom: »Eksistenčni minimum

19 Iz poročila Zbornice za TOI: »/.../ je cena pšenice poskočila. /.../ je reagiralo tudi naše domače tržišče. Cene so se skokoma dvigale in hitro dosegle višino, ki je pomenila za Dravsko banovino izredno podražitev življenjskega minimuma.« — TL, 22. 5. 1940, str. 2, Splošno stanje gospodarstva.

20 TL, 27. 3. 1940, str. 1, Podražitev agrarnih proizvodov.

21 Flere, Naše diriganje, str. 239.

22 Ferenc navaja, da je bila letina pšenice leta 1940 manjša »več kot za petino«. — Ferenc, Priprave, str. 507.

23 Tako so se npr. januarja 1940 (*Službeni list*, 31. 1. 1940, št. 9, str. 71) in oktobra 1940 (*Službeni list*, 1. 10. 1940, št. 79, str. 831-838) zvišale mezde nekvalificiranemu delavstvu. 17. oktobra istega leta je ban odredil tudi zvišanje minimalnih mezd trgovskega in ostalega višjega pomožnega osebja, zaposlenega v gospodarstvu. — *Službeni list*, 17. 10. 1940, št. 83A, str. 869.

24 Stiplovšek, Prispevki, str. 88. Več o boju proti draginji, predvsem v smislu njegovega instrumentaliziranja v rokah komunistov, gl.: Nedog, Protidraginjske akcije.

25 Kresal, Zgodovina, str. 149.

26 Flere, Naše diriganje, str. 240.

so imeli samo uradniki do 6. skupine, tj. 57 odstotkov uradništva, vsi drugi pa so živeli pod eksistenčnim minimumom. Letos [v letu 1940] pa se je položaj [zaradi draginje] še zelo poslabšal in samo še 11 odstotkov uradnikov je v januarju doseglo eksistenčni minimum. Položaj uradnikov od 4. do 8. skupine je enak standardu boljše kvalificiranega delavca, položaj uradnikov 9. in 10. skupine ter zvaničnikov in služiteljev srednje kvalificiranemu delavcu, vseh drugih pa nižje kvalificiranemu delavcu. Del državnega uslužbenstva je danes proletariziran. V banovini je torej armada 39.000 javnih nameščencev, ki žive ob istih plačah ko delavstvo ali pa tudi še slabše in vendar opravljajo ti nameščenci požrtvovalno svoje delo.²⁷

Višanje cen osnovnih življenjskih potrebščin, ki jim niso sledili dohodki nekmečkega prebivalstva, je torej predstavljalo tisti povod, ki je državo prisilil k prvemu pomembnejšemu posegu na svobodni trg; tako je bila konec septembra 1939 izdana vladna Uredba o pobijanju draginje in brezvestne špekulacije.²⁸ Namen uredbe je bil uvesti nadzor nad cenami določenih skupin izdelkov (med njimi tudi prehrabnih), a nejasno napisana odločba ni predpisovala, kako naj se cene sploh odredijo oz. katere cene so primerne in katere ne, obenem pa je iz kontrole cen izvzela »kmetiške proizvode iz lastnega posestva«²⁹ (neposredni proizvajalci agrarnih dobrin so torej lahko svoje produkte prodajali po tržnih, pa tudi špekulativnih, cenah) ter »monopolizirane predmete«,³⁰ zaradi česar je bila deležna številnih kritik gospodarstvenikov; navsezadnje jo je kot popolnoma neuspešno ocenil celo ljubljanski protidraginjski odbor, ustanovljen na osnovi omenjene uredbe kot orodje za boj proti draginji. Svoje uničujoče ugotovitve – med katerimi ima težo zlasti očitek državi, da je iz kontrole cen izvzela agrarne produkte, ki jih je prodajal njihov neposredni producent – je odbor strnjene objavil v obliki časopisnega članka, ki se začne z opisom kaotičnega stanja, kakršno je vladalo na trgu po izbruhu vojne, in se nadaljuje takole: »Pri takšnem položaju so odločujoči činitelji čutili, da morajo nekaj ukreniti – in sicer hitro, ker bi sicer postal nered prevelik. Zlasti pa je bilo treba ustaviti draginjo, ker bi sicer postal položaj nameščencev obupen. Tako je izšla protidraginjska uredba. Ta pa je bila izdana na oni osnovni zmot, kakor da velja za gospodarske stanove povest o pridnem Janezku in hudobnem Mihcu. Pridni Janezki so pri nas od nekdanj zaradi velikega števila volilnih kroglic kmetovalci in kot njih privesek tudi zadruga, hudobni Mihci pa vsi drugi gospodarski stanovi. Zato je tudi nova protidraginjska odredba dekretirala, da se zaradi zviševanja cen agrarni producenti ne smejo

27 TL, 19. 2. 1941, str. 2, Novi banovinski proračun zvišan. Verjetno je to požrtvovalnost v nemajhni meri pripisati zakonskim določilom, ki so strogo omejevala in nadzirala vsak poskus stanovskega združevanja in organiziranja javnih nameščencev. — Stiplovšek, Prispevki, str. 80.

28 Službeni list, 30. 9. 1939, št. 78, str. 689–691.

29 Prav tam, str. 689.

30 Prav tam.

preganjati. S tem so bila mahoma vsa živila izvzeta iz protidraginjskih ukrepov. Zaradi slabe uprave pa je bilo tudi nemogoče uporabljati protidraginjsko uredbo proti kartelom. Tako so bili praktično izvzeti iz protidraginjske uredbe tudi karteli, ki dejansko diktirajo cene trgovcem in dostikrat tudi industriji. Vsa peza dekretirane protidraginjske uredbe je tako padla na trgovce-detajliste, ki so naenkrat stali pred javnostjo kot glavni krivci, pa čeprav so bili sami najbolj težko prizadeti, ker so bili potisnjeni od vseh strani: od dobaviteljev, konsumentov in države. /.../ Predvsem se je docela prezrlo staro pravilo, da rastejo cene tem bolj, čim manj je blaga na trgu. Navzlic temu se ni prav nič storilo za dvig uvoza, kakor se tudi ni gledalo na to, da ne prekorači izvoz pametne mere. Edina dobra stran vse protidraginjske uredbe je bila, da je obvarovala ljudi vsaj pred podražitvijo stanovanj.³¹ Praktično je bil torej položaj po izdaji protidraginjske odredbe za gospodinjne naslednji. Ko so prišle na trg v prepričanju, da bo sedaj bolje, so videle, da so kljub protidraginjski uredbi vse cene narasle. Vsi računi, ki so jih delale ob začetku meseca so padli. Tedaj so se zaslišali ogorčeni klici: Kaj pa dela protidraginjski odbor, ki ga je poklicala v življenje protidraginjska uredba? In težki očitki so se slišali proti temu odboru, a po krivici. Kajti protidraginjski odbor je bil sicer poklican v življenje, ni se mu pa dala hrana, da bi mogel živeti. Protidraginjski odbor je videl kako se dvigajo cene moki, kako se podražujejo živila, a je bil brez moči, ker je bilo zviševanje cen agrarnim proizvodom dovoljeno. Protidraginjski odbor je videl tudi, da dvigajo draginjo tudi karteli, a njih sedeži so izven Ljubljane. Zopet je bil brez moči. /.../ Poleg tega je bil protidraginjski odbor poklican v življenje mnogo prepozno, ko se je draginja že uveljavila.

Protidraginjska uredba je nadalje pustila čisto odprto vprašanje o dopustnosti višine čistega dobička. /.../ Kaj naj tudi stori, če zastopnik gospodarske zbornice opozori na pretirano zvišanje cene za železo, ki se proizvaja pri nas doma v državnem podjetju?

Protidraginjska uredba se je torej docela ponesrečila in se je morala ponesrečiti, ker je bila izdana prepozno in brez potrebnega strokovnega znanja. Znova se je pokazalo kako težko se kaznuje, če se izdajajo uredbe za gospodarsko življenje brez aktivnega sodelovanja gospodarskih ljudi. Znova pa se je tudi pokazalo, da je naša uprava na mnogo prenizki strokovni višini, da bi smela dekretirati takšne težke ukrepe kakor je protidraginjska. Protidraginjska uredba se je ponesrečila na vsej črti in zato ni drugega izhoda kakor da se likvidira, ker je zgrešila svoj namen.³²

V vsakdanji praksi se je zato domet protidraginjske uredbe omejil predvsem na budno skrb za izvajanje šestega člena uredbe, ki je odredil, da morajo biti prodajani predmeti vedno označeni s ceno (z izjemo artiklov, ki so bili opredeljeni

31 11. člen uredbe je prepovedal zvišanje najemnin za stanovanja in lokale. — Prav tam, str. 690.

32 TL, 14. 2. 1940, str. 3, Protidraginjska uredba se je ponesrečila.

kot luksuzni). Tako je v ekspoziju bana Natlačena, predstavljenem na devetem rednem zasedanju banskega sveta, mogoče prebrati, da je bilo »kazni zaradi prekrškov protidraginjske uredbe /.../ izrečenih 46«, večinoma »zaradi neoznačenih cen za posamezne predmete.«³³ Dodatne sive lase so trgovcem povzročali pretirano vneti policisti, ki so zahtevali, da se s cenami označujejo tudi luksuzni predmeti.³⁴

Uredba o pobijanju draginje in brezvestne špekulacije kljub neuspehu ni bila razveljavljena, temveč jo je vlada dopolnjevala z novimi predpisi, ki so imeli namen kontrolirati stanje na trgu. S tem v zvezi je pomembna predvsem Uredba o kontroli cen, izdana februarja 1940, ki je odredila, da vsako spremembo (tj. zvišanje) cen odobrijo banovinska oblastva, podrejena beograjskemu Uradu za kontrolo cen na osnovi seznama blaga, ki je spadal pod nadzor; le-ta je sprva vseboval 31 predmetov, a je njihovo število v teku leta 1940 neprestano raslo.³⁵ »Prvotni načrt te uredbe, ki /.../ je bil v glavnem usmerjen na kontrolo detajlnih trgovcev, je bil po tehtnih argumentih zbornice umaknjen in uzakonjen je bil nov načrt, ki predvideva kontrolo cen samo za uvoznike, proizvajalce in trgovce na debelo.«³⁶

Toda tudi nova uredba ni ustavila rasti cen, na kar se je država odzvala z novimi dekreti, ki so razširili obseg oblastev, katerim je bila kontrola cen poverjena, in obenem za kršitelje prepisov predvidevali zelo ostre kazni: » /.../ je bila 9. maja [1940] objavljena nova uredba o nadzorstvu nad izvrševanjem uredbe o pobijanju draginje in brezvestne špekulacije in uredbe o kontroli cen, s katero se je kontrolni aparat nad cenami silno razširil. Po tej uredbi so organi prvostopnih upravnih oblastev in organi žandarmerije, organi finančne kontrole, trošarinski uslužbenci in tržni nadzorni organi pod grožnjo disciplinskega postopka zavezani, da morajo nadzorovati in ovajati po protidraginjski uredbi. Uredba navaja tudi 10- do 25- odstotne nagrade ovajalcem. Obstajal je strah, da bo uredba v tej obliki izpostavila vse pridobitne sloje preganjanju, ker bodo mnoge prijave opravljene iz maščevalnosti.

Da bi se izvajanje uredbe o kontroli cen in uredbe o pobijanju draginje še bolj poostrilo, je bila dne 16. maja [1940] objavljena uredba o pošiljanju brezvestnih

33 TL, 16. 2. 1940, str. 3, Banovinski proračun zvišan. Še natančnejšo statistiko je pripravila ljubljanska Zbornica za TOI: »Po uradnih objavah v Službenem listu kr. banske uprave je bilo po Uredbi o pobijanju draginje in brezvestne špekulacije od njenega uveljavljenja tj. 25. septembra 1939 vse do prvega junija 1940 pravnomočno kaznovanih 47 oseb, od tega 25 trgovcev, 11 obrtnikov, trije gostilničarji, ena posestnica in sedem poslovođij raznih tvrdk in zadrug. Od vseh 47 kaznovanih je bilo 42 kaznovanih radi neoznačbe cen in samo pet radi navijanja cen. Od petih, ki so bili kaznovani radi navijanja cen, sta dva pekovska mojstra, ena lastnica mlekarne, ena hišna posestnica in en trgovec s papirjem.« — TL, 12. 6. 1940, str. 3, Položaj gospodarstva v Sloveniji.

34 TL, 31. 1.-2. 2. 1940, str. 1, Luksuzni predmeti so izvzeti iz protidraginjske uredbe.

35 Službeni list, 21. 2. 1940, št. 15, str. 109–110.

36 TL, 12. 6. 1940, str. 3, Položaj gospodarstva v Sloveniji.

špekulantov na prisilno bivanje in prisilno delo.³⁷ Ta uredba zasleduje samo dve vrsti deliktov, in sicer: 1. dviganje cen živilom in ostalemu blagu čez meje, ki jih dovoljuje protidraginjska uredba, ter Uredba o nadzoru nad cenami; 2. kopičenje živil in drugega blaga z namenom, da bi se živila ali blago umaknilo iz prometa in s tem dvignilo njihovo ceno. Ni pa povedano, kdaj je dopustna cena prekoračena, niti ni jasno povedan dejanski stan prekrška kopičenja blaga. Kljub tej nejasnosti pa mora že obče upravna oblast kaznovati prekršitelja na šestmesečno prisilno bivanje.³⁸ Manjši in bolj farsični, kot so bili uspehi omenjenih uredb, bolj stroge kazni so bile torej predvidene za njihovo kršitev.

Pomudimo se sedaj na kratko pri razlogih za neuspeh države v spopadu z draginjo. O slednjih niso pisali le trgovci in drugi gospodarstveniki, ki so se jih tovrstne uredbe neposredno dotikale, temveč je neuspeh priznal tudi nepristranski (in državni intervenciji v gospodarstvo naklonjeni) ekonomist Janvid Flere, kar je jasno razbrati iz rahlo pokroviteljskega in zajedljivega tona tega zapisa: »Uradi za kontrolo cen so v svoji drobni vsakodnevni borbi proti zvišanju cen dosegli marsikak droben uspeh.«³⁹ Seveda zgolj drobni uspehi niso bili dovolj v boju s tako mogočnim nasprotnikom, kot je bila draginja. Medtem ko je Flere videl rešitev v bolj intenzivnem poseganju države v sistem preskrbe in distribucije dobrin, pa so gospodarstveniki za izhod iz zagate predlagali plodnejše sodelovanje med njimi in državo ter upoštevanje zasebne iniciative: »/.../ je osnovna zahteva dirigitiranega gospodarstva, da pridejo v času takšnega gospodarstva do odločujoče besede le najboljši strokovnjaki in najbolj sposobni ljudje. Uspešnost dirigitiranega gospodarstva zavisi prav za prav le od tega, če se posreči postaviti na vodilna mesta najsposobnejše ljudi, ki imajo tudi kvalifikacijo, da je mogoče od njih pričakovati, da bodo izvajali le vseskozi utemeljene predpise. Če teh sposobnih ljudi ni, potem tudi ni pričakovati od dirigitiranega gospodarstva prav nobenih posebnih uspehov, temveč je celo mnogo bolj verjetno, da bo dalo še slabše rezultate kakor prejšnje svobodno gospodarstvo. Dirigitirano gospodarstvo pomeni nadalje v primeri z našim prejšnjim gospodarstvom nekaj novega in nekaj nasprotnega prejšnjemu gospodarskemu sistemu. /.../ Brez novih ljudi se zato novi sistemi ne morejo uspešno uveljavljati in to velja tudi za dirigitirano gospodarstvo.«⁴⁰ Pri enotnem določanju smernic za vse gospodarstvo, kar je bila po mnenju pisca citiranega uvodnika osnovna značilnost dirigitiranega gospodarstva, naj bi nujno sodelovala zasebna iniciativa, ki »bi se morala /.../ pritegniti še v večji meri, ker

37 Da se je slednja tudi izvajala, priča tale podatek: »Do konca oktobra 1940 je bilo v vsej državi zaradi brezvestne špekulacije obsojenih 1141 oseb, devet izmed njih pa so napatili na prisilno bivanje (eno tudi iz Slovenije).« — Ferenc, Priprave, str. 507.

38 TL, 12. 6. 1940, str. 3, Položaj gospodarstva v Sloveniji.

39 Flere, Naše dirigitiranje, str. 241.

40 TL, 28. 10. 1940, str. 1, O dirigitiranem gospodarstvu.

je namen dirigiranega gospodarstva, da združi vse konstruktivne sile. Zasebna iniciativa pa je potrebna še iz drugega razloga: da preprečuje delanje napak. /.../ V zasebnem gospodarstvu odloča posameznik, ki tudi v glavnem odgovarja le sebi, če gospodari dobro ali slabo. Kdor pa odloča v dirigiranem gospodarstvu, ta je odgovoren vsemu narodu, ta ima tem večjo odgovornost, čim večja je njegova moč.«⁴¹

V gospodarskih zadevah nepoučeni jugoslovanski birokrati se, tako so vsaj menili sodobniki, niso bili sposobni spoprijeti se z dinamičnostjo gospodarskega življenja, kajti edino, kar so znali, je bilo nepremišljeno in mehanično izdajanje dekretov, s čimer so se izkazali za nedorasle celostnega soočenja z imanentnimi zakoni ekonomije. »Protidraginjski boj doživlja pri nas na vsej črti neuspeh za neuspehom. Draginja narašča stalno in vsi protidraginjski predpisi so se izkazali kot neučinkoviti proti draginji. /.../ so bili vsi ukrepi proti draginji silno polovičarski in pomanjkljivi. Kako naj pade draginja, če pa se smejo živila svobodno prodajati po vedno višji ceni in se mora zato podražiti vse ostalo življenje. Če se kruhu in moki cena neprestano viša, se morajo dvigniti tudi vse druge cene, ker je cena za vsakdanji kruh odločilnega pomena. /.../ Če se nalagajo na gospodarstvo vedno nove davščine, če se uvajajo vedno nove takse in pristojbine, če se s tem zvišujejo proizvodjalni stroški, se morajo zviševati tudi prodajne cene. Na ta način se draginja samo pospešuje /.../.«⁴²

Kritiki državnega poseganja v gospodarstvo so vztrajno poudarjali začarani krog, v katerega se je ujela jugoslovanska uprava kot zastopnica interesov agrarnih proizvajalcev, ki je bila obenem zaslepljena z lastnimi fiskalnimi apetiti: »Draginja živil nujno povzroča zvišanje mezd in tudi plač, s tem pa podražitev industrijskih izdelkov, a tudi zvišanje davkov, ker drugače država svojim nameščencem ne more zvišati plač. Novi davki pa povzročajo nov dvig cen, ta nova podražitev živil itd., da je zadnji izhod ponovno zvišanje davkov. Nikdar pa ni mogoče, da bi država tako hitro zboljševala plače kakor raste draginja. /.../ vsako zvišanje cen pomeni

41 Prav tam. Aprila 1940 je Trgovski list objavil uvodnik z enakim sporočilom, le da je bila v njem skepsa do utemeljenosti državnega vmešavanja v gospodarstvo še bolj odkrito izražena: »Današnji časi so sicer v resnici takšni, da postaja državno poseganje v gospodarstvo skoraj neizogibno. Vendar pa iz tega še dolgo ne sledi, da bi smel v gospodarstvo posegati vsak, ki ima uradni položaj, temveč bi se smela dati takšna pravica samo tistemu, ki je za tak posel strokovno kvalificiran. Takšni ljudje pa so večinoma le v zasebnem gospodarstvu, ker tu ostra konkurenčna borba vrže vsakogar, ki ni na mestu. V državnem gospodarstvu pa takšne stroge izbire ljudi ni niti primeroma in možno je, da zagreše nekateri tudi najtežje napake, a kljub temu ostajajo na svojem mestu. Slabi finančni uspehi z vsemi mogočimi privilegiji obdarjenih državnih podjetij to več ko zadostno dokazujejo. /.../ Toda posega naj pravilno, da se bo položaj zboljšal, ne pa da bo to poseganje pomenilo nove težkoče za gospodarstvo. Dirigira naj skratka gospodarstvo tisti, ki je za to usposobljen. Zato pa mora država izvajati svoje dirigiranje gospodarstva le v ozkem sodelovanju z gospodarskimi ljudmi, tj. z onimi, ki so v gospodarski tekmi že dokazali svojo sposobnost. Zato ni nobena stvar tako napačna, kot je napačno državno dirigiranje gospodarstva brez aktivnega sodelovanja gospodarskih ljudi in gospodarskih strokovnjakov.« — TL, 15. 4. 1940, str. 1, Nauk rastočih žitnih cen.

42 TL, 11. 12. 1940, str. 4, Električni tok se podraži s 1. januarjem za 25-35 odstotkov.

tudi znižanje vrednosti denarja. Ljudje dobe za svoj denar vedno manj, čeprav je ostal tečaj denarja nespremenjen. Če pa izgublja denar na vrednosti, so dejansko ob dobiček tudi tisti, ki so čezmerno prodajali agrarne proizvode, kajti kljub višji ceni dobe dejansko manj kakor so dobili prej. Edino ta dobiček imajo, da sedaj lažje poravnajo svoje dolgove.»⁴³

NADALJNJE POSEGANJE DRŽAVE NA TRG: MAKSIMIRANJE CEN, ORGANIZACIJA DISTRIBUCIJE IN KONTROLA ZUNANJE TRGOVINE

Kraljevina Jugoslavija je v obravnavanem času v gospodarstvo posegala še na nekatere druge načine: trg je skušala urejati z maksimiranjem cen, urejala pa je tudi distribucijo dobrin in njihovo potrošnjo. Prevezela je popoln nadzor nad izvozno ter uvozno trgovino, kar je bilo izrednega pomena za vzdrževanje kolikor toliko normalnega obratovanja industrije. Izbruh vojne je namreč zelo otežil nabavo surovin.⁴⁴ Težje kot je bilo nabaviti primerne surovine, višja je bila njihova cena in dražja je bila produkcija.⁴⁵ Tudi to je bil eden od razlogov za skokovito rast cen. V zvezi z uvozom surovin po izbruhu vojne so se industrialci pritoževali zlasti nad devizno politiko države, ki jim je nabavo potrebnega materiala pogosto onemogočala z nepodelitvijo uvoznih dovoljenj: »Tudi v deviznem gospodarstvu se ni državno diriganje obneslo. Vsak razume, da mora država varovati tečaj dinarja in zato se načeloma nihče ne upira, če izdaja država razne devizne omejitve. Toda to se mora izvajati pametno in pa za vse enako. To pa se ne dogaja in naši uvozniki so že mnogokrat morali ugotoviti, da niso mogli dobiti uvoznih deviznih dovoljenj, dočim so jih v Beogradu dobili nekateri za iste predmete skoraj v neomejenem obsegu. A tudi na to se ni zadosti gledalo, da bi se omejeval samo uvoz res nepotrebnih ali vsaj manj potrebnih predmetov. Ker se na to ni zadosti gledalo, prihajajo sedaj poročila, da so začeli industrijski obrati odpuščati delavce.»⁴⁶ Počasi

43 TL, 27. 3. 1940, str. 1, Podražitev agrarnih proizvodov.

44 »Blokada na morju ima posledice pri naši trgovini, ker je silno oviran uvoz najrazličnejšega blaga, na katero smo bili doslej navezani. To pa povzroča zastoj v naši trgovini in industriji, povzroča brezposelnost, povzroča pa tudi podražitev blaga, zlasti življenjskih potrebščin.« – TL, 29. 3. 1940, str. 1, Čuječnost in opreznost nujno potrebni!

45 »/.../ je tekstilna industrija z izredno energijo umela rešiti vprašanje nakupa tekstilnih surovin, ko so zmanjkale. Seveda so bombaž in polfabrikati, ki jih industrija zdaj nabavlja na svojih tržiščih, izredno dragi. Pred vojno je veljal kilogram bombaža 12 din. Koncem preteklega leta so nekatere naše tovarne kupile strumiški bombaž po 80 din kg. Pa tudi preja turškega bombaža, iz katere se je v naših tovarnah izdelovalo blago pred vojno, bo več kot trikrat dražja. Pri takemu položaju ni misliti na to, da bi se cene tekstilnemu blagu ustalile.« – TL, 21. 2. 1941, str. 2, Ban o kontroli cen.

46 TL, 15. 4. 1940, str. 1, Nauk rastočih žitnih cen. Vendar tudi v Beogradu situacija ni bila rožnata kot je razbrati iz poročila beograjske industrijske zbornice: »Nesporno je bilo, da nam morajo biti

se je prešlo na sistem kontingentiranja, tj. sistem centraliziranega razdeljevanja surovin med industrijska podjetja.⁴⁷

Razloge za povečan državni nadzor nad uvozno ter izvozno trgovino je jedrnat podal načelnik oddelka za trgovino, obrt in industrijo Dravske banovine Alojz Trstenjak: *»Naše gospodarstvo je doslej temeljilo na načelu proste trgovine. Sedaj pa se je moralo prilagoditi uravnavanemu gospodarstvu sosednjih držav, hkrati pa je moralo gledati na to, da dobi potrebne surovine in da po možnosti najde za naše blago nove trge. Ker je uravnavano gospodarstvo naših sopogodbentikov v izmenjavi blaga zahtevalo organizacijo naše zunanje trgovine na novih temeljih, je moralo pasti načelo svobode v gospodarstvu in država je začela posegati v gospodarstvo. Tako so nastali začetki uravnavanega gospodarstva. Poleg deviznega, klirinškega in kontingentnega sistema pri izmenjavi blaga je bila uvedena tudi strožja kontrola uvoza in izvoza. V ta namen je bila ustanovljena Direkcija za zunanjo trgovino.⁴⁸ Njena ekspozitura v Ljubljani začne v kratkem poslovati. Pripravljajo se tudi prisilne organizacije uvoznikov in izvoznikov.«⁴⁹*

Maksimiranje cen se začne z majem 1940, ko na podlagi Uredbe o kontroli cen iz februarja 1940 minister za trgovino in industrijo ter minister za socialno politiko in ljudsko zdravje določita najvišjo dovoljeno ceno modre galice.⁵⁰ Še isti mesec izda ban Natlačen uredbo o maksimiranju cen moke,⁵¹ nakar si v naglem sosledju vrstijo cene mesa,⁵² kos ter srpov,⁵³ bučnega olja⁵⁴ in številnih drugih za obrt, kmetijstvo, industrijo in vsakdanjo potrošnjo pomembnih dobrin. Kot druge protidraginjske uredbe se tudi maksimiranje cen po mnenju gospodarskih krogov ni obneslo, saj ni zaustavilo vala podražitev, obenem pa je imelo še eno negativno posledico: povzročilo je izginjanje blaga s trga, saj so poslovni krogi ocenili, da se jim trgovina z izdelki po maksimiranih cenah preprosto ne obrestuje več. Takole je poročal hrvaški Trgovački vjesnik: *»Seznam predmetov, ki*

posebno nekatere surovine bolj važne ko devize, ker je od teh surovin zavisno poslovanje mnogih podjetij, kljub temu pa je nastalo pomanjkanje surovin predvsem zato, ker se niso dovoljevale devize za nabavo surovin, in to v času, ko so se te mogle še nabaviti. Nastalo je pomanjkanje surovin in to se je skušalo odpraviti z omejevanjem proizvodnje določenih predmetov ter s tipizacijo drugih predmetov (guma, bombažne in volnene tkanine, platno).« — TL, 18. 12. 1940, str. 1, Industrialci o naši gospodarski zakonodaji.

47 TL, 30. 11. 1939, str. 2, Surovine in naša tekstilna industrija.

48 Direkcija za zunanjo trgovino je bila ustanovljena julija 1940 v Beogradu »za vodstvo poslov zunanje trgovine«; v njeni pristojnosti so bili »uravnavanje in organiziranje izvoza, uvoza in provoza (tranzita)« ter »državni intervencijski ukrepi na trgu v zvezi z uravnavanjem zunanje trgovine«. — *Službeni list*, 10. 7. 1940, št. 55, str. 641–643.

49 TL, 24. 2. 1941, str. 2, Poročilo načelnika oddelka za TOI g. A. Trstenjaka na zasedanju banskega sveta.

50 *Službeni list*, 1. 5. 1940, št. 35, str. 504.

51 *Službeni list*, 18. 5. 1940, št. 40, str. 544.

52 *Službeni list*, 1. 6. 1940, št. 44, str. 564.

53 *Službeni list*, 22. 6. 1940, št. 50, str. 619–620.

54 *Službeni list*, 26. 6. 1940, št. 51, str. 624.

polagoma izginjajo s trga, se vsak dan širi, in sicer ravno najvažnejših življenjskih potrebščin, torej blaga, ki tvori jedro naše notranje trgovine. /.../ je pomanjkanje najvažnejših življenjskih potrebščin, ki pomenijo osnovo ljudske prehrane, mnogo bolj nevaren pojav kakor pa dvig cen in najsi bi bil ta še tako abnormalen. Dokler more gospodarstvo neke dežele vreči na notranji trg, tako dolgo je tudi možnost, da pridejo te potrebščine v roke potrošnikov. /.../ V trenutku pa, ko s trga izgine blago, prenehajo tudi te možnosti /.../«⁵⁵

Hrvaški trgovci so državi zamerili predvsem to, da so jo pri lajšanju posledic druginje vodili socialni in ne toliko gospodarski nagibi: »Predvsem so se upoštevali socialni oziri, pri tem pa se je šlo enostransko tako daleč, da so danes v enako težavnem položaju tako trgovska podjetja kot potrošniki. Začelo se je z uredbami in naredbami o maksimiranju cen ter obveznem prijavljanju zalog,⁵⁶ nato pa je sledila cela vrsta omejitev, ker se je napačno predstavljalo, da bodo maksimalne cene in obvezno prijavljanje zalog preprečile nadaljnji dvig cen ter zaustavile umik blaga s trga. Zgodilo pa se je to, kar se je moralo zgoditi, da je namreč proizvajalec zadržal blago in da ga ne pusti na trg, ker mu ne konvenirajo maksimalne cene. Trgovec v kolikor bi sploh še mogel priti do blaga – toda le za višje cene, ker ne more prodajati v izgubo, ker so cene, ki so zanj določene tako nizke, da ne pokrijejo niti njegovih režijskih stroškov. /.../ Kateri proizvajalec bo pri takšnih razmerah prodajal blago? Kateri trgovec more pri sedanjih cenah nakupovati blago? Vse to pa ne velja le za žitarice in moko, temveč za vse potrebščine za katere so določene maksimalne cene. Zakaj so izginila s trga drva? Zato, ker jih proizvajalec noče prodajati po maksimalnih cenah. Tu nič ne pomaga obvezna prijava zalog, kar je zadostno dokazala slaba izkušnja, ki smo jo imeli s to uredbo. Dokler bo predpisan sistem maksimalnih cen, tako dolgo tudi ne bo na trgu blaga. Ta sistem je eden glavnih naših notranjih vzrokov za pomanjkanje blaga. /.../ Zaščito teh dveh glavnih interesov [gospodarskega in socialnega] moremo doseči samo v sistemu maksimiranja trgovskega zaslužka, pa v nobeni drugi stvari. Ta sistem je danes z uspehom preizkušen po vsem svetu in ni razloga, da ga ne bi uporabili še mi.«⁵⁷

Opisane težave periodičnega pomanjkanja blaga na trgu, so državo prisilile, da je pričela neposredno posegati v razdeljevanje dobrin in oskrbo prebivalstva.

55 TL, 21. 8. 1940, str. 1, Zakaj ni blaga?

56 Maja 1940 je izšla prva Uredba o prijavljanju žitnih zalog, ki je trgovcem in mlinom nalagala obvezo natančnega vodenja evidenc o stanju zalog v obliki »žitne knjige« in mesečno poročanje o slednjih pristojnim oblastvom. (*Službeni list*, 22. 5. 1940, št. 41, str. 546). Junija 1940 se je kontrola zalog blaga razširila še na številne druge predmete kot so riž, kava, loj itd. Trgovci s temi predmeti so morali voditi posebno knjigo zalog in o njih obveščati oblastva (*Službeni list*, 18. 6. 1940, št. 49, str. 601–602).

57 TL, 21. 8. 1940, str. 1, Zakaj ni blaga?. Uredništvo trgovskega lista je k temu še pikro pripomnilo, da »si naši odločujoči krogi predstavljajo reševanje gospodarskih vprašanj mnogo preveč enostavno. Je že navno mnenje, da je treba cene samo maksimirati, pa bo druginje konec. Cene se formirajo po svojih zakonih in brez ozira na predpisane uredbe. To je dokazala izkušnja.« – Prav tam.

Uredba o varčevanju z živili, izdana maja 1940,⁵⁸ ki je za celotno državo uvedla brezmesne dneve, najprej dva in nato tri,⁵⁹ spada med prve poskuse regulacije potrošnje dobrin. Omeniti velja tudi Uredbo o ukrepih za preskrbo prebivalstva in vojske s kruhom, ki je banovinom dala pravico prisilnega odkupa pšenice in pšenične moke, omogočila administrativno določanje cen moki, predvsem pa je uvedla peko cenenega »ljudskega kruha« iz zakonsko predpisane mešanice moke.⁶⁰ Slovenski trgovci so bana Natlačena kmalu po izidu omenjene uredbe opozarjali, da bo kljub uvedbi ljudskega kruha slednji predrag, saj je bila oskrba (agrarno pasivne) Slovenije z moko preprosto preslaba in nezadostna in potemtakem tudi razkorak med ponudbo ter povpraševanjem prevelik, zaradi česar so ponudili svojo pomoč pri rešitvi problema oskrbe Slovenije; banovini so bili pripravljeni na razpologo dati svoje izkušnje, svoje osebe in svoja skladišča.⁶¹

Ker je bilo vsem jasno, da je mirnodobnemu gospodarskemu udejstvovanju (vsaj začasno) nastopil konec, se je tovrstne racionirane preskrbe prebivalstva hitro prijelo vojaško ime aprovizacija. Pomembno prelomnico pri aprovizaciji Slovenije pomeni ustanovitev Prevoda, banovinskega prehranjevalnega zavoda kot vrhovne ustanove za preskrbo prebivalstva z življenjskimi potrebščinami,⁶² na lokalni ravni so nalogo preskrbe dobili novoustanovljeni občinski uradi za preskrbovanje (neposredno prodajo potrošnikom so opravljale zadruga in trgovina na drobno).⁶³ Podobno kot drugi ukrepi jugoslovanskega dirigitiranega gospodarstva, tudi aprovizacija ni potekala brez zapletov. Tako je Trgovski list februarja 1941 poročal o zmedu pri preskrbi: »O posebno velikih neredih v aprovizaciji se poroča z dežele. Tako imajo v enem kraju preveč petroleja, drugod pa imajo nakaznice za petrolej, oz. ga sploh ni nikjer dobiti. Podobno je z moko. Okrajji, ki sami pridelajo mnogo pšenice, so dobili večje količine, kakor agrarno slabi okrajji. /.../ Veliki križi in težave so tudi s krušnimi nakaznicami.⁶⁴ Da se daje tudi

58 *Službeni list*, 18. 5. 1940, št. 40, str. 533.

59 Prav tam; *Službeni list*, 20. 7. 1940, št. 58, str. 667.

60 *Službeni list*, 31. 8. 1940, št. 70, str. 741-744. Glede (negativnih) odzivov potrošnikov na enotni kruh gl.: Šorn, Draginja, str. 111.

61 TL, 30. 8. 1940, str. 2, Deputacija Zveze trgovskih združenj pri g. banu.

62 »Zaradi potrebe po omejitvi porabe življenjskih potrebščin, potrebe po stabilizaciji cen z določitvijo maksimalnih višin ter seveda bojazni, da se bo gospodarski položaj še slabšal, se je oktobra istega leta [1940] Snoj [Franc Snoj, tedaj vidni politik SLS] odločil za ustanovitev osrednjega prehranjevalnega zavoda za Slovenijo. Ban Natlačen je tako izdal odredbo o ustanovitvi Banovinskega prehranjevalnega zavoda v Ljubljani, ki se je imenoval krajše Prevod. Od njegove ustanovitve 5. oktobra 1940 ga je do aprila 1941 vodil sam Franc Snoj. Z ustanovitvijo zavoda se je opustilo načelo popolne svobode gospodarskega udejstvovanja in bilo uvedeno t. i. 'uravnvano' gospodarstvo. Naloga zavoda je bila skrb za enotno organizacijo in izvedbo poslov za preskrbo prebivalstva življenjskimi potrebščinami.« — Šorn, Draginja, str. 109.

63 *Službeni list*, 9. 10. 1940, št. 81, str. 850-852; *Službeni list*, 30. 11. 1940, št. 96, str. 987-988.

64 Nakaznice za kruh in moko so bile v Dravski banovini uvedene januarja 1941, pri čemer je bila Dravska banovina prva jugoslovanska banovina, v kateri so bile vpeljane. — *Službeni list*, 22. 1. 1941, št. 7, str. 58-59; Šorn, Draginja, str. 111. »Tako imenovani normalni ali odrasli porabnik je dobil en

zdrob na karte, je posebno za družine s številnimi otroki silna nadloga. Isto je s testeninami itd. Pri vsem tem pa je treba omeniti še to, da drugod v državi vseh teh težav ni. Nakaznic za kruh drugod sploh nimajo. Ravno tako se v drugih banovinah moka prosto prodaja, maksimirane cene ne veljajo, pri nas pa je vse omejeno, vse reducirano, vse na nakaznice, da je stiska prebivalstva vedno večja.«⁶⁵

Uradno plat obravnave problematike preskrbe Slovenije z živili je najti v ekspoziju Natlačena, podanem na zasedanju banskega sveta februarja 1941, v katerem se je ban posvetil pomembnemu vprašanju prehrane; iz teksta je mogoče razbrati, da je preskrba Slovenije kljub nekaterim težavam z moko potekala razmeroma gladko: »Slovenija potrebuje na leto 2,8 milijona stotov⁶⁶ krušnega žita, od tega za seme 211.000, za živinsko krmo 965.000 in za ljudsko prehrano 1624 tisoč met. stotov. Proizvodnja znaša okoli 1,649.000 stotov, da manjka na leto okoli 12.000 vagonov.

Do decembra [1940] je bil dovoz pšenice in pšenične moke v Slovenijo razmeroma reden. /.../ Uvoz je zadnje čase nekoliko zastal, vendar pa se sedaj zopet nekoliko zvišuje. 1. januarja smo imeli v zalogi samo 1100 vagonov⁶⁷ in smo se zato morali odločiti za nakaznice. Mesečno potrebuje Slovenija okoli 600 vagonov pšenične moke, torej do žetve 4200 vagonov, 1100 vagonov imamo na zalogi, računati moremo še z uvozom 1000 vagonov, da bi nam 2100 vagonov manjkalo. Zato se je moralo še več primešati koruzne moke, ker je koruza dobro obrodila.

Sladkorja dobivamo mesečno 102 vagona, povprečna mesečna potrošnja v letu 1939 pa je znašala 97 vagonov. Če bodo potrošniki disciplinirani, ne bo zmanjkalo sladkorja. Tudi potrebna količina soli nam je zagotovljena. Za jedilno olje so določeni mesečni kontingenti, ki jih tovarna v Zagrebu redno dobavlja. Uvozili smo 230 vagonov bučnih koščic, kar bo dalo 65 vagonov bučnega olja. To zadostuje za normalno potrošnjo. Upanje pa je, da bomo dobili še nekaj bučnih koščic. Za mesece december, januar in februar smo dobili 47 vagonov riža, za marec, april in maj ga bomo dobili še več, da smo glede riža zadostno preskrbljeni. Masti uvozimo na leto okoli 120 vagonov. Na zalogi imamo sedaj okoli 30 vagonov.«⁶⁸

Zelo je zanimiva Natlačenova opredelitev nalog in gospodarske vloge banovinskega preskrbovalnega zavoda: »Prevod, ki nabavlja živila, je samostojno banovinsko podjetje, ki posluje po trgovskih načelih. Prva njegova glavnicna je znašala 65 milijonov din, sedaj pa je dobil od Privilegirane agrarne banke 100 milijonov din posojila za katero plačuje samo 0,25 odstotka obresti. Uspeh Prevoda

kg pšenične moke ali testenin ali 3,33 kg enotnega kruha (mladoletnik 3 kg, otrok 2 kg in delavec pri težkih delih 5 kg) na teden.« – Ferenc, Priprave, str. 508–509.

65 TL, 21. 2. 1941, str. 1, Nered v cenah in aprovizaciji.

66 Metrski stot = 100 kg.

67 Vagon = 10 ton.

68 TL, 19. 2. 1941, str. 2, Novi banovinski proračun zvišan.

je zelo odvisen od dela občinskih preskrbovalnih uradov, najbolj pa od potrošnikov, ki naj se ne zalagajo zaradi neresničnih vesti čez mero.»⁶⁹

ODZIVI GOSPODARSKIH KROGOV

Kot je bilo razvidno iz že citiranih tekstov, so gospodarstveniki spremembe v ekonomski ureditvi sicer sprejemali kot nujne, a se niso strinjali z načini, na katere je jugoslovanska država te spremembe uvajala. Delovanje oblasti je predvsem trgovski sloj občutil kot ukinjanje in zatiranje zasebne iniciative v gospodarstvu. Uvodnik v Trgovskem listu z zagovornim naslovom O izločanju zasebne trgovine lepo artikulira tedanje skrbi in strahove podjetnikov: »Predpisi, ki se izdajajo že vse zadnje mesece imajo eno očitno tendenco, da se zasebna iniciativa, zlasti pa zasebna trgovina, čim bolj izloči. Ta tendenca se je najprej pokazala v čisto enostranskih, predvsem proti trgovcem in obrtnikom naperjenih protidraginjskih ukrepih, nato pa v ustanavljanju raznih monopolističnih državnih ali samoupravnih ustanov, nato pa še prav posebno v predpisih glede določanja cen predmetov, ki so pod kontrolo, ter navsezadnje v določbah o kontroli zunanje trgovine. /.../ Ta protitrgovinska tendenca se je občutila tem bolj ostro, ker so ostali v veljavi tudi vsi prejšnji predpisi, ki so ovirali razmah trgovine. /.../ je postajal /.../ obseg zasebne trgovine vedno manjši. /.../ Izločanje trgovine iz gospodarskega življenja torej ni pogubno le za trgovce, temveč tudi za celoto, ker nazaduje ustvarjanje narodnega kapitala, ki nam je posebno v današnjem času nujno potrebno. /.../ je beg v stvarne vrednote [zlasti v obliki nakupovanja predragih nepremičnin] vedno silnejši. Kdor le more, si ustvarja zaloge, od katerih bo prav gotovo precej propadlo. /.../ In čeprav se obseg denarja silno veča, se vendar ne zvišujejo vloge v denarnih zavodih. Razpoložljivega narodnega kapitala je dejansko vedno manj. /.../

Ni zato v celoti vseeno, če se z zasebno iniciativo ustvarja nacionalni kapital, ali pa, če se zasebna iniciativa ubija. /.../ Izločanje trgovine pospešuje beg v stvarne vrednote, s tem pa se manjša nacionalni kapital. In to je ona velika senčna stran izločanja zasebne iniciative, da jemlje narodu glavni pogoj za napredek, ker se mu uničuje nacionalni kapital.»⁷⁰

Družbeni položaj trgovca v prisilnem gospodarstvu je bil zato občuten kot le blede senca onega iz obdobja svobodne trgovine: »V drugem letu nove svetovne vojne je postala socialna in stanovska samostojnost trgovcev fiktivna in od dneva do dneva narašča število trgovcev, ki so do malega samo še nameščenci brez stalnih plač, živeči le od negotovih provizij. Pri tem je posebno žalostno to, da noče nihče

69 Prav tam.

70 TL, 18. 12. 1940, str. 1, Senčne strani.

tega upoštevati, temveč vsi od trgovcev pričakujejo in zahtevajo, naj prenašajo tolikšna in še večja bremena, kakor so jih prenašali prej, ko je bila prava svobodna trgovina. Poleg tega pa so oblasti /.../ naprtile trgovcem obilo administrativnega dela, ki ni vedno smotrno niti zasnovano, še manj pa odrejeno.»⁷¹

To zagrenjenost pripadnikov srednjega stanu je zaznal tudi ban Natlačen in skušal pomiriti njegove pripadnike: »V trgovini je nastala zaskrbljenost zaradi vedno večjega poseganja države na trg in promet z blagom. Ban je naglasil, da nove ustanove [npr. Prevod] nikakor nimajo namena prevzeti posel izmenjave blaga ali pa tekmovati z redno trgovino. Izmenjava blaga bo slej ko prej prepuščena legalni trgovini in zadrugam. Namen novih ustanov je samo ta, da nabavljajo življenjske potrebščine, da jih pravilno razdeljujejo na trgovino in zadruge, da vodijo evidenco zalog in potreb, da nadzorujejo pravilno racioniranje živil, gibanje cen, in da izvajajo socialne akcije v korist revnih slojev. Bolj močno je poseganje države na gibanje cen. Država hoče izločiti socialno dobičkarstvo, ki ga poštena trgovina tudi sama odklanja. Vendar pa je država dopustila primeren dobiček. Načeloma je ostala svobodna trgovina neokrnjena«⁷²

Načeli spoštovanja zasebne trgovine in pravice do posameznikovega gospodarskega udejstvovanja sta res ostali v veljavi kot ideji, na katerih je temeljila kraljevina, a gospodarska praksa je šla svojo pot napredujoče etatizacije. Zato ne preseneča, da so imeli srbski trgovci glede izrivanja zasebnikov iz sistema oskrbe popolnoma enako mnenje kot njihovi slovenski stanovski tovariši: »Zbornice in svobodne trgovske organizacije so vse storile za preprečitev nepotrebnega izjemnega gospodarskega stanja, a nič ni bilo upoštevano, ker si nasprotniki svobodne trgovine ne dajo ničesar dopovedati. Vse jim gre pri enem ušesu noter, pri drugem pa ven. Cene so maksimirali, trgovce pa smatrajo za pljačkaše. Pri tem pa je marsikaj v občinski aprovizaciji dražje kakor v trgovini in upravniki aprovizacij z raznim blagom sploh ne znajo ravnati. Tako se izkazuje resničnost srbske prislovice: Kar en bedak kupi, sto pametnih ne more prodati. /.../ Največ žrtev brezobzirnega preganjanja imajo na vesti zlobni ovaduhi. Tudi na podlagi neosnovanih ovadb in izmišljotin zapirajo ugledne trgovce kakor žeparje in druge zločince, ki jih zasačijo pri delu. /.../ Omalovaževanje časti in ponosa poštenega trgovca ni od danes.«⁷³

Tudi industrialci iz jugoslovanske prestolnice niso bili zadovoljni s pojavom diriganega gospodarstva: »Povsod se kaže, da je glavna tendenca nove gospodarske zakonodaje iztisliti zasebno iniciativo ter postaviti vse gospodarsko življenje pod kontrolo novoustanovljenih državnih organizacij. Glavna pomanjkljivost nove gospodarske zakonodaje je v tem, ker se ta zakonodaja ustvarja brez tesnega

71 TL, 1. 1. 1941, str. 3, Trgovec na tlaki birokracije.

72 TL, 19. 2. 1941, str. 1–2, Novi banovinski proračun zvišan.

73 TL, 19. 2. 1941, str. 2, V izjemnem gospodarskem stanju.

sodelovanja z gospodarskimi organizacijami. Vsa ta nova zakonodaja je v prvi vrsti plod teoretičnih načel in se ne naslanja na gospodarsko prakso, ki ni lahko dosegljiva niti najbolj vestnim uradnikom. Posebno v gospodarstvu pa je izkušnja važnejša od vseh teorij.»⁷⁴

ZAKLJUČEK

Iz zgornjega kratkega pregleda zgodovinskega razvoja dirigiranega (vojnega) gospodarstva v Kraljevini Jugoslaviji in pojavnih oblik, ki jih je to zavzelo, je treba izluščiti predvsem tendenco vedno izrazitejšega poseganja države na trg, ki je napredovalo vzporedno z razplamtevanjem druge svetovne vojne. Če je bilo začetno prilagajanje spremenjenim gospodarskim razmeram v svetu težavno, nerodno in okorno,⁷⁵ pa se zdi, da je s časom državni aparat pod pritiskom razmer okrepil nadzor nad gospodarstvom in pričel vedno učinkoviteje nadomeščati prejšnje svobodno tržno gospodarstvo, zlasti na področju vodenja zunanje trgovine, deloma pa tudi pri organizaciji aprovizacije prebivalstva.⁷⁶ Ta proces je bil pospremljen z jezo, razočaranjem in občutkom zapostavljenosti gospodarskih stanov, ki se niso bali javno kritizirati državnih posegov v gospodarstvo.

Navsezadnje je napake jugoslovanskega dirigiranega gospodarstva na sestanku gospodarstvenikov v Beogradu 31. oktobra 1940 priznal kar sam predsednik vlade Dragiša Cvetković, ko je dejal: »*Pogosto nismo imeli niti zadosti časa, da bi nekatere uredbe do kraja proučili' ter pristavil, da 'ni bilo zadostnega stika med izdajatelji uredb in tistimi ljudmi, ki delajo na terenu.'*«.⁷⁷ Toda do nekega plodnejšega sodelovanja in povezave med trgovcem, tem gospodarskim delavcem na terenu, in državno administracijo, kot kažejo tu uporabljeni viri, vse do grenkega konca prve jugoslovanske države ni prišlo.

74 TL, 18. 12. 1940, str. 1, Industrialci o naši gospodarski zakonodaji.

75 »Uvedba uravnanega gospodarstva je bila pri nas posebno težavna, ker nismo imeli za to niti potrebnih načrtov, niti statističnih podatkov, niti znanstvenih zapiskov.« — TL, 24. 2. 1941, str. 2, Poročilo načelnika oddelka za TOI g. A. Trstenjaka na zasedanju banskega sveta.

76 Četudi je okupator po zavzetju slovenskega ozemlja beležil stanje zalog, ki je bilo manjše od zagotovil Prevoda, je do podobnih zaključkov o stabilizaciji racioniranega sistema preskrbe mogoče priti tudi ob študiju razprave Šorn, Draginja, str. 112.

77 TL, 1. 1. 1941, str. 1, Spoznanje prihaja trgovcem v zadoščenje.

VIRI IN LITERATURA

Tiskani viri

Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine

Časopisni viri

TL - *Trgovski list*

Literatura

Avsenek, Ivan. Usoda podjetniškega stanu. *Tehnika in gospodarstvo*, 1938, št. 1–2, str. 13–14.

Ferenc, Tone. Priprave na vojno v gospodarstvu. *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 506–509.

Flere, Janvid. Naše dirigiranje cen. *Tehnika in gospodarstvo*, 1938, št. 11–12, str. 237–247.

Kresal, France. *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.

Lazarevič, Žarko. *Plasti prostora in časa*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.

Nedog, Alenka. Protidraginjske akcije v Sloveniji leta 1940. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1974, št. 1–2, str. 137–156.

Stiplovšek, Miroslav. *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem*. Maribor: Obzorja, 1989.

Šorn, Mojca. Draginja, pomanjkanje, omejitve: preskrba Slovenije s hrano 1939–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2007, št. 1, str. 103–114.

Vrhunec, Vinko. Jugoslavija – stanovska država?. *Misel in delo*, let. 1, 1935, str. 64–67.

Jože Princič

SOCIALISTIČNO GOSPODARSTVO - VEČ DRŽAVE, MANJ TRGA IN PODJETNIŠTVA

Leta 1945 je v gospodarskem življenju Slovencev prišlo do korenitega zasuka, katerega posledice so se obdržale vse do začetka devetdesetih let preteklega stoletja. Novi oblastniki so po sovjetskem zgledu povsem spremenili gospodarsko ureditev, uveljavili nove pogoje gospodarjenja in novo razvojno politiko, ki je predpostavljala pospešeno krepitev »materialne baze« in skokovito rast življenjske ravni delovnega ljudstva. S spremembami gospodarske ureditve in razvojnih prioritet, zlasti v petdesetih in šestdesetih letih, so se sicer pravila in smotri gospodarjenja precej odmaknili od prvotne zasnove, temeljni odnosi pa so ostali skoraj nespremenjeni. Država je obdržala vlogo povezovalca in usklajevalca produkcijskih virov in financ, nosilca

gospodarske rasti in ustvarjalca novih delovnih mest. Tržišče ni moglo zaživeti in opravljati funkcije glavnega usmerjevalca proizvodnje in alokacije proizvodnih dejavnikov. V jugoslovanskem gospodarskem razvoju so ga poskušali na različne načine povezati s planskim sistemom, tako da bi oba sistema postala komplementarna. V taki plansko-tržni usmeritvi najpomembnejši instrumenti za dopolnjevanje in usmerjanje tržišča niso mogli polno delovati. Socialistične delovne organizacije so se močno razlikovale od klasičnega kapitalističnega podjetja. Pri svojem poslovanju in razvojnem načrtovanju so bile povsem odvisne od družbene skupnosti. Relativno so bile samostojne le v primerjavi z drugimi gospodarskimi organizacijami.

DRŽAVA KLJUČNI AGENS GOSPODARSKE POLITIKE

V času druge Jugoslavije si je država gospodarsko življenje podredila, ga urejala in usmerjala s pomočjo treh vzvodov. Prvi med njimi je bila gospodarska ureditev, ki je dajala prednost načrtnemu urejanju gospodarskega življenja, kar je državi samodejno zagotavljalo privilegiran položaj v njem. V letih 1945 do 1950 je bila vzpostavljena centralnoplanska ureditev. Jugoslovanski komunisti so v skladu z marksistično ideologijo in sovjetsko izkušnjo sprejeli tezo, da mora biti socialistično gospodarstvo centralistično plansko gospodarstvo, ki bo blagovne kategorije – kolikor bodo še obstajale – preprosto izkoriščalo v svoje planske namene, to pa zato, ker so predpostavljali, da bo novi socialistični sistem – kot racionalnejši oziroma učinkovitejši način gospodarjenja – sistem neblagovnih, plansko urejenih odnosov, kjer se bo uveljavilo načelo proporcionalne razdelitve družbenega dela in ekonomije časa neposredno in načrtno, in ne po ovinkih, stihijsko, prek zakona trga oziroma zakona vrednosti.¹ Že leta 1946 je jugoslovansko gospodarstvo dobilo obliko velikanskega podjetja, v katerem ni bilo nič prepuščeno naključju in »stihijskemu« delovanju trga. Država je začela nastopati kot »vseobsegajoč in vsemogočen gospodarski monopol, ki ga upravlja uradniški aparat«.² Najvišji zvezni državni organi so podrobno načrtovali proizvodnjo in razdeljevanje okoli 16 000 skupin izdelkov za vso državo, usmerjali so denarne in druge tokove ter nadzorovali vse oblike gospodarskega poslovanja. Po Ustavi FLRJ iz februarja 1946 so v pristojnost najvišjih zveznih teles spadali: zunanja trgovina, promet, komunikacije, državni načrt, zvezni proračun, denarni in kreditni sistem, najpomembnejša podjetja (finančna, industrijska, rudarska, gradbena, trgovinska, gozdarska in kmetijska), gospodarska zakonodaja,

1 Černe, Tržni in planski mehanizem, str. 280.

2 *Komunist*, 1951, št. 4–5, str. 9, O osnutkih novih gospodarskih zakonov.

izdajanje občin določil za zakonodajo in ravnanje republik na področjih kmetijstva, rudarstva, gozdarstva, lova in vodnih sil, gospodarskega poslovanja in politike cen. Poleg tega je država zato, da bi »zaščitila koristi ljudstva, dvigala ljudsko blaginjo, pravilno izkoriščala gospodarske možnosti in sile«, podpirala »siromašnega in srednjega kmeta s splošno gospodarsko politiko, cenenim kreditom in davčnim sistemom« ter »ščitila osebe v mezdnem delovnem odnosu« tako, da je določala delovni čas, zagotavljala pravico do plačanega letnega dopusta, nadzirala delovne pogoje, skrbela za stanovanjske razmere in zagotavljala socialno zavarovanje.³ Prvi petletni načrt, ki je bil sprejet leta 1947, je poleg razvojnih smernic in ciljev za vsako republiko posebej podrobno urejal razvoj posameznih panog in podjetij, saj je določal količino in vrste proizvodov, ki jih je bilo treba izdelati v posameznem planskem obdobju.

Jugoslovanski načrtovalci so se kmalu prepričali, da centralnoplanska ureditev ni najboljša oblika racionalnega upravljanja gospodarstva, saj je sistematično razvijala birokratski mehanizem, ki je »vodil k manj učinkovitemu razporejanju družbenega dela ter k slabši ekonomiki časa.«⁴ Kljub temu pa je šele spor s Sovjetsko zvezo in njenimi zaveznicami odločilno prispeval k odločitvi jugoslovanskega partijskega vrha, da »mora socializem napraviti korak naprej«, to je odpraviti monopol države in centralno plansko ureditev. Zvezni gospodarski svet in posebne delovne skupine pod vodstvom Borisa Kidriča so v letih 1949 in 1950 začeli razvijati nov koncept družbenega planiranja, ki je indirektno centralno usklajevalnega in plansko usmerjanje povezal s sočasnim samostojnejšim planiranjem gospodarskih in drugih družbeno-političnih subjektov. Zasnova plansko tržne ureditve je temeljila na spoznanju, da socialistična gospodarstva ne morejo v celoti spremeniti ali ukiniti kapitalistične dediščine, tj. tržišča in zakonitosti blagovne proizvodnje. Zato je bila sprejeta kompromisna rešitev, v kateri je država še vedno obdržala vlogo »socialističnega regulatorja narodnega gospodarstva«, neposredne pristojnosti pri načrtovanju proizvodnje, sprejemanju poslovnih odločitev in vstopanja na trg pa bi prepustili podjetjem in svobodnejšemu delovanju tržnih zakonitosti.⁵ Konec leta 1951 je začel veljati zakon o načrtnem vodenju narodnega gospodarstva, ki je vseobsegajoče centralno načrtovanje zamenjal z načrtovanjem t. i. osnovnih proporcev ter eno ali večletnimi družbenimi plani. Temeljne proporce so kot obliko direktivnega planiranja zadržali na tistih področjih, kjer jih je po besedah Borisa Kidriča »zaostrenost proizvajalnih sil silila k temu, da preprečimo, da bi se razvijalo nekaj, kar ni v skladu z razvojem socializma.«⁶ Med njimi so bili najpomembnejši tisti

3 UL FLRJ, št. 10/54, 1. 2. 1956.

4 Černe, Tržni in planski mehanizem, str. 280.

5 Prinčič, Oblikovanje koncepta, str. 204.

6 Prav tam, str. 221.

proporciji, ki so zagotavljali generalno smer razvoja in obvladovanje zakona vrednosti (obvezni minimum izkoriščanja produkcijske zmogljivosti, temeljna investicijska graditev ter povprečna stopnja akumulacije in družbenih skladov). V novi gospodarski ureditvi je družbeni plan dobil tri glavne funkcije: postal je instrument predvidevanja, koordinacije gospodarskih odločitev in usmerjanja gospodarskega razvoja. Za vse državne organe je bil direktiven oziroma obvezujoč, za vse druge udeležence pa je predstavljal obliko ekonomskega usmerjanja.⁷ Z uveljavitvijo plansko-tržnega sistema so v Jugoslaviji hoteli dokazati, da planiranje ni nasprotje tržnega mehanizma in da je mogoče v tržni mehanizem »*sistemsko in operativno vgrajevati planske koordinativne elemente kot usmerjevalce, preusmerjevalce, stimulatorje ali kot stabilizatorje*«. ⁸ Po mnenju jugoslovanskih ekonomistov je bilo na ta način do določene mere mogoče odstraniti elemente anarhistične blagovne produkcije v socializmu.⁹

Kljub drugačnim napovedim zvezna ustava iz leta 1963 ni omejila velikih pristojnosti države pri usmerjanju in usklajevanju gospodarskega razvoja. Zaradi uresničevanja posamičnih in skupnih interesov delovnih ljudi in samoupravljanja, med katerimi so bili čisto v ospredju ustvarjanje razmer za čim »ugodnejši«¹⁰ gospodarski in družbeni razvoj, izenačevanje splošnih pogojev za delo in pridobivanje dohodka ter uresničevanje načela delitve po delu, je ustava družbeno politične skupnosti znova pooblastila, da »*izvajajo ukrepe za uresničevanje enotnega gospodarskega sistema, planirajo razvoj gospodarstva in materialne osnove drugih dejavnosti ter v ta namen sprejemajo družbene plane*«. Za uresničevanje v družbenih planih določenih razmerij so družbeno politične skupnosti (zvezna država, republike, pokrajine ter še nižje lokalne upravno teritorialne enote) sprejemale predpise in splošne akte, ustanovljale družbene sklade in sklade družbenih rezerv, »odrejele«¹¹ potrebne ekonomske in druge ukrepe. Tako so se v Jugoslaviji vse do sredine šestdesetih let pri zagotavljanju nadzora nad gospodarskim življenjem v glavnem posluževali posredne metode, to je z direktnim poseganjem na trg z določanjem ali zadrževanjem cen. V nasprotju z razvitimi kapitalističnimi državami so se posredne metode poseganja v pogoje, ki so bili vir nestabilnosti trga, posluževali le izjemoma.¹¹

Šele gospodarska reforma iz leta 1965 je ogrozila prevladujoč položaj države v gospodarstvu. Zaradi večje uveljavitve prostih ekonomskih zakonov je bila v okviru širšega procesa deregulacije predvidena reorganizacija državne uprave na vseh ravneh in skrčenje veljavnih predpisov na najnujnejši obseg. Po tem načrtu

7 Horvat, *Politiška ekonomija*, str. 274–275.

8 Černe, *Tržni in planski mehanizem*, str. 284.

9 Merhar, *Plansko-tržni način*, str. 114.

10 UL SFRJ, 14/209, 10. 4. 1963.

11 Knez, *O cenah*, str. 3.

bi s predpisi preprečevali pojav in delovanje vsega tistega, »kar ni bilo dovoljeno«, ter s pomočjo državne uprave urejali le tiste, za tekoče gospodarsko udejstvovanje nujno potrebne pogoje. Vse drugo bi prepustili igri prostih gospodarskih subjektov na enotnem jugoslovanskem trgu. Reforma državne uprave naj bi se začela z reorganizacijo uprave Zveznega izvršnega sveta.¹² Predčasna zaključitev gospodarske reforme in opustitev njenih načel sta preprečila uresničitev tega načrta.

Na začetku sedemdesetih let sta svoja stališča o nadaljnjem gospodarskem razvoju javno soočili dve skupni jugoslovanskih ekonomistov, ki sta vsaka po svoje razlagali »koeksistenco« trga in plana. Prva skupina je zagovarjala popolno uveljavitev trga in proste konkurence blagovnih proizvajalcev. Po njihovem mnenju s planom ne bi smeli posegati v tržne funkcije, temveč bi morala biti pglavitna naloga plana, da zagotovi boljše pogoje za delovanja trga. Druga skupina ekonomistov, ki je postajala vse številnejša in vplivnejša, pa je zagovarjala načela plansko-tržnega gospodarstva, ki so bila v polni veljavi do gospodarske reforme leta 1965. Njeni zagovorniki so trdili, da v obstoječih razmerah trg ni sposoben dovolj učinkovito opravljati nekaterih funkcij, zato ga je na »posameznih mestih treba nadomestiti z elementi zavestnega, planskega usmerjanja gospodarstva.«¹³ V skupini, ki je menila, da se plan in trg ne izključujeta, je bilo tudi več vidnejših slovenskih ekonomistov. Med njimi dr. Vilijem Merhar, ki je ocenjeval, da je »praktična neučinkovitost plansko-tržnega sistema nastopila zaradi deformacije planiranja, ne pa zaradi napačnega teoretičnega izhodišča plansko-tržnega mehanizma, ki ustreza blagovni produkciji v socializmu. Nastopila je zaradi neučinkovitosti družbenega planiranja in nezadostnega samoupravnega povezovanja planskega elementa s tržnim.« Po njegovih besedah je bilo treba zato, ker »želijo slediti logiki razvoja blagovne produkcije v socializmu /.../ predvsem izgrajevati planski element sistema, ki ga morajo povezovati z objektivnimi ekonomskimi zakonitostmi.« Uresničljivost te naloge je videl v postopnem procesu deetatizacije obstoječega administrativnega pluralizma cen in predvsem v usmerjevalni politiki strukture produkcijskih zmožnosti.¹⁴ Dr. Oto Norčič pa je v referatu na posvetovanju jugoslovanskih ekonomistov o planiranju izpostavil, da je bilo v preteklosti prav zaradi »odsotnosti« plana »čedalje več administrativnih posegov državnih organov, ki so se stopnjevali vse do danes. V takih razmerah so bili ključni sektorji, kjer je planiranje neizogibno, prepuščeno zakonom trga, še bolj pa področju državne intervencije.«¹⁵ Poleg tega je decentralizacija brez planiranja in odsotnost družbene kontrole na področju porabe družbenih sredstev spodbujala težnje po luksuznih rešitvah na raznih ravneh.

12 GV, 12. 5. 1989, str. 11, Daleč je leto 1965.

13 Tajnikar, Koeksistenca trga, str. 332.

14 Merhar, Plansko-tržni način, str. 123.

15 Norčič, Nekateri splošni problemi, str. 110.

Plansko-tržna usmeritev je odprla vrata za sprejem novega načina usklajevanja in sprejemanja gospodarskih odločitev v državi, to je sistema samoupravnega sporazumevanja in družbenega dogovarjanja, ki ga je zasnoval vodilni jugoslovanski partijski ideolog Edvard Kardelj. Njegovo izhodišče je bilo, da mora sistem dogovornega gospodarstva rešiti dva glavna problema. Odpraviti mora za vladajočo partijo nesprejemljive značilnosti planske in tržne ureditve ter pospešiti umik države iz gospodarstva. Predvidel je torej deatizacijo in decentralizacijo odločanja o gospodarskih in družbenih zadevah, s katero naj bi se postopoma omejilo državno posredovanje v gospodarstvu ob istočasni krepitvi samoupravljanja oziroma »*sposobnosti subjektov samoupravnega planiranja za določanje in usklajevanje razvojnih ciljev*«. Predpostavil je, da bo zmanjševanje prvega dejavnika samodejno krepilo možnosti za večje uveljavljanje drugega dejavnika.¹⁶ Na koncu tega procesa bi se vloga države omejila le na »organizirano zaščito družbene lastnine«, združeno delo pa bi postalo subjekt gospodarskega in družbenega odločanja.¹⁷

Sistem dogovornega gospodarstva, ki naj bi, kot je bilo zapisano v Ustavi SFRJ iz leta 1974, »*delovnemu človeku zagotovil, da enakopravno z drugimi delavnimi ljudmi odloča o svojem delu, pogojih za delo in rezultatih dela, o lastnih in skupnih interesih in o usmerjanju družbenega razvoja, uresničuje oblast in upravlja druge družbene zadeve*«,¹⁸ ni nikoli zaživel. Kot so ugotovili desetletje in pol kasneje, je bila strategija decentralizacije uspešna le na področju krepitve suverenosti federalnih enot. Razlog za to, da se ni povečala moč samoupravno organiziranega gospodarstva do državne regulative, je bil predvsem v tem, da vladajoča partija ni bila pripravljena prepustiti vzvodov za popolno obvladovanje družbe in gospodarstva drugim političnim oziroma gospodarskim subjektom. Temu primerno so bili zvezna ustava in temeljna zakona o družbenem planiranju oblikovani tako, da so družbenopolitičnim skupnostim še naprej zagotavljali primat v gospodarskih zadevah. Leta 1970 sprejeti temeljni zakon o družbenem načrtovanju je družbenopolitične skupnosti pooblastil, da s svojimi družbenimi načrti določajo splošno politiko svojega razvoja, predvidevajo sredstva, metode in ukrepe za uresničevanje ciljev in nalog razvojne politike. Z družbenimi načrti Jugoslavije se določajo temeljni cilji in naloge njenega družbenega in ekonomskega razvoja ter predvidevajo ukrepi za njegovo uresničitev. V njihovi pristojnosti je bilo torej določanje o: skupni razvojni politiki in smereh razvoja posameznih gospodarskih dejavnosti, politiki življenjskega standarda, zaposlenosti in kadrov ter razmerij pri delitvi družbenega proizvoda, politiki hitrejšega razvoja

16 ARS, AS 223, šk. 5581, Jože Dekleva: Kriza samoupravnega planiranja, 11. 2. 1988.

17 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 242–243.

18 UL SFRJ, št. 9/153, 21. 2. 1974.

manj razvitih delov države in o politiki gospodarskih odnosov s tujino.¹⁹ Enake pristojnosti so družbenopolitične skupnosti dobile z zvezno ustavo iz leta 1974 in temeljnim zakonom o družbenem planiranju iz leta 1976. Slednji je na eni strani določal, da si z družbenim planiranjem v samoupravnih organizacijah in družbenopolitičnih skupnostih *»delovni ljudje dejansko zagotavljajo ekonomsko in družbeno kontrolo nad celotnim gospodarskim življenjem, usklajujejo svoje interese, razvijajo pogoje za napredek /.../, in da pravico in dolžnost planiranja uresničujejo s tem, da sklepajo samoupravne sporazume o osnovah planov samoupravnih organizacij in skupnosti ter dogovore o osnovah planov družbeno političnih skupnosti /.../, da te plane sprejemajo in da nastopajo z ukrepi in akcijami za njihovo uresničevanje.«* Na drugi strani pa je predvidel, da se z družbenim planom Jugoslavije zagotavlja razvoj socialističnih produkcijskih odnosov, skladnost materialnih odnosov, enakost in stabilnost splošnih pogojev za gospodarjenje na enotnem trgu, vključevanje v mednarodno delitev in še izpolnitev vrste drugih gospodarsko političnih nalog.²⁰

Pri obravnavanju rezultatov uvajanja družbenega planiranja v letih 1976 do 1979 so pristojni ocenjevalci opozorili, da vplivov in učinkov sistema samoupravnega družbenega planiranja na gospodarsko življenje še ni mogoče izmeriti. Ne glede na to pa so ugotovili, da v tem obdobju večina sprejetih samoupravnih sporazumov o temeljih planov ni bila skladna z določili zakona o temeljih sistema družbenega planiranja in da je bila večina posameznih kategorij planiranja, kot so bile na primer predvideni ustvarjeni dohodek, dosežena devizna in porabljena investicijska sredstva investicij, planirana nerealno in preveč optimistično.²¹ Po letu 1980 je dogovorno gospodarstvo postalo glavni krivec za poglobljanje gospodarske in tudi politične krize v državi. V večini republik je prevladalo prepričanje, da ni izpolnilo ekonomskih in političnih pričakovanj, saj je jugoslovansko gospodarstvo na začetku osemdesetih let doseglo najnižjo stopnjo organiziranosti in učinkovitosti. Celó vneti zagovorniki samoupravnega organiziranega gospodarstva v drugih republikah so spremenili svoje dotedanje mnenje in so se v svojih javnih nastopih začeli zavzemati za to, da se samoupravljanje v prihodnje ukvarja le z *»mikro problemi za svojimi plotovi«*, globalne in druge pomembnejše probleme pa naj prepusti *»tržni stihiji ali posameznim družbenim faktorjem, ki bodo naredili red«*.²² Tako so z gospodarsko krizo zahteve po decentralizaciji in deetatizaciji gospodarskega življenja izgubile svojo stvarno podlago. Premagovanje kriznih razmer in vračilo

19 UL SFRJ, št. 28/337, 2. 7. 1970.

20 UL SFRJ, št. 6/46, Zakon o temeljih sistema družbenega planiranja in o družbenem planu Jugoslavije, 13. 2. 1976.

21 Samec, Uveljavljanje planiranja, str. 120–121.

22 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 272.

velikega tujega dolga je samo po sebi narekovalo povečanje vpliva zvezne države na gospodarstvo. Njeni ukrepi in predpisi so postopoma nadomeščali družbene dogovore in samoupravne sporazume, najprej na deviznem področju in na področju menjave s tujino, potem pa na energetske in še na drugih področjih. Sredi osemdesetih let osrednji zvezni organi, kot so bili Zvezni izvršni svet, Narodna banka Jugoslavije in Gospodarska zbornica Jugoslavije niso več skrivali teženj, da povsem centralizirajo gospodarsko življenje v državi.

Šele konec osemdesetih let je v Jugoslaviji prevladalo spoznanje, da pot iz permanentne krize vodi stran od socializma in njegovega gospodarskega sistema. Ocene delovanja samoupravnega sistema na področju lastninskih odnosov, trga, planiranja, razdeljevanja dohodka in še na drugih področjih so pokazale tako velike slabosti, da jih je bilo treba nadgraditi.²³ Prvi je na pot premika k tržno usmerjeni gospodarski ureditvi stopil Zvezni izvršni svet, ki ga je vodil Branko Mikulić. Konec oktobra 1988 je sprejel dokument z naslovom Temelji reforme gospodarske ureditve, ki ga je pripravila njegova komisija za gospodarsko reformo. V njem je kot glavni cilj gospodarske reforme predvidela vzpostavitev sodobnega dinamičnega gospodarstva, ki temelji na ekonomskih merilih, na načelih celovitega trga in blagovne proizvodnje ter uveljavitve podjetja kot temeljnega in avtonomnega gospodarskega subjekta. Med pomembnejšimi spremembami, ki jih je predvidel dokument, je treba omeniti še spremembo planiranja ter lastninskih odnosov.²⁴ Mikulićeva komisija je pripravila tudi predlog zakona o podjetjih, ki ga je zvezna skupščina sprejela konec decembra 1988. Ta zakon je pomenil konec dogovornega gospodarstva, saj je ukinil TOZD-e kot samostojne pravne osebe in družbeno lastnino. Po odstopu Branka Milukića se je proces gospodarske preobrazbe pospešil. Novemu mandatarju Anteju Markoviću je bil bližji zahodni način ekonomske ureditve, zato je bil vnet zagovornik deregulacije gospodarskega življenja in tržne usmeritve. Leta 1989 je Zvezni izvršni svet sprejel vrsto sistemskih zakonov, ki so dajali podporo preobrazbi družbenega kapitala in odpirali pot sodobnemu tržnemu gospodarstvu, v katerem samostojni subjekti prevzemajo polno odgovornost, pobudo, tveganje in posledice za rezultate gospodarjenja. Konec leta 1989 je Zvezni izvršni svet pripravil nov reformni program, ki naj bi potegnil državo iz krize in jo po ureditvi povsem približal zahodnemu svetu. Hkrati pa je Zvezni izvršni svet načrtoval, da bo z ustavnimi amandmaji vrnil federaciji pomembne vzvode moči, ki jih je izgubila z ustavo 1974. Ta zadnji jugoslovanski reformni program je že po štirih mesecih, to je spomladi 1990, zaradi notranjih neskladnosti in nedoslednosti propadel.²⁵

23 ARS, AS 223, šk. 5609, Osnovne smeri reforme ekonomskega sistema, 29. 4. 1988.

24 ARS, AS 223, šk. 5610, Poročilo o delu komisije ZIS za reformo gospodarskega sistema, marec 1989.

25 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 549-550.

Slovenski izvršni svet, ki ga je vodil Dušan Šinigoj, je podprl način gospodarske reforme, kot jo je napovedal Zvezni izvršni svet v že omenjenem dokumentu iz oktobra 1988. Kot je poudaril v svojem ekspoziju decembra tega leta, je država prišla do točke, ko se mora »umakniti iz gospodarstva na področja, ki so zanj klasična«. Le na ta način se bo lahko vzpostavil sistem, ki bo omogočil in spodbujal nastajanje »tržno prodorne proizvodne strukture«. Po njegovih besedah tako zastavljena reforma ni težila le k oblikovanju novih ekonomskih kategorij, nove organizacije podjetij in novih ustanov, temveč je bilo njeno bistvo tudi v tem, da zagotovi razvoj nove proizvodne strukture, »take, ki se bo sposobna vključiti v novo Evropo«. ²⁶ Tudi drugi najvišji republiški organi so pritrdili oceni, da sta »preobrazba vloge države iz plansko administrativnega v tip države, ki ustreza tržnemu gospodarstvu, in odprava »velikanske« prerazdelitvene funkcije države, ki je povezana z izrazitim zmanjšanjem proračuna in ukinitvijo izvenproračunske porabe«, temeljna pogoja za uspeh reforme. ²⁷ Z Demosovo vlado, ki je bila rezultat političnih sprememb spomladi 1990, je Slovenija stopila na pot gospodarskega osamosvajanja in izstopanja iz jugoslovanske državne skupnosti. Vlada se je zavedala, da je za uresničitev tako ambicioznih ciljev, kot so bili gospodarsko preživetje, vzpostavitev tržnega gospodarstva in širjenje področja gospodarske suverenosti, treba okrepiti pristojnosti republiških državnih organov. V svoje programske usmeritve iz junija 1990 je zapisala, da »so spremembe, ki jih je treba doseči v prenovi gospodarstva, tolikšne, da niso mogoče brez aktivne vloge države. Prepustitev tega samo delovanju trga bi povzročilo prevelike in tudi nepotrebne gospodarske in socialne pretrese.« ²⁸

Drugi temeljni vzvod, s pomočjo katerega so si državni organi v času od konca druge svetovne vojne do slovenske osamosvojitve podredili gospodarsko življenje, je bilo dejstvo, da je bil globalni sistem vodenja države zgrajen natančno po podobi Komunistične partije oziroma po »modelu« njene organiziranosti. Posledica tega je bila tesna prepletenost državnih in partijskih organov, zaradi katere je Komunistična partija/Zvezna komunistov lahko delovala kot najpomembnejši produkcijski in kadroviski dejavnik. Že leta 1945 so v državi temeljno načelo boljševističnega upravljanja socialističnega gospodarstva, da je treba zato, ker se mora »vsak gospodarski pojav ocenjevati politično«, zagotoviti enotnost političnega in gospodarskega vodstva, ²⁹ uresničili s personalno unijo med državno-partijskimi in gospodarsko-upravnimi telesi. To je pomenilo, da so sekretarji in člani partijskih birojev in komitejev postali hkrati tudi ministri,

26 ARS, AS 223, šk. 5612, Ekspoze Dušana Šinigoja na zasedanju Skupščine SR Slovenije, 29. 12. 1988.

27 GV, 28. 4. 1989, str. 12–15, Čeri gospodarske reforme.

28 ARS, AS 223, šk. 4867, Zapisnik 8. seje IS SRS, 26. 6. 1990, Programske usmeritve IS SRS.

29 ARS, AS 284, šk. 25, Ekonomika socialistične industrije, Moskva 1940.

predsedniki gospodarskih svetov, planskih in drugih komisij ter organov in direktorji podjetij. Tako je partija postala odločilen dejavnik v proizvodnem procesu, njena organizacija pa »orodje in sredstvo« za upravljanje gospodarstva. Na ta način so postale odločitve partijskih organov obvezujoče tudi v gospodarstvu, gospodarski problemi so postali politični problemi. V planskem gospodarstvu, ki je bilo po sovjetskem vzgledu vpeljano leta 1947, so vse ključne odločitve in temeljne razvojne smernice zasnovali in sprejeli v najožjem državnem in partijskem organu, to je politbiroju CK KPJ. Zvezni gospodarski svet, zvezna vlada in zvezna planska komisija so jih le še »operacionalizirali«, to je pripravljali potrebne zakonske predpise in razvojne dokumente in izdajali navodila. V kasnejših letih se ta temeljni odnos ni spremenil. V Sloveniji so zelo pohiteli z osredotočanjem upravljalvske moči v partijskih organih. Septembra 1945 je gospodarska komisija CK KPS na svoji prvi seji sklenila, da je treba v prihodnje »vse ovire pri izvajanju gospodarske politike urediti po partijski liniji«. Na naslednji seji so ta sklep začeli uresničevati, saj so se odločili, da je treba vse »stvari«, ki jih Ministrstvo za trgovino in preskrbo vlade LRS ne bo pravočasno uredilo, »sprovesti po partijski liniji«, do potrebnih informacij pa priti v »privatnih razgovorih s partijci na trgovinskem ministrstvu«. ³⁰ V nadaljnjem razvoju so CK ZKS in podrejeni partijski komiteji povsem obvladovali gospodarsko življenje. Vse pomembnejše odločitve so se sprejemale na t. i. republiškem aktivu oziroma republiški koordinaciji, ki so se je udeleževali predsedniki republiške partijske organizacije, vlade, sindikatov in gospodarske zbornice. Le v času, ko je republiški izvršni svet vodil Stane Kavčič, je v Sloveniji prišlo do razlik in razhajanj med izvršno oblastjo in CK ZKS. Nepripravljenost izvršnega sveta, da sodeluje na koordinacijskih sejah in brezpogojno izvršuje partijske direktive, so bile glavni razlog za odstranitev Kavčiča iz političnega dogajanja.

Za ohranjanje dominantne vloge v gospodarskem življenju ni bilo dovolj, da so njeni člani prevzeli »komandne položaje«. Prevladovati so morali tudi v gospodarski upravi in zasesti vodilna mesta v podjetjih, zavodih in ustanovah. Pri vodenju kadrovske politike je partijsko vodstvo od prevzema oblasti leta 1945 izhajalo iz tega, da s »starimi kadri socializma ni mogoče graditi«. Sklenilo je, da je treba vse gospodarske organe sestaviti na novo, pri čemer je bila med merili za izbiro in imenovanje novih gospodarskih funkcionarjev na prvem mestu njihova zanesljivost in članstvo v Komunistični partiji. Predsedstvo Narodne vlade Slovenije je že 21. maja 1945 zapisalo v svoji okrožnici, da brez »izčrpnih političnih in strokovnih karakteristik« ne bo mogoče »temeljito pretehtati, komu poverimo neko delo. Sedaj je treba vzgojiti vodeči kader na vseh področjih javne uprave. V ta aparat morajo priti predvsem ljudje, ki so do dna prežeti z moralno političnimi

30 Prinčič, Leto 1945, str. 147.

osnovami naše borbe. Samo ta kader bo znal čuvati pridobitve naše domovinske vojne«. ³¹ Pri imenovanju »svojih« ljudi na vodilne položaje niso imeli večjih težav. Te so se začele šele pri nastavljanju vodilnega strokovnega osebja, ki je bil – po partijskih ocenah – do nove oblasti »pasiven« ali celo sovražno razpoložen.. V takem položaju se je partijsko vodstvo odločilo, da »stari« strokovni kader prevzgoji in pospeši »pridobivanje« novega. ³²

»Čistkam« v republiški upravi je sledilo temeljito čiščenje vodstvenega kadra v podjetjih. To nalogo je partija prepustila tajni policiji (UDBI), ki je v prvih povojnih letih tudi opravljala nadzor nad poslovanjem podjetij. Prva »kadrovska čistka« se je začela septembra 1945 v državnem preskrbovalnem podjetju NAVOD. ³³ V drugi »kadrovske čistki« v letih 1947 do 1951 je Udba iz nižje gospodarske uprave in iz vodstev podjetij odstranila vse, ki niso imeli »čiste« preteklosti. Še posebej pozorno je pregledala seznam zaposlenih v turizmu, ki so imeli poslovne stike s tujci. V tem času je UDBA začela spremljati življenje direktorjev in preko svojih »informerjev«, ki so bili največkrat vodje kadrovske službe, tudi »vzdušje« v podjetjih.

Posebno pozornost je oblast namenila imenovanju direktorjev podjetij. Do začetka petdesetih let preteklega stoletja je bil direktor državni uslužbenec in obenem disciplinski predstojnik v podjetju. Za pridobitev te funkcije je bila osrednje merilo politična pripadnost, zato so državni organi na te položaje po pravilu imenovali člane Komunistične partije in aktivne udeležence osvobodilnega gibanja. Od njih so pričakovali, da bodo kot dobri in vestni gospodarji skrbeli za »poverjeno jim ljudsko imovino.« ³⁴ Do sredine šestdesetih let so pri imenovanju direktorjev imela politična merila prednost pred strokovnimi. Večina slovenskih direktorjev (89 odstotkov), je bila članov Zveze komunistov. V času gospodarske reforme je prišlo do zasuka. Pri imenovanju vodilnih delavcev v podjetjih sta dobili prednost strokovnost in izobrazba, delovne izkušnje in pa zlasti moralno-politične vrednote kandidatov so bile šele na drugem mestu. Zahteve po slednjih so iz javnih razpisov skoraj izginile. ³⁵ CK ZKS je na začetku sedemdesetih let prekinil s to prakso in napravil čistko med direktorji. Prikrita čistka med njimi in njihov beg v tujino sta se začela leta 1971, leta 1972 se je okrepila in postala javna. Konec septembra tega leta je CK ZKS na plenarni seji ugotovil, da se je treba »vmešati« v kadrovske politiko in preprečiti, da kadrujejo interesne skupine, ki se trudijo uveljaviti »grupne interese«, ki niso interesi delavskega razreda. Odprt lov na

31 Prav tam.

32 Prinčič, *Slovenska industrija*, str. 40.

33 ARS, AS 1589, III, šk. 36, Zapisnik 2. sestanka Komisije za ekonomsko politiko pri CK KPS, 19. 9. 1945.

34 *Biti direktor*, str. 57.

35 Prav tam, str. 87.

direktorje se je začel po pismu, ki sta ga 19. oktobra 1972 partijskim organizacijam poslala Predsedstvo CK ZKJ in Izvršni biro Predsedstva CK ZKJ. Konec tega leta je Edvard Kardelj v zvezni skupščini predstavil novo podobo socialističnega direktorja. Razlikovala se je od tedaj že zelo razširjene predstave, da mora imeti direktor tehnično izobrazbo, ker so se po Kardeljevem zatrdjevanju »tehnološki« direktorji pokazali kot najslabši direktorji. Pravi socialistični direktor je bil za Kardelja *»lahko le tisti, ki je imel talent za celokupne odnose, za družbene odnose in za urejanje teh odnosov.«*³⁶ Tako je v sedemdesetih letih moralno politična primernost oziroma članstvo v Zvezi komunistov ponovno postala odločilno merilo za pridobitev poslovodnega položaja. Strokovne reference so bile potrebne, ne pa tudi neizogibne. Visok partijski funkcionar Vlado Janžič je na seji Izvršnega komiteja predsedstva CK ZKS septembra 1975 poudaril, da je treba tam, kjer nimajo dovolj kadrov, ki bi v celoti zadostili strokovnim in družbenopolitičnim kvaliteta, »zamižati«, če kdo ne izpolnjuje vseh pogojev. To je bilo po njegovem mogoče nadomestiti z vrsto posebej nastavljenih strokovnjakov, ki se bodo manj ukvarjali z družbenoekonomskimi odnosi. Zanj je bilo najpomembnejše, da *»nastavijo ljudi, ki povsem vedo, kaj v tem trenutku hočemo z ustavo, ki razumejo procese v odnosu do političnih sil, ki znajo na nov način pristopati k aktualnim procesom v materialni produkciji, in ki vedo, kam pelje naš celotni proces družbeno proizvodnih odnosov.«*³⁷ Do sredine osemdesetih let je bil delež članov Zveze komunistov še vedno velik, saj se je gibal okoli 75 odstotkov.³⁸ Potem pa je začel padati. Zavzemanje partije za učinkovitejša in sodobnejša merila v drugi polovici tega desetletja še ni pomenilo, da se je bila pripravljena odreči nadzoru pri odločanju za imenovanje kandidatov za vodilne funkcije v gospodarstvu. Kljub temu da od začetka leta 1984 v razpisih za direktorska mesta »moralno politična primernost« ni bila več razpisni pogoj, pa se je na »tihem« pri izbiri direktorjev še vedno upoštevalo članstvo v Zvezi komunistov.

Tretji temeljni pomembni vzvod, s pomočjo katerega je država na gospodarskem področju lahko v polni meri uresničevala svoje zamisli, je bila državna oziroma družbena lastnina produkcijskih sredstev. Za komuniste kot nove oblastnike je bila državna lastnina nad proizvajalnimi sredstvi eden od stebrov nove gospodarske ureditve. Močan in prevladujoč državni sektor jim je pomenil enega od pogojev, ki bo zagotovil ne samo kontinuirano gospodarsko rast in »dviganje blaginje delovnega ljudstva«, temveč tudi »odpravo izkoriščanja človeka po človeku« in še drugih oblik kapitalističnih proizvodnih odnosov. Zato so

36 Prav tam.

37 Prav tam, str. 90.

38 Prav tam, str. 92.

si po prevzemu politične oblasti zelo prizadevali, da bi zasebno premoženje in podjetništvo čim bolj omejili, če že ne povsem odpravili.

Vsako zasebno premoženje v gospodarstvu je imelo tudi svojega lastnika. V skladu s komunistično ideologijo, ki je po koncu druge svetovne vojne na večjem delu slovenskega ozemlja postala obvezna in prevladujoča, je torej lastnik proizvajalnih sredstev že zaradi samega lastniškega razmerja oziroma pravice avtomatično postal razredni sovražnik, zato je bil že v naprej obsojen (vsaj) na izgubo premoženja. Ta gospodarsko-politična in ideološka zveza je dobila svoj pravi izraz februarja 1946, ko so z ustavo FLRJ proizvajalna sredstva v državi postala občeljudska imovina in glavna opora države v razvoju narodnega gospodarstva. Razen za razrednega so bili zasebni podjetniki leta 1945 lahko proglašeni za narodnega, zgodovinskega in političnega nasprotnika novega režima. Pogosto so slednji po narodnosti ali po državljanstvu pripadali eni od okupacijskih držav ali pa so bili v vrstah domačih nasprotnikov narodno-osvobodilnega gibanja. Poleg že naštetega pa so lahko bili obsojeni tudi za ekonomsko kolaboracijo. Po jugoslovanskem pojmovanju je bilo dovolj že samo dejstvo, da je podjetje med okupacijo nadaljevalo s proizvodnjo, lastnik pa je lahko bil obsojen zaradi ekonomske kolaboracije. Oblast je torej že leta 1945 pripravila širok izbor možnosti za uničenje oziroma »zadušitev« zasebnega sektorja.

Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja se je začelo že pred koncem druge svetovne vojne pripravljati na podržavljenje zasebnega premoženja in prevlado državnega podjetništva. Zaradi notranjih in tudi zunanjih razmer ni več vztrajalo pri možnosti enkratne nacionalizacije, temveč se je odločilo za »postopno dušitev« oziroma za preudarno in prikrito krepitev državnega sektorja. Bistvo te taktike je bilo, da je treba najprej zapleniti ali postaviti pod začasno državno upravo najpomembnejša industrijska, bančna in trgovinska podjetja, kmetijska posestva ter še vse druge gospodarske subjekte, ki so bili potrebni za obvladovanje gospodarskega življenja in začetek pospešene industrializacije države. Preostalo zasebno gospodarsko premoženje naj bi podržavili postopno oziroma z uradno nacionalizacijo, izvedeno ob primernem političnem trenutku. Do takrat bi država skrbno načrtovala poslovanje z njim.³⁹ V skladu s to taktiko so državni organi v Sloveniji že leta 1945 s konfiskacijami, sekvestracijami in drugimi revolucionarnimi ukrepi prevzeli upravo nad podjetji, ki so bila predvidena za nosilce pospešene industrializacije in elektrifikacije države, ter nad tistimi, ki so bila na podlagi posebnega odloka predsedstva Avnoj uvrščena v kategorijo »sovražnega« premoženja, premoženja odsotnih in prisilno izseljenih oseb.⁴⁰ Nadzor nad poslo-

39 Prinčič, *Nacionalizacija*, str. 22–23.

40 Predsedstvo Avnoj je 21. novembra 1944 sprejelo Odlok o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile. S tem odlokom, ki je začel veljati 6. 2. 1945, je bilo na jugoslovanskem ozemlju

vanjem zasebnih podjetij, ki jih v prvem povojnem letu še niso mogli ali smeli poddržaviti, pa se je zelo okreplil. Tako agrarna reforma in nacionalizacija, ki sta bili izpeljani leta 1946, in t. i. druga ali dopolnila nacionalizacija iz leta 1948, niso odigrale svoje polne vloge, temveč so največkrat le uzakonile že pred njihovo veljavnostjo spremenjene in vpeljane nove lastniške odnose in spremembe. Do začetka petdesetih let je državni sektor v sekundarnem ter terciarnem sektorju postal prevladujoč. Oblast je v tem času z agrarno reformo poddržavila znaten del kmetijskih in gozdnih površin. Izničila je tudi vpliv in prisotnost tujega kapitala ter odstranila v preteklosti ustvarjen uspešen podjetniški sloj, ki ni bil združljiv z novo gospodarsko usmeritvijo. S tretjo nacionalizacijo, ki je bila izpeljana deset let kasneje, je država postala lastnik še več kot 5000 stanovanjskih in poslovnih zgradb ter več kot 100 000 gradbenih parcel. S to nacionalizacijo se je v državi končalo obdobje množičnega poddržavljanja.

V petdesetih letih so s prehodom na novo gospodarsko ureditev in samoupravno organiziranost v gospodarstvu odpravili monopol države kot lastnice in upravljavke proizvodnih sredstev tako, da so spremenili državno lastnino v družbeno in jo ločili od funkcije upravljanja s proizvodnimi enotami. Tako je družbena lastnina nad produkcijskimi sredstvi zagotavljala družbeno usmerjanje gospodarskega razvoja.

Pri vzpostavljanju dogovornega gospodarstva je bila družbeni lastnini, ki je zajemala proizvodna in druga družbena sredstva, ustvarjeni dohodek, sredstva za zadovoljevanje skupnih in splošnih potreb, naravna bogastva in dobrine v splošni rabi, namenjena še posebej velika pozornost. Postala je temelj družbenoekonomske ureditve SFRJ in bila kot takšna na drugem mestu, takoj za oblastjo delavskega razreda. Ustava SFRJ iz leta 1974 in Zakon o združenem delu iz leta 1976 sta uporabljala pojem družbena lastnina v pravnem in ekonomskem smislu. V pravnem smislu je bila lastnina družbena, kadar je »vsakomur dala pravico, da jo uporablja, nikomur pa ne, da jo uporablja monopolno«. Tudi v ekonomskem smislu je bila vezana na odsotnost vsakršnega monopola v razpolaganju s produkcijskimi sredstvi. Ustavni pojem družbene lastnine kot »nikogaršnje« in »vsakogaršnje« je bil podlaga za oblikovanje nelastniškega koncepta družbene lastnine, ki so ga razvili ekonomisti v sedemdesetih letih. Bistvo tega pristopa je bilo, da delovna sredstva v družbeni lastnini nimajo »subjekta pravice, zato so lahko le gola materialna podlaga dela« in kot taka niso mogla biti izhodišče za pridobivanje, delitev in prisvajanje dohodka. V tem času se je oblikovala še druga razlaga

zapljenjo imetje nemškega rajha in njegovih državljanov, lastnina oseb nemške narodnosti, vojnih zločincev in njihovih pomagačev ter premoženje oseb, ki so bile s sodbo sodišč obsojene na zaplembo imetja v korist države. Pod državno upravo pa je prišlo premoženje oseb, ki so bile med vojno izseljene ali so pred okupatorjem pobegnile, ter premoženje, ki je zaradi »pritiska« okupatorja prišlo v last tretjih oseb.

tega nelastniškega koncepta. Po njej zamisel o nelastniškem konceptu družbene lastnine lahko deluje le v idealnih razmerah družbenega blagostanja. Dokler pa tega stanja ni, ima družbena lastnina (po ekonomski plati) »jasen subjekt, to so vsi tisti, ki kakor koli sodelujejo v razdelitvi novo ustvarjene vrednosti«. Zato »družbena lastnina zahteva, da nima nihče monopola nad družbenimi sredstvi, da je delo temelj ekonomske vsebine samoupravljanja in da družbena lastnina dobi značaj družbenega kapitala, ki pritegne k sebi del ustvarjenega dohodka zato, da bi zagotovil hitrejše gospodarsko napredovanje. Prisivljanje na temelju družbenih potreb podjetja obvezuje, da izločijo del dohodka za stalno širitev proizvodnje«. ⁴¹ Vse do jeseni 1988 je nelastniški koncept družbene lastnine ostal temeljni kamen jugoslovanske družbenoekonomske ureditve. Že omenjeni dokument Zveznega izvršnega sveta iz oktobra 1988 se je zavzel za opustitev koncepta družbene lastnine in njeno preoblikovanje v družbeni kapital za pluralnost in enakopravnost vseh lastninskih oblik. ⁴² V naslednjem letu se je Zvezni izvršni svet z vso resnostjo lotil problema opredelitve družbene lastnine in njenih titularjev. ⁴³ Ker trg kapitala v pogojih družbene lastnine brez pravega lastnika ni mogel delovati, je postala lastninska reforma ena od prednostnih nalog gospodarske preнове.

Leta 1990 Demosova vlada lastninskim vprašanjem še ni posvečala osrednje pozornosti. V svoje programske usmeritve je zapisala, da ne nasprotuje »pragmatičnim načinom lastninjenja« in da bo med slednjimi »podpirala takšne, ki povečujejo proizvodno bogastvo in razpršitev lastnine«. ⁴⁴ Leta 1991 pa je lastninjenje družbenega premoženja postalo eno od občutljivejših in tudi problematičnih področij slovenske tranzicije. Prvi osnutek zakona o privatizaciji podjetij, ki ga je vlada skupščini predložila februarja 1991 in je temeljil na decentralizirani, nadzorovani in odplačni privatizaciji, ⁴⁵ ni dobil zadostne podpore. Večina v Demosu je bila bolj naklonjena t. i. Sachsovemu konceptu lastninskega preoblikovanja podjetij, ki ga je vlada potem v nekoliko spremenjeni obliki v drugi polovici leta 1991 poslala v skupščinsko razpravo. Uvajal je institucionalne lastnike (sklade in investicijske družbe) in priznaval brezplačne delnice za polnoletne državljane Slovenije.

41 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 242–243.

42 ARS, AS 223, šk. 5610, Poročilo o delu komisije ZIS za reformo gospodarskega sistema, marec 1989.

43 ARS, AS 223, šk. 5493, Zapisnik sestanka predsednikov IS, 24. 10. 1989.

44 ARS, AS 223, šk. 4867, Zapisnik 8. seje IS RS, 26. 6. 1990, Programske usmeritve IS SRS.

45 ARS, AS 223, šk. 4879, Zapisnik 58. seje IS RS, 7. 2. 1991, Okvirni gospodarske politike v 1991. letu.

»KOMPLEMENTARNOST« DRŽAVNEGA PLANA IN TRŽIŠČA

V obravnavanem obdobju so strokovnjaki in laiki tako na zahodu kot na vzhodu v glavnem ocenjevali, da planiranje in trg predstavljata nerazdružljivo nasprotje: organiziranost nasproti anarhiji. To je pomenilo, da planski sistem načrtovanja, ki je temeljil na trdnih naturalnih proporcih, na neposrednem določanju proizvodnih nalog podjetjem in vključujoč še vse tiste elemente, ki so sestavljali pojem rigorozne planske discipline, niso puščali prostora za večjo iniciativo in samostojnost podjetij. V tem smislu je trg predstavljal »*anarhičen element družbenega gospodarstva*«. ⁴⁶ Po vulgarni marksistični razlagi pa je tržišče predstavljalo neorganiziran mehanizem, ki opravlja funkcijo osnovnega regulatorja proizvodnje in porazdelitev proizvodnih dejavnikov. Privatni trg je torej pomenil anarhijo v proizvodnji, poleg tega pa je ustvarjal kapitalistične odnose, zato ni bil združljiv s planom. ⁴⁷ Zaradi takšnega pojmovanja trga je v Sovjetski zvezi in v drugih socialističnih državah, ki so bile ustanovljene po koncu druge svetovne vojne, prišlo do »*načelno popolnega in praktično maksimalnega možnega likvidiranja trga*«. ⁴⁸ V naslednjih desetletjih so pomanjkljivosti državnega planiranja v posameznih državah omogočile večje ali manjše, bolj ali manjčasne odstopne od te smeri. Med vsemi socialističnimi državami so pri tehtanju med državnim planom in trgom v korist slednjega najdlje prišli v Jugoslaviji. V njenem gospodarskem razvoju so poskušali oba sistema tesneje povezati, ju postaviti tako, da bosta postala komplementarna, in sicer tako, da plan zajame le globalne smeri razvoja in splošnih metod upravljanja, da predstavlja generalno usmeritev za vse sodelavce v gospodarskem življenju. Vsa notranja gibanja znotraj teh parametrov pa bi opravljal trg. Na ta način bi plan pustil dovolj prostora za svobodno delovanje podjetij.

V času centralno planske ureditve je trgovina izgubila komercialni in dobila povsem distributivni značaj. Plani distribucije (razdelitve) so postali glavni regulatorji skupnega blagovnega prometa. Ti so usmerjali menjavo blaga oziroma surovin in polizdelkov, namenjenih za tekočo proizvodnjo (reprodukcijo), proizvodov za investicije (razširjeno reprodukcijo) in za široko porabo. Pristojni organi so vse potrebe po najpotrebnejšem blagu oziroma proizvodih podrobno načrtovali in jih v obliki predvidenih kontingentov (količin) na ta način tudi razdeljevali oziroma nakazovali. Prosta prodaja je bila skoraj izrinjena iz gospodarskega življenja. Od druge polovice leta 1946 je bila omejena le na manj potrebne predmete široke porabe in živila.

⁴⁶ Čobeljić, *Privredni razvoj*, str. 574.

⁴⁷ Horvat, *Politička ekonomija*, str. 270.

⁴⁸ Bajt, *Trg in socializem*, str. 21.

V petdesetih letih je tržišče začelo »izrivati« vlogo plana kot usmerjevalca in usklajevalca gospodarskega razvoja.⁴⁹ Cene blaga niso bile več le obračunske postavke na papirju, ki so jih potrebovale planske komisije za izračune, temveč so postale realne ekonomske kategorije, ki so v precejšnji meri vplivale na oblikovanje dohodkov podjetij. Najprej je bil leta 1951 ukinjen sistem prodaje industrijskega blaga po nižjih enotnih cenah in njegovo administrativno razdeljevanje. Preskrba z osnovnimi živili preko kart se je začela postopoma opuščati, kot se je postopoma zmanjševal obseg obveznega odkupa kmetijskih proizvodov. Za začetek proste menjave s podeželjem, sprostitev prometa z blagom široke porabe in ukinitve distribucijskih planov za njihovo razdeljevanje so v tem letu odprli prostor za bolj svobodno prodajo na ostalih področjih porabe. Leta 1952 se je začel prehod na prosti trg z reprodukcijskim in investicijskim materialom, v naslednjem letu pa je bil ukinjen obvezen odkup lesa ter sproščen promet z žiti. Število izdelkov v prosti prodaji se je tako povečalo, da je domača strokovna javnost jugoslovanski trg že razglasila za prosti trg v pravem pomenu te besede. Fiksirane so ostale le cene glavnim živilom, tobaknim izdelkom, industrijskim rastlinam, premogu in še nekaterim strateško pomembnejšim proizvodom. V letih 1954 do 1956 se je na notranjem trgu nadaljevalo s sproščanjem cen, prišlo je tudi do nekaterih sprememb in omejitev proste rasti cen tako na področju surovin, industrijskih in kmetijskih proizvodov.⁵⁰ Kljub opisanim sprostitev pa so nosilci državne gospodarske politike do leta 1957 v določenih ali dirigiranih cenah videli najbolj učinkovito obliko urejanja odnosov na notranjem trgu. V tem letu je zvezna uprava »dirigirala in distribuirala« okoli 32 odstotkov vse vrednosti blagovne proizvodnje v državi. V ta kontingent so spadali proizvodi črne in barvaste metalurgije, naftne industrije, dela kemične in še druge industrije.⁵¹ Leta 1958 so gospodarski načrtovalci začeli bolj iskati možnosti za večjo uporabo drugih ukrepov ekonomske intervencije na trgu, kot so bili kreditni pogoji in obresti, carinski sistem in devizni tečaj.

V šestdesetih letih je pomembneje kot to, koliko lahko podjetje proizvede, postalo, koliko lahko proda. S tem je trgovina vse bolj postajala dejavnik, ki povezuje proizvodnjo in porabo in skrbi za stabilnejše odnose na trgu. Do tedaj je bilo povpraševanje na tržišču omejeno na splošno večje od ponudbe, potem pa se je obrnilo. Zvezna in republiška petletna družbena plana sta trgu in trgovini namenila posebno vlogo pri hitrejšem razvoju proizvodnje. S tem namenom sta predvidela hitro povečanje trgovinskega prometa in deleža trgovine v strukturi družbenega proizvoda, razširitev trgovinskih zmogljivosti, izboljšanje kakovosti

49 *Biti direktor*, str. 29.

50 Šefer, *Tržišče u posleratnom periodu*, str. 377–379.

51 ARS, AS 223, šk. 607, Tone Bole: Načela ekonomske politike in problemi prakse, 10. 12. 1957.

njenih storitev, večjo akumulativnost in večji vpliv trgovine na proizvodnjo in njen asortiment. Predvideli so postopno odpravo administrativnega določanja cen, tako da bi se družbeno usmerjanje in usklajevanje trga omejilo le na najnujnejšo mero. Še celovitejši korak naprej je napravil program gospodarske reforme iz leta 1965, saj je tržno gospodarstvo označil kot najprimernejšo in najučinkovitejšo obliko samoupravno organiziranega gospodarstva.⁵² Podpredsednik Zveznega izvršnega sveta Boris Kraigher je ob začetku reforme napovedal, da bo družbena skupnost v prehodnem obdobju obdržala nadzor le nad oblikovanjem cen najpomembnejših proizvodov in storitev, in da bo na splošno raven cen vplivala tako, kot je navada v razvitem svetu. Reformna prizadevanja pa niso prinesla pričakovanih rezultatov. Država je v tem desetletju še okrepila nadzor nad gibanjem cen. Leta 1961 in 1962 je bilo v sistemu »dirigiranih cen« okoli 35 odstotkov vseh proizvodov na trgu, leta 1963 pa že okoli 74 odstotkov.⁵³ Potem ko so bile v letih 1966 in 1967 postopno sproščene cene okoli 44 odstotkov industrijskih proizvodov in dela kmetijskih pridelkov, je leta 1968 splošna raven cen začela zopet hitreje naraščati. Ta trend se je v naslednjih dveh letih še pospešil, tako da so bile oktobra 1970 cene zopet zamrznjene, kar je bil prvi korak v vrsti stabilizacijskih ukrepov. Kljub velikemu nadzoru nad cenami pa država ni mogla ustaviti njihovega naraščanja niti vzpostaviti cenovnega ravnotežja med posameznimi blagovnimi kategorijami. Bolj kot slednje pa je oblast skrbelo, da je liberalnejši gospodarski sistem celemu sloju menedžerjev, komercialistov in zasebnim obrtnikom omogočil povečanje premoženja in hitro »začetno akumulacijo«. S tem je upadlo upanje, ki je bilo v začetku zelo veliko, da tržišče zaradi socialistično urejenega gospodarstva ne bo izvajalo kapitalističnih produkcijskih odnosov.⁵⁴

Zasnova združenega dela je izražala odklonilen odnos do načel blagovne proizvodnje in sestavin tržnega upravljanja. Novi pogledi na trgovino so hoteli tržni mehanizem povsem izriniti iz gospodarskega življenja ter ga nadomestiti z družbenim dogovarjanjem in sporazumevanjem. Podjetja naj ne bi svojih izdelkov in storitev na enotnem jugoslovanskem trgu več menjavala na podlagi prosto oblikovanih cen, marž, kupoprodajnih in drugih pogodb, temveč na podlagi samoupravno usklajenih interesov, vzajemnih pravic in odgovornosti. Na ta način je bila odstranjena možnost konkurence.⁵⁵ V Ustavi SFRJ iz leta 1974 je bilo zapisano, da *»ko dosegajo rezultate skupnega dela kot vrednost na trgu v pogojih socialistične blagovne proizvodnje, delavci z neposrednim povezovanjem, s samoupravnim sporazumevanjem in z družbenim dogovarjanjem svojih organizacij združenega dela z drugimi in s planiranjem dela in razvoja združujejo družbeno*

52 *Biti direktor*, str. 29.

53 ARS, AS 1589, III, šk. 159, Sistem formiranja in politika cen, 14. 7. 1964.

54 Bajt, *Trg in socializem*, str. 21.

55 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 244.

delo, izpolnjujejo celotni sistem socialističnih družbenoekonomskih odnosov in obvladujejo stihijsko delovanje trga«. ⁵⁶ Kot je določal zakon o združenem delu iz leta 1976, so bile organizacije združenega dela in drugi udeleženci na trgu za svoje ravnanje na trgu odgovorni drug drugemu in družbeni skupnosti. To je pomenilo, da so morali na trgu ravnati v skladu s sprejeto ekonomsko politiko in da je bila njihova dolžnost, da *»ne krnijo stabilnosti in prizadenejo škode drugim udeležencem, potrošnikom in družbeni skupnosti*«. ⁵⁷ Uvajanje teh načel je v gospodarskem življenju prineslo številne nove težave in probleme. Poleg skupnega jugoslovanskega in posameznih republiških trgov so nastajali še številni notranji trgi med posameznimi TOZD-i, ki so v okviru posameznih OZD-ov in SOZD-ov začeli drug drugemu prodajati svoje izdelke oziroma storitve.

V povojnem času je plima konjunktura, ki se je začela v času splošnega pomanjkanja, nekajkrat precej zanihala. Najbolj na začetku šestdesetih let, ko je na trgu prišlo do velikega »nemira«, cene so hitro rasle, kot je rasla tudi inflacija. ⁵⁸ V letih 1973 in 1976 sta se s precejšnjo krizo soočili lesna industrija in industrija gradbenega materiala. S posegi ekonomske politike pa so ta krizna obdobja kmalu »pregnali« in kupci so znova stali v vrsti. Trgovina kot panoga pa je bila od leta 1971 naprej v vedno težjem finančnem položaju. Marže so bile zamrznjene, zato ni mogla ustvariti dovolj akumulacije, da bi se lahko širila in posodabljala.

Gospodarska kriza, povezana z dolžniško in tudi politično krizo v državi, je še poslabšala pogoje za trgovanje. Kljub upadu kupne moči sta tako trgovina kot proizvodnja ostali brez blaga. Najprej je začelo primanjkovati kave, pralnih praškov in posameznih živil, potem pa goriva, zelo se je povečalo povpraševanje po gradbenem in drugih investicijskih materialih. V ospredje je prišel strah, da je treba čim več kupiti danes, ker bo jutri že tako vse dražje, udomačil se je vtis, da povpraševanja ne bo nikoli konec. V takšnih razmerah se je država vse bolj vmešavala v določanje cen, zlasti na področju cen osnovnih živil, da bi tako zavarovala življenjsko raven revnejšega prebivalstva.

Sredi osemdesetih let so do besede znava prišli ekonomski teoretiki, ki so že bili v preteklosti zagovorniki večje uveljavitve trga v socialističnem gospodarstvu. Med njimi je treba omeniti članek dr. Aleksandra Bajta, v katerem je opozoril na zmotno splošno prepričanje, da naj bi bilo po Marxu gospodarstvo zrelega socializma – komunizma neblagovno, plan pa sredstvo, s katerim bi *»združeni producenti obvladovali tokove družbene reprodukcije in svoja razmerja v njej*«. Bajt je dokazoval, da si Marx »prihodnje družbe« ni zamišljal kot neblagovne, naturalne, odrejene s planom kot koordinacijskim mehanizmom. Nasprotno, po

56 UL SFRJ, št. 9/153, 21. 2. 1974.

57 UL SFRJ, št. 53/764, 3. 12. 1974.

58 Prinčič, *V začaranem krogu*, str. 102.

Marxu naj bi bilo gospodarstvo prihodnje družbe, ne glede na to, ali bi šlo za njeno kapitalistično ali komunistično fazo, »tipično tržne narave«. Za Marxa je bil trg v smislu dialektičnega materializma »celo edino znano sredstvo za ustvaritev družbenih odnosov, značilnih za prihodnjo družbo«. Slednje je z drugimi besedami pomenilo, da ne more biti »nič bolj napačnega ali nesmiselnega od mnenja, da lahko združeni producenti v blagovnem gospodarstvu obvladujejo celotno družbeno reprodukcijo procesa« in da »edino trg s konkurenco kot njegovim najbolj pomembnim mehanizmom omogoča vsestranski razvoj posameznikov, kar obsega tako generiranje tehnološkega napredka kot tudi obvladovanje celokupne družbene reprodukcije«. Na podlagi tega je Bajt postavil zahtevo, da se v jugoslovanskem gospodarstvu omogoči trgu in ekonomskim silam nasploh nemoteno delovanje, ker bo edino tako lahko pokazalo svoje zgodovinsko-družbene prednosti pred alternativnimi sistemi.⁵⁹ Kot po pravilu se je razprava o velikem razkoraku med prevladujočo teorijo tržišča v Jugoslaviji in dogajanjem na trgu oziroma o ukrepih ekonomske politike preselila v partijske, vladne in skupščinske prostore in dosegla vrh pri obravnavah osnutka sprememb zvezne ustave. Pri tem sta se soočili dve stališči. Prvo je vztrajalo na zadrževanju statusa quo, torej netržnega dogovornega gospodarstva. Drugo pa se je zavzemalo za sprejem sistemskih rešitev, s katerimi bi okrepili tržno usmeritev in zmanjšali vlogo države pri določanju cenovnih odnosov.

Pri obravnavi predlogov za spremembo zvezne ustave se je velik del razprav vrtel okoli opredelitve enotnega jugoslovanskega trga. Svetovna ekonomska veda pojma »enotnosti« trga ni poznala, saj je bil, razen v ekonomsko političnem pomenu, povsem nedoločljiva kategorija. V Jugoslaviji pa so o tej kategoriji pogosto razpravljali, pri čemer so bila stališča zelo različna, tudi med gospodarskimi teoretiki. Nekateri so navajali tri elemente enotnega trga (popolno svobodno opravljanje gospodarskih dejavnosti, enotno mero vrednosti in razumno zaščito pred tujo konkurenco). Drugi so med pogoje za enoten trg všteli kar »enake ravnotežne cene na celem trgu«, kar »predpostavlja tudi enake kriterije gospodarjenja«, ali pa »obstajanje enotnosti pogojev gospodarjenja«.⁶⁰ Nekateri jugoslovanski ekonomisti pa so pojmu in tudi definiciji enotnega jugoslovanskega trga oporekali. Tako kot so se mu izognile tudi zvezna ustava iz leta 1946, ustavni zakon iz leta 1953 in ustava iz 1963, saj so prepovedovale le omejevanje gospodarskih tokov med republikami. Ustava iz leta 1963 je obravnavala tudi enotnost denarnega in kreditnega sistema. Šele leta 1974 ustavno urejanje enotnega trga postane eksplicitno in obsežno, pa tudi precej zamegljeno. V njej je bil enotni trg obravnavan kot izrazito ekonomsko politični

59 Bajt, Trg kot podlaga, str. 7–8.

60 GV, 25. 3. 1988, str. 8, Z »enotnim trgom« proti trgu.

pojmem. Takšen pomen mu je dala tudi definicija, ki je bila v Ekonomskem leksikonu objavljena leta 1975. Po tej definiciji je bil enoten trg tisti trg, na katerem je »promet blaga, storitev, denarja, deviz, kapitala in delovne sile uravnan s svobodnim delovanjem ekonomskih zakonov in z voljo ekonomskih subjektov, družbeno urejanje in usmerjanje je enotno določeno z državnimi predpisi in administrativnimi ter ekonomskimi ukrepi in instrumenti ali s sporazumi družbenih organov in zainteresiranih organizacij in strank. To je torej takšen trg, na katerem regionalne skupnosti, posamezne organizacije in gospodarske enote ne morejo omejevati tega prometa v svoji sredini«. ⁶¹ V drugi polovici osemdesetih let so zahteve po krepitvi enotnosti jugoslovanskega trga prihajale od tisti republiških vodstev, ki so se zavzemala za večjo centralizacijo makroekonomskega upravljanja v državi. Takšno mnenje je bilo takrat med jugoslovanskimi ekonomisti zelo razširjeno. Jeseni 1988 se je Zvezni izvršni svet zavzel za »polno spoštovanje« trga in tržnih zakonitosti, kar je postavil kot pogoj za ozdravitev gospodarstva in nadaljnji razvoj socialističnih samoupravnih odnosov. ⁶² Na začetku leta 1989 je bilo v državi doseženo soglasje, da je za delovanje tržnega gospodarstva treba vzpostaviti trg proizvodov in storitev, trg kapitala in trg delovne sile. V tem letu je bil sprejet novi zakon o delovnih razmerjih, ki je uveljavil kolektivno pogodbo. Odpirati sta se začela trg denarja in trg kratkoročnih vrednostnih papirjev. Le na področju določanja cen je ostalo vse po starem. Administrativni ukrepi za večji nadzor nad cenami, ki jih je na začetku jeseni sprejel Zvezni izvršni svet, so kazali na to, da predlagatelj ne verjame v učinkovito urejanja trga in cen z ekonomskimi ukrepi. ⁶³

Slovenski izvršni svet je zavračal predloge sprememb zvezne ustave, ki so temeljili na zahtevah po zadrževanju netržnega gospodarstva in na enakih oziroma enotnih cenah, s katerimi naj bi povečali pretok blaga ter storitev in na tak način vzpostavili enoten jugoslovanski trg. Podpiral pa je zahteve, da se opravi »vsestranska obdelava« tega pojma z različnih strokovnih vidikov. V razpravah je njegov predsednik Dušan Šinigoj opozarjal, da enotnega jugoslovanskega trga ni, zato je o njem tudi težko govoriti. Če bi takšen trg »imeli«, potem bi imeli tudi potrebne statistične podatke in bi lahko stvarno ocenjevali poslovanje delovnih organizacij v republikah in občinah. Namesto enega trga in ene ekonomske politike obstaja v državi več ekonomskih politik »za nerazvite in še za številne druge zadeve« in zato tudi različne »pojme gospodarjenja. Eni dobijo kredite in lahko uvažajo na eni osnovi, drugi pa po drugih osnovah.« ⁶⁴ Po njegovem je

61 GV, 25. 3. 1988, str. 9, Z »enotnim trgom« proti trgu.

62 ARS, AS 223, šk. 5610, Poročilo o delu komisije ZIS za reformo gospodarskega sistema, marec 1989.

63 ARS, AS 223, šk. 5752, Mnenje Republiškega komiteja za tržišče in splošne gospodarske zadeve, 20. 9. 1989.

64 ARS, AS 223, šk. 4824, Magnetogram 103. seje Izvršnega sveta SR Slovenije, marec 1988.

bil za takšno »razvijanje« jugoslovanskega trga odgovoren predvsem Zvezni izvršni svet. Slovenska politika si je vse do odhoda iz države prizadevala zadržati jugoslovanski trg in odnose, ki so temeljili na čistih ekonomskih računih. Še v Okvirih gospodarske politike v letu 1991, ki jih je sprejela na začetku februarja 1991, je zapisala, da se Slovenija »ne bi v celoti odrekla trgom v drugih republikah«. ⁶⁵ Z izjemo Srbije je Slovenija še leta 1990 ohranila relativno visoko raven blagovne menjave z drugimi republikami. Po desetdnevni vojni junija 1991 so se začeli gospodarski stiki z drugimi republikami hitro trgati. V naslednjih mesecih je Slovenija pospešeno izgubljala jugoslovanski trg. Vojna na Hrvaškem je skoraj pretrgala tudi prometne povezave z balkanskimi državami. Trgovanje so oteževale še mednarodne sankcije proti Jugoslaviji. Uvedba lastnega denarja oktobra 1991 je dokončno spremenila jugoslovanske trge v tuje trge.

»RAZTEGLJIV« POJEM GOSPODARSKE ORGANIZACIJE

V Jugoslaviji se je obdobje socialističnega podjetništva začelo leta 1945. Komunisti kot novi oblastniki so sledili sovjetskemu zgledu, zato je bilo v njihovih načrtih prostora le za državna gospodarska podjetja. Kot lastnik produkcijskih sredstev in načrtovalec gospodarskega razvoja je država zanje določala pogoje za ustanovitev in delovanje, predpisovala družbene norme za njihovo proizvodnjo in poslovanja ter močno omejila možnosti, da bi podjetja lahko vodila samostojnejšo poslovno politiko. Po letu 1950 se je začel proces postopnega preoblikovanja v samoupravno skupnost proizvodnih pogonov ter razvojnih in administrativnih oddelkov in pridobivanja lastnosti pravne osebe, ki naj bi vse glavne ekonomske odločitve sprejemala avtonomno. Tako kot v drugih socialističnih državah je tudi v jugoslovanski imelo socialistično podjetje, kot je slikovito zapisal madžarski ekonomist Kozma Ferenc, tri oblike. Prvi je predstavljal družbene obveznosti oziroma ustvarjanje dohodka, drugi ustvarjanje socialističnih življenjskih in delovnih pogojev, tretji, ki je bil dolgo prikrit, je imel v »ozadju skrivnostne želje po razvoju in prosti konkurenci«. Razlika je bila le v tem, da je slednji v Jugoslaviji postajal izrazitejši že v šestdesetih letih, v drugih socialističnih državah pa šele ob vstopu v osemdeseta leta. ⁶⁶

V petdesetih letih se je v splošnem izražanju še ohranilo poimenovanje podjetij. V nadaljevanju pa so prevladali izrazi delovni kolektiv, delovna ali gospodarska organizacija. Takšno preimenovanje je imelo stvarno podlago, saj se je v vsebinskem pogledu pojem socialističnega podjetja precej razlikoval od

65 ARS, AS 223, šk. 4879, Zapisnik 58. seje Izvršnega sveta RS, 7. 2. 1991.

66 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 269.

klasičnega kapitalističnega podjetja. Prvi tehtnejši prispevek o tem je leta 1960 objavil France Bučar. Ugotovil je, da je zakonodaja podjetje oziroma gospodarsko organizacijo opredelila zelo splošno in nedoločno, zato je bil ta pojem zelo »raztegljiv« in je lahko predstavljal nekako skrivalnico za vse mogoče odnose in organizacijske oblike. Kljub temu pa je bila po njegovem gospodarska organizacija, zlasti še s stališča poslovne samostojnosti, primerljiva s klasičnim podjetjem. Gospodarska organizacija je lahko sama ugotavljala in delila dohodek, odločala o svoji organizaciji in načinu gospodarjenja, samostojno nastopala na tržišču in oblikovala poslovne povezave. Ta samostojnost pa je bila po Bučarjevem mnenju relativna, saj so »sleherno« delovno organizacijo pri poslovanju in razvojnem načrtovanju omejevala določila družbenega plana. Zato je bila gospodarska organizacija samostojna le »nasproti drugim gospodarskim organizacijam, ne pa absolutno nasproti družbeni skupnosti«. ⁶⁷

Leto pozneje je pravni strokovnjak Stojan Pretnar osvetlil družbeno vlogo socialističnega podjetja in njegove značilnosti z ustavnopravne plati. Po njegovem so bile pravice in obveznosti med trgovinskimi posredniki, špediterji, prevozniki, med industrijskimi in trgovinskimi podjetji »identične« kot med podjetji kapitalističnega sveta. Spremenil se je le lastninski odnos. V prvih povojnih letih so postala državna last. Ustavni zakon iz leta 1953 in še drugi poznejši predpisi pa so spremenili temelje za organizacijo in delovanje podjetij, zato so njihova proizvodna in druga sredstva postala družbena lastnina, samostojnost podjetij pa je postala ustavna pravica. Podjetje je začelo nastopati kot »organizirana enota dela«, s čimer se je ločilo od privatnih, kapitalističnih podjetij, ki so bila »organizirana enota kapitala«. Član »delovnega kolektiva« je prenehal biti delavec v udomačenem pomenu te besede, dobil je korporacijske pravice, ki so obstajale predvsem v aktivni in pasivni volilni pravici v organe delavskega samoupravljanja. Po Pretnarjevem mnenju so v »določenem smislu« ustrezale pravicam delničarjev kot udeležencev pri delniškem kapitalu. Podjetje je postalo svobodna asociacija proizvajalcev, ki se je lahko »svobodno« združevalo z drugimi podjetji. Če torej strnemo značilnosti pravnega položaja podjetja v jugoslovanskem gospodarskem sistemu na začetku šestdesetih let, kakor jih je razčlenil Stojan Pretnar, lahko zapišemo, da je bilo podjetje samostojna organizacijska enota posameznega delovnega kolektiva, ki v imenu družbene skupnosti upravlja premoženjska sredstva in pravice na način, da je bila delovnemu kolektivu zagotovljena pravica do gospodarske iniciative. ⁶⁸

S to problematiko se je veliko ukvarjal tudi ekonomist in sociolog dr. France Černe. V knjigi iz leta 1961 je obdelal načela, po katerih se je podjetje vključevalo

67 *Biti direktor*, str. 31.

68 Prav tam, str. 32.

v jugoslovanski gospodarski sistem. Med njimi sta bili najpomembnejši plansko načelo in avtonomno podjetniško ali dohodkovno načelo. Bistvo planskega načela je bilo, da je družba s pomočjo različnih ekonomskih instrumentov in zakonskih predpisov načrtno in zavestno zagotavljala, da so bila podjetja med seboj povezana in da so tesno sodelovala s politično teritorialnimi skupnostmi. Drugo načelo je združevalo prizadevanja podjetja, da *»iščejo samo tiste vrste proizvodnje in metodo proizvodnje ter način prodaje, ki mu dajejo glede na obstoječe družbene prispevke kolikor je mogoče velik čisti dohodek.«*⁶⁹ Nekaj let pozneje se je Černe lotil primerjave med socialističnim in kapitalističnim podjetjem. Pri tej analizi je prišel do naslednjih zaključkov:

1. Temeljni cilj socialističnega podjetja ni večja produkcija ob čim nižjih stroških kakor tudi ni čim boljše zadovoljevanje človeških in družbenih potreb. »Neposredni smoter« socialističnega podjetja je čim večji dohodek.
2. Lastnik produkcijskih in drugih sredstev je bila družba; sredstva je zaupala delovnim skupnostim, da bi z njimi čim bolje poslovale. Funkcije, kakršne so bile samostojno organiziranje proizvodnje, sklepanje kupoprodajnih pogodb, urejanje kreditnih odnosov, zaposlovanje delavcev itn., so po Černetu temeljile na samoupravni, ne pa na lastninski pravici delovnih skupnosti. Zaradi »natančnega« planiranja je bilo poslovno tveganje podjetij minimalno. Če pa so se kljub temu pojavile »nepričakovane« težave, so podjetjem pomagali iz težav posebej za take primere ustanovljeni skladi. Poleg tega so bile na voljo še razne subvencije, regresi, carinske, davčne in druge ugodnosti. Vse to je dokazovalo, da jugoslovansko socialistično podjetje ni poslovalo na lastno tveganje in račun. Neugodne nasledke napačnih poslovnih odločitev je prevzela družba.
3. Socialistično podjetje ni bilo samostojno pri postavljanju notranje organizacije dela, zaposlovanju delavcev, uvajanju novih proizvodov in še pri drugih odločitvah. Njegovo »sicer precejšnjo stopnjo samostojnosti« so omejevali družbeni plani, predpisi državnih organov, vpliv sindikata in partijske organizacije ter še drugi dejavniki.
4. Temeljni odnos socialističnega podjetja do države ni bil le davkoplačevalski. Podjetje ni bilo samo tehnična in gospodarska enota, temveč tudi posebna »celica« družbenega sistema, ki je bila tesno povezana z lokalno skupnostjo. V tej vlogi je imelo obliko univerzalnega podjetja, ki je del svojega dohodka namesto v nadaljnji razvoj namenilo izboljšanju življenjske ravni zaposlenih, hitrejšemu razvoju kraja in okolice, pa tudi ohranjanju revolucionarnih tradicij revolucije in narodnoosvobodilne vojne.⁷⁰

69 Prav tam, str. 33.

70 Prav tam, str. 33–34.

Aprila 1965, torej tik pred začetkom gospodarske reforme, je začel veljati temeljni zakon o podjetjih, s katerim je podjetje sicer dobilo položaj »samostojne in osnovne delovne organizacije enotnega gospodarskega sistema Jugoslavije«. Ob tem pa je bilo dolžno organizacijo svoje proizvodnje prilagajati zahtevam družbenih planov ter se držati razdelitve ustvarjene vrednosti, po kateri je bilo treba najprej izločiti sredstva za obnavljanje proizvodnje in za plačilo obveznosti do družbene skupnosti.⁷¹ V naslednjih treh letih so si gospodarski načrtovalci v Sloveniji prizadevali, da bi vodstvo podjetja dobilo več pristojnosti pri vodenju poslovne politike in postalo bolj odgovorno za doseženi finančni rezultat. Uveljaviti so hoteli tudi nov plačni sistem, po katerem bi bila višina osebnega dohodka posameznega delavca odvisna od njegove »osebne prizadevnosti in produktivnosti«.

Združeno delo je predstavljalo negacijo podjetja in uveljavitev nove samoupravne organiziranosti, ki je izhajala iz temeljnih organizacij združenega dela (TOZD). TOZD-e so začeli razvijati iz političnih pobud, zato so bili zamišljeni »bolj kot življenjska skupnost združenih delavcev, ne pa kot kombinacija produkcijskih faktorjev, ki se prilagajajo tržnim pravilom«. ⁷² TOZD-i so predstavljali najmanjšo proizvodno enoto, v kateri so se delovni oziroma poslovni rezultati še lahko merili in v kateri je bilo mogoče neposredno samoupravljanje. Več TOZD-ov se je povežalo oziroma »svobodno združilo svoje delo in sredstva družbene reprodukcije« v samostojno organizacijo združenega dela (OZD). ⁷³ Več OZD-ov se je združilo v sestavljeno organizacijo združenega dela (SOZD), ki je predstavljala velik in zaključen proizvodno-tehnološki sistem na državni ravni. Medsebojne pravice, obveznosti in odgovornosti v raznih oblikah združenega dela so urejali samoupravni sporazumi. Snovalci tega sistema so predpostavljali, da bodo delavci v TOZD-u poleg svojih »realno« upoštevali še potrebe drugih organizacij združenega dela, potrebe celotne družbe in njenega pospešenega razvoja. Samoupravna integracija gospodarska življenja ni bila izpeljana v celoti in do konca, zato je ostala zgolj papirnata fraza. Zataknilo se je že pri ustanavljanju TOZD-ov, ki pogosto niso ustrezali novim merilom. Največkrat se je zgodilo, da so delovne enote v podjetjih enostavno preimenovali v TOZD-e ali pa so podjetje preimenovali v OZD-e. Delovni odnosi med TOZD-i in poslovni odnosi med OZD-i in SOZD-i, kot tudi z družbenim okoljem so v glavnem ostali nespremenjeni. Ni bilo večjega elana, večje pripravljenosti za sodelovanje in pomoč, ni bilo »čistih« poslovnih odnosov. Poslovanje preoblikovanih podjetij so spremljali zmeda, nejasnost, samovolja in številni nesporazumi. Razprave o novih dohodkovnih odnosih, ki bi morale biti

71 UL SFRJ, št. 17/354, 7. 4. 1965.

72 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 246.

73 UL SFRJ, št. 9/153, 21. 2. 1974.

glavni namen povezave, so zamrle, še preden so se dobro začele. Tudi stari odnosi in oblike odločanja delavcev se niso spremenili. Tako je nova gospodarska ureditev dala podjetjem le nov zunanji videz, novo obleko, vsebina pa je ostala stara. Delovne organizacije so se obnašale kot podjetja, trudile so se čim bolj centralizirati poslovanje in ohraniti privilegije le zase.⁷⁴

TOZD-i, OZD-i in SOZD-i so ostali temeljni zidaki gospodarske zgradbe skoraj do konca osemdesetih let. Kljub spremembi njihove družbenoekonomske vsebine pa so še naprej uspešno igrali vlogo univerzalnega socialističnega podjetja. Ta njihova družbenopolitična vloga, ki jo zgodovina klasičnega kapitalističnega podjetja ne pozna, se je izražala v tem, da so socialistična podjetja vse od leta 1945 pa do razpada druge jugoslovanske države znaten del svojega dohodka namesto v svoj nadaljnji razvoj namenila izboljšanju življenjske ravni zaposlenih delavcev in njihovih družinskih članov, hitrejšemu razvoju kraja in okolice, kjer je imelo podjetje svoje proizvodne obrate, ter tudi ohranjanju tradicij revolucije in narodno osvobodilne vojne. Podjetja so vsako leto odvajala znatna sredstva za organiziran prevoz na delo, topel obrok, zdravstveno zaščito zaposlenih delavcev, za njihov oddih in pestrejšo preživljanje prostega časa ter za zadovoljevanje njihovih potreb po stanovanjih in kulturnih dobrinah. Če vzamemo kot primer Tovarno vijakov Plamen iz Krope, potem lahko zapišemo, da je to kovinsko podjetje prevzelo vlogo investitorja za zgraditev obratne in zobne ambulante in prostorov za laboratorijsko dejavnost v Kropi, za gradnjo novih stanovanjskih naselij od osnovne urbanistične ureditve (zazidalni načrt), pridobitve zemljišč, do izvedbe osnovnih komunalnih del za gradnjo. Zagotovilo je sredstva za zgraditev počitniškega doma v Pacugu in s posojili podpiralo gradnjo individualnih hiš. Plamen je vsako leto namenil znatna sredstva Športnemu društvu Plamen, kot tudi sindikatu in mladinski organizaciji za športno rekreativno dejavnost zaposlenih. Denarno je podpiral: odrsko dejavnost, pevski zbor Stane Žagar. Sindikat in mladinska organizacija sta v Kropi organizirala gledališke predstave, slikarske razstave, obiskovanje kino predstav, knjižnic, ogled opernih, baletnih in gledaliških predstav v Ljubljani. Pokrival je stroške za organizacijo državnih proslav in za družabne prireditve, kot sta bila sprejem dedka Mraza in novoletna zabava. Poleg kulturne dejavnosti in obeleževanja državnih praznikov je sindikat skrbel tudi za izobraževanje. Organiziral je jezikovne tečaje nemškega jezika, tečaje za voznike viličarjev, za stiskalce vijakov itn. Z njegovo denarno podporo so postavili vrsto obeležij NOB v Kropi in okolici. In končno je Plamen prispeval znatna sredstva za graditev infrastrukturnih, športnih in drugih objektov tako v Kropi kot tudi izven nje.⁷⁵

74 Prinčič, Borak, *Iz reforme*, str. 253–254.

75 Več gl. v: Prinčič, *Tovarna vijakov Plamen*.

Zakon o podjetjih iz decembra 1988 je odpravil TOZD-e, OZD-e ter določil njihovo preoblikovanje v družbena podjetja. Temeljna pravna oseba je postala družbena delovna organizacija, poleg nje pa še pogodbeni in mešana podjetja, organizirana v obliki delniških in komanditnih družb ter družb z omejeno odgovornostjo. Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o podjetjih iz avgusta 1990 je odpravil ločitev med pravico do lastnine in pravico do upravljanja z njo. Odslej je pravica do upravljanja izvirala iz lastninske pravice pri podjetjih z znanim lastnikom. Delavski sveti so ostali kot organi upravljanja le še v podjetjih z družbeno lastnino. Proces pretvorbe družbenih podjetij v zasebna, ki so najbolj ustrezala mehanizmu tržnega gospodarstva, se je pospešil po slovenski osamosvojitvi leta 1991. Pričakovanja, da bo privatna lastnina izboljšala gospodarsko učinkovitost in zagotovila pravičnost pri razdelitvi bogastva in splošne blaginje, pa se niso uresničila. Privatizacija se je v naslednjih letih pokazala kot največji problem slovenske gospodarske tranzicije.⁷⁶

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

ARS – *Arhiv Republike Slovenije*

AS 223 – Fond Vlade Republike Slovenije

AS 284 – Planska komisija LRS

AS 1589 – Fond Centralnega komiteja KPS/ZKS

Tiskani viri

UL FLRJ- *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*

UL SFRJ – *Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije*

Časopisni viri

Delo

ER – *Ekonomski vestnik*

GV – *Gospodarski vestnik*

Komunist

⁷⁶ Lorenčič, *Prelom s starim*, str. 167.

Literatura

- Bajt, Aleksander. Trg in socializem. *Ekonomski revija*, 1976, št. 1–2, str. 15–26.
- Bajt, Aleksander. Trg kot podlaga gospodarskega sistema. *Gospodarski vestnik*, 24. 5. 1985, str. 7–8.
- Černe, France. Tržni in planski mehanizem v jugoslovanskem samoupravnem sistemu. *Ekonomski revija*, 1969, št. 3, str. 274–289.
- Čobeljić, Nikola. *Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije*. Beograd: Savremena administracija, 1990.
- Fikfak, Jurij, Prinčič, Jože (ur.). *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.
- Horvat, Branko. *Politiška ekonomija socializma*. Zagreb: Globus, 1984.
- Knez, Jože. O cenah še z drugega vidika. *Delo*, 3. 3. 1967, str. 3.
- Kraigher, Sergej. Načrtovanje-nepogrešljiva sestavina našega družbenega sistema. *Ekonomski revija*, 1973, št. 4, str. 291–298.
- Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990-2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Merhar, Viljem. Plansko-tržni način razreševanja družbenoekonomskih problemov. *Ekonomski revija*, 1973, št. 2–3, str. 113–124.
- Norčič, Oto. Nekateri splošni problemi plansko-tržnega gospodarstva. *Ekonomski revija*, 1973, št. 2–3, str. 103–111.
- Prinčič, Jože. Oblikovanje koncepta novega gospodarskega sistema in politika ključne kapitalne graditve v letu 1951. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1987, št. 1–2, str. 201–229.
- Prinčič, Jože. *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji (145-1956)*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1992.
- Prinčič, Jože. *Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945–1963*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1994.
- Prinčič, Jože. Leto 1945 - obnova in začetek gospodarske preobrazbe. Slovenija v letu 1945. *Zbornik referatov z mednarodnega znanstvenega posveta Slovenija v letu 1945, 27. in 28. septembra 1995 v Ljubljani*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996.
- Prinčič, Jože. *V začaranem krogu. Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1999.
- Prinčič, Jože. *Tovarna vijakov Plamen Kropa: od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka (1945-1997)*. Kropa: Muzeju Radovljiške občine, 2007.

Prinčič, Jože, Borak, Neven. *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.

Samec, Jure. Uveljavljanje planiranja kot bistvenega kvalitativnega elementa in pogoja uresničevanja družbenega plana. *Ekonomska revija*, 1979, št. 1–2, str. 118–122.

Šefer, Berislav. *Tržište u posleratnom periodu. Razvoj privrede FNRJ*. Beograd: Nolit, 1956, str. 36–384.

Tajnikar, Maks. Koeksistenca trga in plana z vidika razvoja jugoslovanske ekonomske misli o sistemu našega tržnega gospodarstva. *Ekonomska revija*, 1975, št. 3–4, str. 321–338.

Žarko Lazarevič

TOVARNA KOLEKTORJEV IDRIJA IN VSTOP TUJEGA PARTNERJA LETA 1968

Postopki, razhajanja in dileme

Šestdeseta leta 20. stoletja so v zgodovini Slovenije in tudi Jugoslavije pomembno obdobje, saj pomenijo znaten poskus spremembe gospodarske in socialne podobe Slovenije. Izvajale so se gospodarske reforme, ki naj bi zagotovile večjo učinkovitost gospodarjenja, višji dohodek podjetij in višjo konkurenčnost gospodarstva na tujih trgih. Seveda je vse potekalo v okvirih komunistične ideologije, kar je pomenilo, da so bile spremembe sicer zaželeno, vendar le do točke, ko ne bi ogrožale obstoječih temeljnih postulatov komunistične politične, socialne in gospodarske ureditve. Tako je država v procesih postopnega opuščanja centralno planskega modela začela prenašati del

odgovornosti za ekonomski uspeh na podjetja in lokalne skupnosti. Le delno je dovolila delovanje trga, ne da bi se odrekla vsem mehanizmom za nadzor gospodarstva. Prav tako je država spodbujala vključevanje podjetij v mednarodno okolje. Kot ena od redkih nekdanjih socialističnih držav se je vsaj načelno zavzemala za vključevanje v mednarodne trgovinske tokove in deloma tudi za mednarodno delitev dela. Postopno so liberalizirali notranje- in zunanjetrgovinski režim ter sprejeli celo nekaj ukrepov, da bi privabili tuji kapital. Država se je odprla v svet. Z današnjega stališča so bili to majhni, celo zelo majhni koraki, za tedanji čas pa je šlo za velike spremembe, ki so odmevale doma in tudi v tujini. Zaradi teh ukrepov je šel o državi dober glas v svet in prispeval h krepitvi njenega ugleda v tujini. To je krepilo prepoznavnost države in z nekoliko sproščenim državnim nadzorom gospodarstva tudi lajšalo mednarodno sodelovanje podjetij.

V tem procesu so bile eno od pomembnih razvojnih vprašanj tudi tuje investicije. Takrat, po včlanitvi države v organizacijo GATT (General Agreement on Trade in Tariffs), po sprejetju velike gospodarske reforme (1965), je jugoslovanska oblast želela vključiti državo v mednarodno delitev dela. V tistem trenutku so se zavedali, da vključevanje v mednarodno delitev dela pomeni tudi odpiranje države za tuje naložbe. Presenetljivo za komunistično državo, a vendar. Za kratek čas je prevladalo stališče, da je družbeno ceneje dovoliti vstop tujega kapitala v domača podjetja kot graditi gospodarski razvoj izključno na zadolževanju v tujini. Pa cena kapitala ni bilo edino merilo. Pričakovali so, da bodo domača podjetja s tem prišla do sodobne tehnologije hitreje, poleg tega pa je z naslonitvijo na tujega partnerja vstopila na tuje trge.¹ Enega prvih poskusov je naredilo beograjsko podjetje Putnik, ki se je pri zidavi podjetja na jadranski obali odločilo prekiniti dotedanjo prakso najemanja tujih posojil. Odločili so se, da k naložbi pritegnejo tedaj znano turistično agencijo Lloyd Pacific. Računali so, da bodo tako pridobili potrebno znanje, hkrati pa z navezavo na mednarodno podjetje tudi reden dotok tujih gostov. Leta 1966 sta tako Putnik in Lloyd Pacific sklenila poseben sporazum, v katerem sta opredelila vložke in medsebojna razmerja. V državi, ki je uradno prisegala na komunistično gospodarsko ureditev, je završalo. Čeprav je bil projekt uradno dovoljen, ni bilo malo tistih, ki so v tem videli sodni dan jugoslovanske komunistične ureditve. Pa ni bilo tako hudo. Vendar so pri tem prišli do pomembnega spoznanja. Spremeniti je bilo treba vrsto zakonov (osem), da je postalo normativno okolje pregledno in razumljivo. Poleg tega so sprejeli tudi zakon o tujih vlaganjih. Vse spremembe so izvedli do konca julija 1967. Pogumnim domačim in tudi tujim podjetjem je bila tako odprta pot sodelovanja.

1 Več o tem gl. v: Prinčič, Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu.

Domači in tuji partner sta morala skleniti sporazum o skupnem vlaganju, opredeliti namen sporazuma in določiti medsebojna razmerja v kapitalu, upravljanju, sodelovanju, poslovanju na domačih in tujih trgih ter seveda o delitvi dobička. Po sklenitvi sporazuma, pri čemer je že za uvodna pogajanja domače podjetje moralo pridobiti neformalno načelno soglasje republiških oblasti, so morali sporazum poslati v odobritev in vpis v poseben register tovrstnih podjetij pri zveznem sekretariatu za gospodarstvo v Beogradu. Tuji partner je imel na osnovi zakonodaje zagotovljene določene pravice: pravico do ohranitve lastništva nad svojim kapitalskim vložkom in tudi prodaje, v skladu s tem pravico do sorazmernega deleža pri dobičku, pravico soupravljanja podjetja in vpogleda v vso dokumentacijo. In kar je bilo zelo pomembno, tuji partner je imel pravico do repatriacije večinskega dela svojega deleža dobička. Če povzamemo, lahko zaključimo, da so jim priznali lastniške pravice in jim omogočili nadzorovanje in soodločanje poslovanja podjetja. Vzporedno s pravicami so obstajale tudi dolžnosti. Tuji partner je moral tako najmanj petino (20 %) dobička reinvestirati v domače podjetje ali pa ga naložiti pri kateri od jugoslovanskih bank z običajno obrestno mero. Slednje glede na redno inflacijsko razvrednotenje prihrankov ni bilo ravno spodbudno. Moral je tudi plačati predpisane davke. Davek na dobiček v višini 35 % naj bi bila ugodnejša davčna stopnja kot v zahodnoevropskih državah, od koder so pričakovali največ zanimanja za investicije v jugoslovanska podjetja.²

TOVARNA KOLEKTORJEV IDRIJA IŠČE TUJEGA PARTNERJA

Eden od uspešnih primerov tujih vlaganj v slovenska podjetja predstavlja Tovarna kolektorjev Idrija, ki je leta 1968 sklenila pogodbo o sovlaganju z zahodnonemškim podjetjem Kautt & Bux, vodilnim proizvajalcem komutatorjev v Evropi tistega časa. Kautt & Bux je bilo staro in preizkušeno družinsko podjetje, ki sta ga leta 1923 v Stuttgartu ustanovila Anton Wörner in Max Ersing. Proizvodne prostore in sedež podjetja so pet let kasneje prenesli v bližnji Vaihingen na obrobju Stuttgarta. Tovarna kolektorjev pa je bila podjetje, od prvega mlajše 40 let. Formalno je bila ustanovljeno z odlokom idrijske občinske skupščine 11. januarja 1963, ko je kranjska Iskra kot osrednje elektrotehniško podjetje v okviru optimizacije svojega poslovanja izločevalo določene maloserijske proizvodnje. Iskra je tako oddala proizvodnjo avtoelektričnih elementov v Novo Gorico,

2 *Investiranje stranog kapitala u jugoslovenska i talijanska poduzeća*, str. 11-84. Gre za zbornik s posveta o tujih vlaganjih v jugoslovansko gospodarstvo, ki je potekal v Trstu 10. in 11. 11. 1969. V zborniku so profesorji Ante Turina, Zoran Kompanjet, Ivo Žuvela, Ivan Kraljič in Eduard Blaško detajlno predstavili italijanskemu poslovnemu, političnemu in akademskemu občinstvu problematiko tujih vlaganj v jugoslovansko gospodarstvo s pravnega, premoženjskega, upravljskega, finančno-računovodskega in ekonomsko-političnega stališča.

električnih inštrumentov na Otočec, proizvodnjo usmernikov v Novo mesto, polprevodnikov v Trbovlje in kolektorjev/komutatorjev v Idrijo.³ Snovalci Tovarne kolektorjev Idrija so bili prepričani, da sta za dolgoročno uspešnost (obstanek) tovarne in proizvodnje komutatorjev v Idriji nujni tehnološka prenova in skrajna racionalizacija proizvodnje. Zavedali so se, da bodo tehnološki preskok težko izvedli sami, z lastnimi sredstvi in znanjem. Predvidevali so, da se bo podjetje v prihodnosti moralo nujno nasloniti na tujega partnerja, da bi nadoknadilo razvojni zaostanek in razširilo obseg in zvrsti proizvodnje komutatorjev. Dopusčali so le možnost izbire med nakupom licence ali kakšno drugo obliko sodelovanja. Čeprav se je v dokumentaciji pojavljalo tudi ime italijanskega proizvajalca Marelli, pa so na koncu povsem nedvoumno zapisali, da bi bil najprimernejši partner nemško podjetje Kaut & Bux, ki je tedaj obvladovalo evropski trg komutatorjev in izstopalo tudi po tehnološki plati.⁴

Ena od obveznosti Tovarne kolektorjev ob prenosu proizvodnje v Idrijo je bila, da mora tovarna prevzeti dobavo komutatorjev, ki jih je Iskra do tedaj uvažala, in po potrebi osvojiti tudi njihovo proizvodnjo.⁵ K temu je treba dodati še pospešeno industrializacijo, ki je s spreminjanjem značaja jugoslovanskega gospodarstva postavljala pred Tovarno kolektorjev nove izzive. Z napredujočo industrializacijo je namreč v državo prihajala tudi sodobnejša tehnologija. Tovarna kolektorjev se je bila prisiljena prilagoditi počasi spreminjajočemu se povpraševanju. Hkrati je bilo zaznati razmislek, da mora Tovarna kolektorjev v perspektivi razširiti poslovanje tudi na tuje trge. Kot velikoserijski proizvajalec (kar so želeli postati) dokaj ozkega proizvodnega asortimana so morali razširiti prostor gospodarskega delovanja. Zanesti se samo na spodbude domačega trga ni bilo smotno. Tudi za domači, a zlasti za tuji trg je bilo treba osvojiti nova znanja, novo tehnologijo, proizvodnjo novih in drugačnih komutatorjev. Razvijanje lastnega znanja in na tem temelječih komutatorjev bi trajalo predolgo, poleg tega bi bilo tudi negotovo. V danem trenutku sta se tako ponujali le dve možnosti. Da bi lahko dokaj hitro presegli zaostanek, so imeli na izbiro nakup tehnologije prek modela licenčnine, ali pa stopiti v tesnejše sodelovanje s katerim od priznanih evropskih proizvajalcev komutatorjev.⁶

V takem okolju je bila sprejeta tudi odločitev Tovarne kolektorjev Idrija, da začnejo dolgoročno sodelovanje s tujim partnerjem. Že od začetka delovanja tovarne so iskali stike in načine sodelovanja s tujimi podjetji. Pri tem je najpomembnejšo vlogo igrala Iskra oziroma njena predstavništva v zahodnoevropskih državah, in tista podjetja, s katerimi je Iskra že sodelovala.

3 *Naših 20 let*, str. 3–14.

4 SI ZAL IDR, 232, 29.

5 SI ZAL IDR, 232, 29.

6 SI ZAL IDR, 232, 31.

Konkretne poizvedbe pa so opravljali Iskrini tehniški strokovnjaki v sodelovanju s strokovnjaki tedanjega zavoda za avtomatizacijo. Za Tovarno kolektorjev Idrija je bil to še prevelik zalogaj, saj ni imela niti potrebnega vpogleda v panogo, niti znanja niti usposobljenih ljudi. Bolj intenzivno iskanje stikov z zahodnoevropskimi proizvajalci komutatorjev so začeli sredi šestdesetih let. Navezali so stike z nekaterimi italijanskimi proizvajalci, da bi raziskali možnost sodelovanja, a prav daleč niso prišli. Volje za sodelovanje na italijanski strani očitno ni bilo.

Nato so v skladu s prvotnim načrtom navezali stike z danskim in angleškim proizvajalcem komutatorjev, ki nista prodajala v Jugoslavijo. S tako ponudbo naj bi jih lažje pridobili za sodelovanje. Stiki so potekali vzporedno, a najprej opozorimo na dansko podjetje S&B Commutators, kjer je bila zgodba kratka. Po predhodni najavi so v začetku aprila 1965 odšli na obisk v to podjetje. Možnosti za sodelovanje so bile že vseskozi zelo majhne zaradi izhodišč na obeh straneh. Nezaupanje je bilo več kot očitno, Danci obiskovalcev iz Slovenije niso spustili dlje od sprejemnih prostorov. Čeprav je bila želja po ogledu proizvodnih prostorov velika, to lastniku ni bilo po volji. Predstavniki Iskre (govorili so tudi v imenu Tovarne kolektorjev Idrija) so že od začetka odklanjali nakup licence, pripravljeni pa so bili skleniti dolgoročno pogodbo o nakupu različnih tipov komutatorjev, a z zahtevo po konkurenčnih cenah. Od podjetja S&B Commutators so pričakovali pomoč pri osvajanju tehnologije proizvodnje, pri pridobivanju in izdelavi orodij ter kontrolnih naprav. Lastnik podjetja S&B Commutators je bil v teh pogovorih več kot jasen. Iskra naj bi povpraševala po tehnologiji za proizvodnjo najbolj razširjenih in donosnih komutatorjev (8- in 12-lamelni komutator za ameriški trg in 24-lamelni za evropski trg) podjetja S&B. Odločno je odklonil Iskrino ponudbo s tem, da ne more brezplačno prenašati svojega znanja, saj so vanj vlagali skoraj dve desetletji. Poleg tega je bil prepričan, da to zanje pomeni dodatno konkurenco na tujih trgih, pri čemer ne želijo sodelovati. So pa Iskrine predstavnike opozorili, da je hudo vprašljiva upravičenost vlaganj v letno proizvodnjo komutatorjev okoli milijon kosov, ter na velike težave, ki jih za vsako tovarno predstavlja vlečenje bakrenih profilov. Na sestanku so se dogovorili za določene oblike sodelovanja, vendar je bilo jasno, da s prenosom znanja za proizvodnjo komutatorjev ne bo nič.

Kot zanimivost naj opozorimo še na zaključek obiska. Med vračanjem z obiska pri podjetju S&B na Danskem so se ustavili tudi v Stuttgartu v Nemčiji. Iskra je namreč od podjetja Kautt & Bux kupovala manjšo količino komutatorjev, kar jim je omogočilo obisk tega podjetja. Vodstvo tovarne Kautt & Bux jih je sprejelo z zaupanjem in razkazali so jim proizvodne dvorane, prav tako niso imeli nobenih težav v izmenjavanju izkušenj pri proizvodnji komutatorjev. Ogled je Iskrine

predstavniko navdušil zlasti zaradi visoke stopnje avtomatizacije in sodobnosti strojne opreme. Prav nič ravnodušni pa niso ostali tudi pri ogledu preizkusnega laboratorija. Pod vtisom videnega so v končnem poročilu presenetljivo zapisali, da z »*omenjeno tovarno tehnično sodelovanje ni mogoče*«. ⁷ Kaj je bil razlog tega nasprotujočega si sklepa, ni mogoče ugotoviti zlasti glede na kasnejši tok dogodkov, še bolj pa glede na elaborat iz prejšnjih let, v katerem so ravno Kautt & Bux videli kot najbolj primerne partnerja pri pridobivanju sodobnejše tehnologije. Verjetno je bila v ozadju bojazen, da je na tehnološki ravni Kautt & Bux tako daleč, da mu Tovarna kolektorjev Idrija ne bi mogla slediti na tej poti.

Znatno več upanja je obetalo sodelovanje z angleškim podjetjem Watliff. Stiki s tem podjetjem so bili navezani že pred obiskom podjetja S&B. Prve vesti o želenem sodelovanju s podjetjem Watliff je mogoče zaslediti že decembra 1963. V naslednjih dveh letih je bilo obilo dopisovanja in bili so že blizu konkretnega dogovora o sodelovanju. Vmes se je tudi spremenilo stališče, da nakup licence ni mogoč, saj so izračuni v Tovarni kolektorjev v Idriji kazali, da je nakup licence še zmeraj cenejši od lastnega razvoja tehnologije. Zato se je zdela pot slovenskih predstavnikov k podjetju Watliff v London zelo pomembna. V začetku aprila 1966 so imeli Iskrini strokovnjaki in direktor Ciril Lazar enotedenske intenzivne pogovore s predstavniki podjetja Watliff. Pogovori so potekali v duhu zaupanja in očitno tudi že pričakovanja sklenitve posla. Pri Watliffu so privolili v prenos tehnologije in se zavezali odkupovati določeno količino komutatorjev iz Idrije enakega tipa, kot so jih dobavljali novogoriški Iskri. V okviru tehniškega sodelovanja so angleški tehniki Idrijčanom svetovali poenotenje proizvodnega programa in tipov komutatorjev ter načeli vprašanje orodij in strojev, ki bi jih potrebovali v Tovarni kolektorjev za proizvodnjo novih vrst komutatorjev. V Watliffu so seveda pričakovali, da bodo oni dobavili te stroje in orodja (preše, tabletirni stroji, žaga za žaganje utorov, povrtala ...) za proizvodnjo in tudi merilne ter preizkusne naprave pri nadzoru kakovosti, ali pa da bodo dobavljali nekatere sestavne dele. Vodstvo Watliffa je slovenski delegaciji omogočilo tudi navezavo stikov s podjetjem Fergusson, ki je Watliffu dobavljalo mase za zalivanje kolektorjev, s čimer so imeli v Idriji nemalo težav. Tudi v tem podjetju so bili prijazno sprejeti, razložili so jim tehnološke podrobnosti proizvodnje zalivnih mas, njihove pravilne načine vgradnje ter temeljne razlike med masami na osnovi azbesta oziroma natezne trdnosti in trdnosti proti udarcem.

Kazalo je na obojestransko zadovoljstvo in tako so zastavili tudi osnutek sporazuma oziroma soglasje o sodelovanju med Iskro in Watliffom oziroma Tovarno kolektorjev. Podjetje Watliff se je obvezalo, da bo Tovarni kolektorjev za plačilo posredovalo vse tehniške podatke, specifikacije materialov in proizvodnih

7 SI ZAL IDR, 232, 32.

metod. Potrebne stroje in orodja bi Tovarna kolektorjev plačala posebej. Watliff se je tudi obvezal, da svoje tehnologije ne bo prodal nobeni drugi tovarni v Jugoslaviji. Zanimive so bile tudi določbe o prodaji na tujih trgih. Watliff je tako Tovarno kolektorjev Idrija pooblastil, da prodaja komutatorje v vzhodno Evropo, prodaja v zahodni svet pa naj bi potekala prek Watliffa. Poleg tega naj bi Watliff še naprej dobavljal komutatorje Iskri. Čeprav so bili že zelo daleč v dogovorih, pa se sodelovanje z Watliffom ni uresničilo. Še konec septembra 1966 je Iskrino predstavništvo v Londonu opozarjalo in prosilo Tovarno kolektorjev Idrija, naj vendar nastopijo z jasnim stališčem glede predlaganega sodelovanja. Kot so poudarili v svojem dopisu, mora Tovarna kolektorjev Idrija nujno sprejeti odločitev in tudi korektno obveščati partnerje o svojih namerah. Tako so vodstvo v Idriji pozvali: *»Prepričani smo, da res ni prav če samo molčite. Brez ozira na možnosti za kooperacijo ali namere, ki jih imate, zahteva dober odnos med partnerji določeno mero razumevanja drug drugega. Ni prav, če sklepi ali pisma ostajajo brez odgovora. Tudi če predvidena kooperacija ni izvedljiva, ali pa ni zaželjena, tudi v takem slučaju je treba partnerju nekaj reči, brez ozira na to ali mu nalijete čistega vina ali pa taktizirate z določenim namenom. Če pa ste že sklenili, da Watliff kot partner odpade, potem mu je potrebno povedati tudi to. Kajti priznajmo, Watliff se je strinjal s predajo know-howa, je v tej smeri že ukrepal in svojega tozadevnega sklepa – kolikor nam je znano – doslej še ni spremenil.«*⁸

Molk, v katerega so se zavili v Idriji, je bil pomenljiv. Očitno so si vzeli čas za razmislek o vseh podrobnostih predvidene pogodbe. Čeprav so predstavniki angleškega predstavništva Iskre priganjali vodstvo Tovarne kolektorjev Idrija, v Iskri niso hiteli. Kljub temu da so se dve leti pogajali z Watliffom o nakupu komutatorjev, niso in niso potrdili naročila. Z Watliffom se dolgo časa niso mogli zediniti glede cene, tehničnih podrobnosti in tudi količin potrebnih komutatorjev. V dveh letih pogajanj, ko se je zdelo, da je končna odločitev po vsakem sestanku le še vprašanje časa, ni Iskra kupila niti enega komutatorja. Nastala je zanimiva situacija. Vsaka stran je tehtala svoje kratkoročne in dolgoročne koristi. Eno od predvidenih pogodbenih določil se je kazalo še posebej problematično tako s stališča Iskre kot tudi Tovarne kolektorjev. Šlo je za določbo številka 6, ki je določila, da bo Iskra *»letno kupovala cca 500.000 kolektorjev pri Watliffu v naslednjih 5. letih, če bodo cene, kakovost in dobavni roki enaki kot pri konkurenčnih firmah in da bodo cene veljale za CIF jugoslovanska meja«*.⁹ O tej točki so se zastavljala številna vprašanja. Zdi se, da je Watliff pogojeval sodelovanje s Tovarno kolektorjev z dobavo velike količine komutatorjev Iskri. To pa je zbudilo pomisleke, kajti Iskra je v imenu Tovarne kolektorjev iskala partnerja

8 SI ZAL IDR, 232, 32.

9 SI ZAL IDR, 232, 32.

za prenos proizvodnje in tehnologije, ker je želela proizvodnjo komutatorjev razvijati doma. To bi pogodba sicer zagotavljala, vendar bi bil ta proces bistveno upočasnen. V skladu s soglasjem bi bil zaradi velike količine komutatorjev, ki naj bi jih Watliff dobavil Iskri, omejen razvoj tovarne v Idriji. Zmanjšala bi se možnost potencialne rasti proizvodnje komutatorjev v Idriji. Če je Watliff vztrajal pri točno določeni količini komutatorjev, ki naj bi jih kupila Iskra, pa očitno ni konkretiziral količine komutatorjev, ki naj bi jih sam kupoval v Idriji in prodajal na zahodni trg. Nasploh je bil ta del soglasja slabo opredeljen.

Kasneje je med pogajanja prišlo do spreminjanja izhodišč. Watliff je namreč delno odstopil od vezane trgovine. Nehal je pogojevati prodajo tehnologije Idrijčanom z v naprej prevzetimi obveznostmi Iskre za nakup točno določenih količin njihovih komutatorjev. Iskra naj bi sicer kupovala njihove komutatorje, a podrobnosti naj bi določili postopoma in kasneje, ko bi že prenašali ali prenesli tehnologijo v Idrijo. S prenosom tehnologije so bili pri Watliffu pripravljeni začeti takoj in ga opraviti v celoti, kakor hitro bi dobili polovico dogovorjenega plačila. Skupni znesek predvidenega plačila je bil določen na 9.000 funtov.¹⁰ Watliff je šel naproti Tovarni kolektorjev Idrija tudi s ponudbo o načinu plačila. Zedinili so se, da ni nujno, da Tovarna kolektorjev plača kupnino za tehnologijo v gotovini, del že, drugo bi lahko Watliff dobil s 30-odstotnim popustom pri ceni komutatorjev, ki bi jih kupoval v Idriji. Dopusčal pa je tudi možnost drugega načina plačila, če bi se partnerja o tem sporazumela.¹¹ S tako možnostjo so se pri Watliffu posredno tudi obvezali, da bodo redno kupovali komutatorje v Idriji, saj drugače ne bi mogli priti do plačila. Šlo je za pomembno koncesijo Tovarni kolektorjev Idrija, ker ji je zagotavljala vsaj kratkoročno določen obseg proizvodnje in izvoz. To pa je pri tovarni, ki je obstajala komaj nekaj let, vendarle nekaj štel. Pri Watliffu je bilo očitno volje za sklenitev posla veliko, bili so pripravljeni tudi popuščati.

A njihovo popuščanje je imelo svoje meje. Prodaja komutatorjev Iskri je ostala ključna zahteva, Watliffova pričakovanja so bila tu velika. S to zahtevo pa so ostale tudi dileme, negotovosti in tveganja za Tovarno kolektorjev Idrija glede nadaljnega razvoja. Prav zahtevana dobava komutatorjev Avtoelektriki je pripomogla k odločitvi, da opustijo dogovarjanje z Watliffom. Novogoriška Iskra Avtoelektrika je bila namreč izključni odjemalec idrijskih komutatorjev. Tako bi vstop Watliffa neposredno omejeval potencialni obseg proizvodnje komutatorjev v Idriji, zanesti se povsem na izvoz prek Watliffa pa bi bilo za mlado tovarno, ki se je komaj dodobra vzpostavila in ni imela veliko izkušenj, preveliko tveganje.

10 Po preračunu Statističnega urada Republike Slovenije (*Dinamični preračuni*) bi to v današnjih zneskih pomenilo približno 130.000 britanskih funtov ali okoli 155.000 evrov.

11 SI ZAL IDR, 232, 32.

RAZGOVORI MED TOVARNAMA KOLEKTOR IN KAUTT & BUX

Taktiziranje in zavlačevanje z odločitvijo je imelo svoj smisel, kar se je potrdilo kasneje. Po dogovoru z vodstvom Tovarne kolektorjev, vključena sta bila direktor Ciril Lazar in tehnični direktor Stanko Lombar, so Iskrini predstavniki v Nemčiji previdno navezali stike s predstavniki podjetja Kautt & Bux. Po vrsti neobveznih razgovorov prek posrednikov je bil Iskrin predstavnik Jože Žižek v februarju 1967 naposled prepričan, da je interes na nemški strani dovolj velik, da bi lahko začeli bolj konkretne pogovore. Izhodišča za pogovore so na marčevskem sestanku pripravili Ciril Lazar, Stanko Lombar in Jože Žižek. Vse skupaj so ohranili v tajnosti, tudi dokument zapisnika sestanka so opredelili kot strogo zaupno gradivo. Previdnost je bila na mestu, saj so še zmeraj imeli odprto pozicijo z angleškim Watliffom. Ob posredovanju Erwina Bauerja, direktorja podjetja Adelman, ki je zastopalo podjetje Kautt & Bux v mednarodnem prostoru, je Jožetu Žižku uspelo organizirati sestanek s predstavniki Kautt & Buxa. 3. aprila 1967 so se tako v Stuttgartu sestali Žižek, Bauer in predstavnik Kautt & Buxa, lastnik Max Ersing in komercialni direktor Walter Wörner, da bi neobvezno razpravljali o morebitnih možnostih sodelovanja in morebitnem nakupu licence oziroma prenosu proizvodnje in tehnologije. Velikih pričakovanj ni imel nihče. Iskrin predstavnik je imel za velik dosežek že to, da so se lahko pogovarjali neposredno z Maxom Ersingom, ki je do tedaj odločno odklanjal kakršnekoli pogovore o licenčnih sporazumih, kaj šele o prenosu proizvodnje. Žižek si ni pripisoval zaslug za to, temveč je odkrito zapisal, da brez posredovanja Erwina Bauerja sestanka nikoli ne bi bilo.

Žižek je v Slovenijo poročal, da je bil njegov namen raziskati pripravljenost Kautt & Buxa za sodelovanje. Predstavil je interes Tovarne kolektorjev Idrija, da kupi ustrezno proizvodno znanje, to je licenco za proizvodnjo določenih tipov kolektorjev kot prvo možnost, ali pa, za kar so bili v Idriji še bolj zainteresirani, za dolgoročno proizvodno sodelovanje, kjer bi Tovarna kolektorjev prevzela izdelavo katerega od komutatorjev za nemško podjetje. Seveda takega tipa, da bi bili v Idriji glede na strojno opremljenost in obseg tehnološkega znanja sposobni zagotoviti zahtevano kakovost končnih izdelkov. Žižek je prav tako izpostavil, da je idrijska tovarna na začetku svoje poti in torej sposobna in pripravljena na hitro prilagajanje zahtevam uglednega proizvajalca, kot je bil Kautt & Bux. Posebej je poudaril, da v Idriji razpolagajo z zadostnimi finančnimi sredstvi v domači in tujih valutah, da lahko plačajo licenčnino. V soglasju z vodstvom tovarne v Idriji je Maxu Ersingu ponudil možnost skupnega vlaganja vsaj v strojno opremo, ki bi jo potrebovali v Idriji ob morebitnem sporazumu. Žižek je tovrstno ponudbo utemeljil na osnovi reformnih prizadevanj v Jugoslaviji o možnostih in pogojih

uvoza tujega kapitala. Prav tako je zatrdil, da obstaja možnost sporazuma o skupnih vlaganjih že pred sprejemom potrebne zakonodaje – zakonodajni postopek še ni bil povsem zaključen – ob posredovanju Gospodarske zbornice Jugoslavije.

Po sorazmerno dolgem Žižkovem uvodu so nemški predstavniki najprej izrazili načelno pripravljenost, da se pogovarjajo o vseh možnostih sodelovanja. Jože Žižek je že to štel za uspeh. Izrecno pa so Max Ersing in drugi poudarili, da morajo natančno poznati pogoje vlaganja kapitala v slovensko, za povrh pa še komunistično podjetje. Predvsem bi jim morala država dati jasna zagotovila o varnosti njihove naložbe, o možnosti umika kapitala, če se za to pokaže potreba. Spomin na obsežno podržavljenje premoženja v komunističnih državah vzhodne Evrope, tudi Slovenije, le dvajset let pred tem je bil še kako prisoten. Predstavniki Kautt & Buxa so tudi nedvoumno povedali, da se o prodaji licence ali drugih oblikah sodelovanja ne morejo pogajati brez ustreznih informacij. Da bi pripravili ustrezno ponudbo, bi vsekakor morali vedeti kaj več o Tovarni kolektorjev Idrija, denimo o strukturi in obsegu proizvodnje, prodaji, strojni opremljenosti, sposobnosti proizvodnje bakrenih profilov, o izolacijskih materialih in masi za stiskanje. S tem so tudi nakazali, da so pripravljene nadaljevati pogovore. Zato so se dogovorili, da se teden dni kasneje sestanejo še z vodstvom Tovarne kolektorjev Idrija.

V povzetku intenzivnega dogajanja je Jože Žižek več kot zadovoljno zapisal, da že dejstvo, da Max Ersing ni odklonil nadaljnjih pogovorov, pomeni velik uspeh za slovensko stran. Zlasti glede na ugled Kautt & Buxa kot podjetja in njegovih izdelkov, predvsem na evropskem, a tudi na trgih drugih celin. Sklenil je, da je bil namen sestanka dosežen že s tem, da bodo pri Kautt & Buxu začeli razmišljati o Tovarni kolektorjev kot o morebitnem partnerju.

Teden dni kasneje, 11. aprila 1967, sta v Stuttgart odpotovala Ciril Lazar in Stanko Lombar, kjer se jima je pridružil še Jože Žižek. Sestanka so se iz Kautt & Buxa udeležili Max Ersing ter tehnični in komercialni direktor. Nasproti so si stali ljudje z vsemi pooblastili. Sestanek je bil intenziven in je trajal nekaj več kot dve uri. Obe strani sta se strinjali, da so pogovori zaželeni, a hkrati tudi povsem nezavezujoči. V uvodnem delu so Idrijčani predstavili svoj proizvodni program, tehnološko opremljenost in organizacijo proizvodnje ter predvsem problem surovin. Odkrito so priznali, da za bolj gotovo prihodnost tovarne potrebujejo novo in predvsem sodobno tehnologijo. Nato so prešli na svoje predstave o morebitnem sodelovanju. Kot prvo varianto sodelovanja so predstavili nakup licence, po kateri bi proizvajali komutatorje. Hkrati so tudi bolj pogumno izrazili željo, da bi mogoče podjetje Kautt & Bux vendarle odstopilo proizvodnjo določenih tipov komutatorjev, kar bi Tovarni kolektorjev Idrija zagotovilo optimalno in redno proizvodnjo. Previdno so pokazali interes za prenos proizvodnje tiste vrste

komutatorjev, ki zaradi maloserijske proizvodnje niso ali v bližnji prihodnosti ne bodo tržno zanimivi za Kautt & Bux. Kot dobro plat so izpostavili prostorske možnosti širitve proizvodnje v Idriji in predvsem sposobnost hitrega prilagajanja in odzivanja na morebitne Kautt & Buxove zahteve po kakovosti in količini proizvedenih komutatorjev. Ob takem sodelovanju so Maxu Ersingu predlagali, naj razmisli o morebitnem skupnem vlaganju.

Predstavniki Kautt & Buxa so idrijsko delegacijo najprej opozorili, da morajo kaj kmalu reorganizirati proizvodnjo, saj naj bi imeli v programu prevelik delež komutatorjev v majhnih serijah. Poudarili so, da le velike (optimalne) serije komutatorjev omogočajo tudi ekonomičnost poslovanja. Da v Idriji ni bilo vedno tako, so sklepali iz razmerja med plačami in sredstvi, vloženimi v proizvodnjo. Kljub nizkim plačam v Sloveniji so bila razmerja bistveno bolj neugodna kot v Nemčiji oziroma pri Kautt & Buxu. Prav tako so poudarili potrebo po stabilni in kakovostni oskrbi s surovinami ter predvsem z lastnimi zmogljivostmi za proizvodnjo polizdelkov, kot so bili denimo bakreni profili. Ersing in drugi so izrazili pripravljenost za pogovore o prodaji licence, vendar so na drugi strani opozarjali Idrijčane, da morajo tehtno premisliti, kaj želijo kupiti. Po njihovem nasvetu naj bi kupili licenco le za tiste komutatorje, ki bi jih lahko proizvajali v dovolj velikih količinah in tako dosegli potrebno rentabilnost po plačilu licenčnine. Izrazili so pričakovanje, da se slovenska stran zaveda, da prodaja licence vendarle pomeni nekaj več kot zgolj prodajo tehnologije. Pričakovali so, da bi se v takem primeru Tovarna kolektorjev Idrija tako usposobila, da bi lahko izvažala tudi na tuje trge. Idrijsko delegacijo so opozorili, da bi v takem primeru morali tudi rajonizirati trg, sporazumno določiti, kdo in kaj bo kam prodajal. Zato so pričakovali, da bodo v Idriji izdelali tržne analize o možnosti prodaje kolektorjev določenim odjemalcem v ZDA, Veliko Britanijo, Francijo, vzhodno Evropo, na Bližnji in Daljni vzhod, razmislili pa naj bi tudi o Afriki. Max Ersing in njegovi sodelavci so dali jasno vedeti, da je licenčna pogodba zanje zanimiva le ob sklenitvi za najmanj petletno obdobje, čeprav bi jim bilo ljubše desetletno, ki bi vključevalo tako proizvodnjo kot tudi prodajo. Glede možnosti neposrednih vlaganj pa je bil Max Ersing zopet jasen; morebitna vlaganja kapitala v Tovarno kolektorjev Idrija so načeloma mogoča. Vendar je podčrtal, da le takrat, ko bo jugoslovanska vlada tujim partnerjem zagotovila vse lastniške pravice in predvsem dolgoročno varnost kapitalskih vložkov.

Izkupiček sestanka je bil velik. Dogovorili so se namreč, da pride maja v Slovenijo tehnični direktor dr. Wörner in da nadaljujejo pogovore. Predvsem naj bi razpravljali, ali je pogodba o licenci res prava pot za Tovarno kolektorjev Idrija, da si zagotovi dolgoročni obstanek, ali pa bi bile druge možnosti sodelovanja bolj perspektivne. To analizo naj bi opravili v Stuttgartu, v Idriji pa bi pripravili

tržno analizo možnosti prodaje komutatorjev na neevropskih trgih. Ciril Lazar in Stanko Lombar sta Maxu Ersingu obljubila, da dokler trajajo pogovori s Kautt & Buxom, ne bodo sklenili sporazuma s katerikoli drugim konkurenčnim podjetjem o proizvodnji komutatorjev.

Lazar, Lombar in Žižek so bili po zaključku sestanka zadovoljni, preveval jih je dober občutek. Resda je Lazarja skrbelo, kako bodo pripravili tržno analizo morebitne prodaje na neevropske trge, zato je nemške sogovornike opozoril, da bo šlo bolj za oceno kot relevantno analizo, kar so sprejeli. Upravičeno so dobili vtis, da Kautt & Buxa ne zanima le kratkoročna prodaja licence, temveč bolj dolgoročno in poglobljeno sodelovanje. Še največ upanja jim je vлил komercialni direktor Walter Wörner, ki je ob slovesu Jožeta Žižka prijel pod roko in mu z naklonjenostjo zaupno šepnil: *»Na nek način bomo to zadevo že uredili.«* Navsezadnje je to pričalo o pripravljenosti predstavnikov Kautt & Buxa, da problematiko sodelovanja s Tovarno kolektorjev Idrija natančno in vsestransko proučijo. Vsi trije so se zavedali, da prihajajo odločilni trenutki, ko njihovi sestanki ne bodo več imeli značaja zgolj informativnih pogovorov.¹²

Zaradi občutka pomembnosti sestanka so slovenski udeleženci imeli tudi odgovornost, zato so jasno določili prihodnje naloge. Že deset dni kasneje naj bi se sestali na sedežu Iskre v Ljubljani, kjer bi skupaj z Iskrinimi strokovnjaki (z vodjem oddelka za izvoz, inženirji, ki so skrbeli za razvojno-tehnološke vidike proizvodnje kolektorjev v Idriji in vodili pogajanja z Watliffom), proučili novonastale razmere *»glede na potencialne možnosti sodelovanja s firmo Kautt & Bux«* ter interese podjetja Iskra. Lazar in Lombar naj bi v najkrajšem možnem času z Iskrinimi strokovnjaki skušala dognati možnosti oziroma orientacijsko oceno potenciala prodaje kolektorjev v vzhodno Evropo ter države Bližnjega in Daljnega vzhoda in Afrike. Cirila Lazarja so pooblastili, da mora urediti oziroma pridobiti vsa potrebna oblastna soglasja (država, gospodarska zbornica), da se pogajanja s podjetjem Kautt & Bux lahko začnejo. Prav tako naj bi raziskal vse možnosti uvoza kapitala oziroma skupnih naložb in že v naprej pripravil potrebne administrativne postopke. Tehnični direktor Stanko Lombar pa se je zavezal, da bo s sodelavci pripravil vso potrebno tehnično dokumentacijo za pogovore s tehničnim direktorjem Kautt & Buxa.

Sestanek je bil za odgovorna moža Tovarne kolektorjev Idrija prava mala šola, pri čemer je zaradi odkritosti stališč zbledel tudi nekoliko pokroviteljski, a vendarle dobronameren odnos gostiteljev sestanka. Z izpostavljanjem njihovega miselnega toka ter ekonomskih in tehničnih kategorij so Ersinga in njegova kolega Lazarja in Lombarja postavljali v drugačen kontekst in v jasno določiteve pozicije njunega podjetja, njegovih interesov in njegove perspektive. Resda se

12 SI ZAL IDR, 232, 32.

zdi, da je prošnja Kautt & Buxa, da v Idriji pripravijo analizo tržnih možnosti na neevropskih trgih, nekoliko prezahtevna, kar je Lazar tudi že nakazal, a vendarle ni bila zaman. Že v tej zgodnji dobi je vodstvo Tovarne kolektorjev Idrija prisilila, da vsaj ob tej priložnosti pogleda nekoliko dlje od Evrope, da začne razmišljati o dimenzijah velikega sveta in morebitnih priložnostih.

Sestanek na sedežu Iskre v Ljubljani so organizirali v načrtovanem terminu. Nesoglasij ni bilo; zavedali so se, da je treba sprejeti jasno odločitev in jo potem tudi uresničiti. Vsi predstavniki Iskre so na vso moč podprli prizadevanja, da Tovarna kolektorjev Idrija vstopi v tesno sodelovanje z nemškim podjetjem. Iskra je, kot vsa leta do tedaj, tudi tokrat stala ob strani Cirilu Lazarju in Stanku Lombarju. Obljubili so vso svojo strokovno pomoč, da bi Tovarna kolektorjev Idrija sklenila pogodbo o skupnem vlaganju s Kautt & Buxom. Misel na licenčnino je bila opuščena, kot najbolj optimalno možnost so videli tuja vlaganja. S tem je bila tudi kakršnakoli misel na sodelovanje z Watliffom, če je še kaj od nje ostalo glede na spremenjene razmere, zavržena.

Jože Žižek se je nato vrnil v Stuttgart, kjer je lastnika Kautt & Buxa obvestil o sklepih in se dogovarjal za njihov predvideni obisk v Sloveniji. Pri tem je bilo očitno, da so tudi pri Kautt & Buxu razmislili o novi situaciji in potrdili, da so pripravljene na vlaganja v Tovarno kolektorjev Idrija. Tako so se dogovorili, da prideta v Slovenijo komercialni in tehnični direktor Wörner in Weber. Imenovana predstavnika Kautt & Buxa sta prišla v Slovenijo in njun obisk se je izkazal za ključen. Dva dneva, 30. in 31. maj 1967, nabita z intenzivnimi pogovori v Kranju, Ljubljani in Idriji, sta določila prihodnost Tovarne kolektorjev Idrija. Pogosteje kot so se sestajali predstavniki Tovarne kolektorjev Idrija, Iskre in Kautt & Buxa, bolj so se spoznavali, bolj zahtevnejši so postajali pogovori, pričakovanja pa so rasla.

Rezultati dvodnevni pogovorov so preseglji vsa pričakovanja slovenske strani. Na koncu so se zedinili in se podpisali pod dogovorjenih 11 točk. S temi točkami so opredelili osnovna razmerja med Kautt & Buxom in Tovarno kolektorjev Idrija, ki so bila kasneje »prevedena« v pravniške formulacije in formalizirana s podpisano pogodbo o skupnem vlaganju. Če povzamemo:

1. Podjetje Kautt & Bux želi udeležbo v razmerju 50:50. Njihov vložek bi bil omejen z vrednostjo vseh sredstev Tovarne kolektorjev Idrija.
2. Pogodba o skupnem vlaganju naj bi veljala 20 let.
3. Kautt & Bux bi zagotovil tehnološko znanje, tovarna kolektorjev pa finančna sredstva za preureditev obstoječih prostorov in zagon povečane proizvodnje.
4. Tovarno kolektorjev v Idriji naj bi upravljal »poslovni komite« po načelu paritetne zasedbe.
5. Podjetju Kautt & Bux je treba dati državno garancijo, da njihov vložek ne bo nacionaliziran. To garancijo bi morali podkrepiti tudi s posebnim

- zavarovanjem v obliki bančne garancije, da ta sredstva ne bodo kakorkoli drugače razlaščena.
6. Dobiček iz skupnega poslovanja se v skladu s kapitalskim razmerjem deli na polovico.
 7. Prav tako sta oba partnerja dolžna reinvestirati enak delež dobička. Zakonodaja je za tujega partnerja predvidela najmanj 20 %.
 8. Podjetje Kautt & Bux se obveže, da bo zagotovilo polno zasedenost proizvodnih linij v Idriji z naročili komutatorjev nižje tehnološke zahtevnosti, »ki zahtevajo razmeroma večji delež dela«. Idrijske komutatorje naj bi prodajali na trgih zahodnoevropskih držav.
 9. Glede na obveznosti iz zgornje točke ima Kautt & Bux vso pravico odločati o tržni in predvsem o cenovni politiki.
 10. Partnerja se strinjata, da bosta o vseh kadrovskih zadevah na vodilnih mestih (finance, komerciala, proizvodnja in tehnologija) odločala le sporazumno.
 11. Podjetje Kautt & Bux se je obvezalo, da bo na željo Tovarne kolektorjev Idrija obveščalo njene samoupravne organe o tržnem položaju komutatorjev, ki jih bodo proizvajali v Idriji.¹³

Po podpisu neke vrste memoranduma so morali pogajalci preveriti dogovorjeno še pri lastnikih in oblasteh. Ciril Lazar je že pred tem pri jugoslovanskih zveznih oblasteh sprožil postopke za pridobitev dovoljenja za pogajanja in sklenitev sporazuma; slovenske oblasti so bile že seznanjene in niso nasprotovale. Čakala sta ga še zagovor pred delavskim svetom lastne tovarne in seznanitev idrijskih občinskih oblasti o skupnem vlaganju. Pri tem mu je Jože Žižek v imenu Iskre obljubil vso morebitno potrebno pomoč pri prepričevanju delavskega sveta v tovarni. Nemška predstavnika Weber in Wörner pa sta morala pridobiti soglasje lastnikov Kautt & Buxa. Obljubila sta, da bodo iz Kautt & Buxa odločitev sporočili do 15. junija 1967. Glede na dinamiko pogajanj z Watliffom so pogovori s Kautt & Buxom potekali izjemno učinkovito in hitro. Na obeh straneh so bili interesi jasno določeni in niso bili izključujoči. Tako ni presenetljiv komentar dogajanja 30. in 31. maja. Udeleženci so čutili, da so del nečesa novega, protagonisti nove gospodarske prakse. Tovarna kolektorjev Idrija je bila med prvimi v Jugoslaviji, ki se je začela pogajati o skupnih vlaganjih s tujim partnerjem, pa tudi kasneje tovrstnih dogovarjanj ni bilo ravno veliko.

Vtisi, ki jih je tehniški direktor Kautt & Buxa dobil ob ogledu proizvodnje v Idriji, so bili dobri tako po tehnološki plati kot tudi glede zaposlenih. Prepričan je bil, da bo mogoče z ljudmi dobro delati zaradi odkritosti in obrtniških znanj. Tudi vodstvo v Stuttgartu se je zaneslo na njegovo mnenje. Bistven pa je bil njegov

13 SI ZAL IDR, 232, 32.

drugi poudarek. Kot ključno prednost Tovarne kolektorjev Idrija je izpostavil primerjalno nizke plače v Idriji, ki bi ob posodobitvi tehnologije zagotavljale visoko konkurenčnost idrijskih komutatorjev na zahodnoevropskih trgih. Kautt & Bux je do sredine junija potrdil svoj interes za skupna vlaganja, vendar so imeli še nekaj pomislekov, zlasti glede pravnega položaja njihove morebitne naložbe v Idriji. Pomisleke so imeli predvsem starejši člani skupine lastnikov z daljšim zgodovinskim spominom. Navsezadnje jugoslovanska zakonodaja o tujih vlaganjih še ni bila sprejeta, pogovarjali so se na osnovi osnutkov zakonov, ki so bili še v zakonodajni proceduri. Niso pa izključili že bolj natančnega dogovarjanja še pred dokončnim sprejemom zakonov o tujih vlaganjih. Tako so Tovarni kolektorjev Idrija predlagali, da pošlje v Stuttgart uradni predlog o skupnem vlaganju v polovičnih razmerjih. Da bi zadevo olajšali, so Iskrini predstavniki v Idrijo poslali tudi že osnutek predloga v nemščini. Pred dokončno odločitvijo o sodelovanju so pri Kautt & Buxu želeli natančno ovrednotiti Tovarno kolektorjev Idrija. Predlagali so sestavo mešane komisije, ki bi podala ne samo oceno, temveč realno vrednost vse opreme in prostorov v Idriji. Ta ocena je bila pomembna, saj bi predstavljala osnovo za višino kapitalskega vložka Kautt & Buxa.

Sredi julija so iz Kautt & Buxa odgovorili na uradni predlog Tovarne kolektorjev Idrija o skupnem vlaganju. Lastniki so uradno potrdili, da bodo sovlagali do polovice skupne naložbe. Obvezali so se, da bodo pripravili osnutek pogodbe. Pri tem so izrazili začudenje nad oceno vrednosti Tovarne kolektorjev Idrija, ki se jim je zdela visoka. Ker so se obetali pogosti stiki Tovarne kolektorjev Idrija s Kautt & Buxom, so v Iskri Cirilu Lazarju predlagali, da zaposli mladega inženirja, ki ne bo imel le volje do dela, temveč bo tudi aktivno obvladal nemščino, pa tudi dobro strojepisko z znanjem nemščine so mu svetovali. Tako bi se Tovarna kolektorjev Idrija nekako osamosvojila v komunikaciji s Kautt & Buxom. Neposredna komunikacija med podjetjema, brez Iskrinih posrednikov, bi bila bolj pristna in predvsem hitrejša. Iskrini predstavniki pa so bili še zmeraj pripravljeni zagotoviti vso potrebno tehnično in organizacijsko pomoč pri pogajanjih s tujim partnerjem.

Korespondence in dogovarjanja med Jožetom Žižkom kot posrednikom in Kautt & Buxom je bilo veliko. Vendar velja tukaj opozoriti na dva dogodka iz jeseni 1967, ki sta obrnila tok dogajanja. Oba izvirata iz Kautt & Buxovega okolja. Najprej je v začetku oktobra delavski sosvet (Betriebsrat) jasno sporočil upravi podjetja, da nasprotuje kakršnemukoli prenosu proizvodnje komutatorjev v Idrijo. Niso dvomili, da bo koristno za podjetje kot celoto in lastnike, skrbelo jih je zaradi drugih stvari. Prepričani so bili, da bo zaradi tega že kratkoročno, in seveda tudi dolgoročno, prišlo do zapiranja delovnih mest v Stuttgartu. To je postavilo vodstvo Kautt & Buxa pred izziv, kako doseči osnovni cilj brez konflikta

z zaposlenimi in obenem ohraniti perspektivo poglobljenega sodelovanja s Tovarno kolektorjev Idrija. Stopili so korak nazaj in se spet vrnilo k varianti licenčne pogodbe brez skupnih vlaganj. Kautt & Bux je tako predlagal, da bi za začetek sklenili licenčno pogodbo (*»licenco za kos z letno licenčno pristojbino«*). Tovarna kolektorjev Idrija bi lahko začela proizvodnjo že na obstoječih strojnih linijah z majhnimi prilagoditvami. V Idriji bi komutatorje izdelovali za jugoslovanski in italijanski trg. Italijanski trg bi tako povsem oskrbovali iz Idrije, ker je bil izvoz tja iz Nemčije kljub članstvu obeh držav v Evropski gospodarski skupnosti (predhodnici Evropske unije) preveč obremenjen z dajatvami. Izvoz iz Slovenije pa bi bil zaradi nižjih plač in s tem nižje cene končnega izdelka kljub carinskim dajatvam še vedno zelo konkurenčen na italijanskem trgu. Po njihovih ocenah bi povpraševanje na obeh trgih, domačem in italijanskem, povsem zaposlilo proizvodne kapacitete v Idriji. V podtonu so Nemci namignili, da so v Idriji imeli nekoliko prevelike proizvodne zmogljivosti. Prav tako so v Idrijo pošiljali sporočila, da naj bi licenčna pogodba veljala deset let in naj bi vsebovala določbo, da potem pristopijo k skupnemu vlaganju s polovičnimi vložki. Jože Žižek je iz Stuttgarta upravi Iskre in Tovarne kolektorjev Idrija prenesel sporočilo z opombo, da je ponudba še zmeraj ugodna in da bi jo veljalo sprejeti. Tovarna kolektorjev Idrija bi še zmeraj dobila dodatno tehnološko znanje, hkrati pa tudi italijanski trg.

V Idriji so skupaj z Iskrinimi strokovnjaki presodili, da je ponujena rešitev sprejemljiva, saj Tovarna kolektorjev Idrija vendarle pridobiva bolj sodobno tehnologijo, širši izbor izdelkov in predvsem dodatni trg. 18. in 19. decembra so v Stuttgartu za mizo sedli Ciril Lazar in Jože Žižek na eni strani ter Max Ersing in dr. Weber na drugi. Tema pogovora je bila sicer ena sama, a zelo zahtevna. Dogovorili naj bi se o pogodbi v vseh detajlih, da bi jo lahko kasneje pravniki natančno oblikovali in vodstvi podjetij podpisali. Glede na dotedanje pogovore, obsežno korespondenco in že bolj ali manj definirane interese obeh strani je bil pogovorom zagotovljen uspeh. Večina zadev je bila dorečena; šli so skozi dotedanje predloge, jih na novo oblikovali in dodali nekaj novih poudarkov. Na prvem mestu velja omeniti zelo velik interes Kautt & Buxa za skupna vlaganja. Pokazalo se je, da je predlog licenčne pogodbe samo zasilna, kratkoročna rešitev. Njihov interes je bil dolgoročen. Vztrajali so, da mora v pogodbo priti določilo, da ima Kautt & Bux po izteku licenčne pogodbe, ali pa tudi prej, če tako presodi glede na razmere, pravico spremeniti licenčno pogodbo v družabniško, kar mora prejemnica licence, Tovarna kolektorjev Idrija, dovoliti oziroma pri tem sodelovati. Glede na aktualno zakonodajo so predvideli najmanj polovični delež za vsako stran. V primeru spremembe jugoslovanske zakonodaje pa je bil Max Ersing pripravljen svoj delež povečati ali celo povsem prevzeti Tovarno kolektorjev Idrija.

Osnutek pogodbe je pokazal, zakaj je bil pogovorom zagotovljen uspeh. Na eni strani je bilo uveljavljeno podjetje svetovnega formata, na drugi strani majhno komunistično podjetje brez zadostnega znanja, sodobne tehnologije, brez dostopa do tujih trgov. V Idriji razen ambicij proizvajati sodobne komutatorje in pripravljenosti na trdo, vztrajno in natančno delo niso imeli veliko ponuditi Kautt & Buxu. Pokroviteljski odnos Kautt & Buxa, ki nemalokrat veje iz zapiskov sodelujočih ali uradnih zapisnikov sestankov, je dobil svojo podobo v sestavljanju pogodbe. Kautt & Bux je svoje interese v celoti uveljavil, Tovarni kolektorjev Idrija ni preostalo drugega, kot da jih sprejme. Tudi v tej skrajno neenakopravni poziciji so pridobivali veliko. Novo znanje, zagotovljen odjem polovice proizvodnje po nemških standardih in s tem perspektivo so potrebovali bolj kot kaj drugega. In ne glede na vse jim je Kautt & Bux to zagotavljal. V letu 1967 je to povsem zadostovalo. Po besedah Cirila Lazarja je bilo stanje naslednje: *»Naše kapacitete še zdaleč ne zadoščajo za pokrivanje potreb jugoslovanskega tržišča, niti po kvaliteti, niti po količini, pa tudi ne po sortimentu, ker so naše zmogljivosti omejene na proizvodnjo enostavnih in manj zahtevnih tipov kolektorjev. Tehnične zahteve po prvovrstni kvaliteti postajajo tudi doma vedno ostrejšje, medtem ko za izvoz sedanja kvaliteta naše proizvodnje sploh ne prihaja v poštev. Kljub intenzivnemu lastnemu razvojnemu delu in zasledovanju svetovne tehnike ne moremo doseči nivo tovrstnih svetovnih proizvajalcev, ki imajo pred nami stalno naskok najmanj 10 let.«* Interese Kautt & Buxa pa je prvi direktor Tovarne kolektorjev Idrija opisal takole: *»Zaradi velikih potreb doma in v svetu po tako konjunktornem artiklu, kot so kolektorji, ne more pokriti vsega povpraševanja; zato se je odločilo, da bo z nami delilo proizvodni program, ki naj se na obeh straneh specificira ter naj se z medsebojnimi dobavami proizvodov in delov poveča proizvodnja na obeh straneh.«*

Z licenčno pogodbo bi določili, da Kautt & Bux dobavlja sodobno strojno opremo in orodja za letno kapaciteto najmanj 2.000.000 DM prometa. Dobavljal naj bi tudi vse potrebne surovine s 5-odstotnim pribitkom k običajnim cenam. Kautt & Bux bi bil obvezan prenesti v Idrijo proizvodnjo komutatorjev klasične izvedbe z armiranim obročem in izvedbe brez obroča »P« konstrukcije z vso potrebno tehnično dokumentacijo, stroji in orodjem. Nemško podjetje bi moralo izobraževati idrijske delavce na svoje stroške in tudi poslati svoje mojstre v Idrijo, da poskrbijo za prenos in zagon proizvodnje. Kautt & Bux si je pridržal vse pravice pri prodaji komutatorjev. Tovarni kolektorjev Idrija bi bila dovoljena samostojna prodaja samo v Jugoslaviji. Prodaja na italijanskem trgu je morala iti prek Kautt & Buxovega zastopnika na italijanskem trgu, podjetja Risomesa iz Milana. Tovarna kolektorjev Idrija ne bi smela izvažati v tretje države, izjemoma samo s privolitvijo Kautt & Buxa. Zato pa se je Kautt & Bux obvezal odkupiti polovico idrijske proizvodnje. Tovarna kolektorjev bi po predlogu pogodbe

morala plačevati Kautt & Buxu licenčno pristojbino za vsak proizvedeni kos v vrednosti 8 odstotkov, poleg tega pa še letni pavšal v vrednosti 25.000 DM. Vse stroje in orodja je morala Tovarna kolektorjev Idrija plačati, polovico ob dostavi, polovico v dveh mesecih, pri čemer bi šli stroški prevoza v njeno breme. Pogodba naj bi veljala 10 let in bila podpisana v dveh mesecih.

V spomladanskih mesecih je zopet prišlo do spremembe. Pri Kautt & Buxu so znova začeli kazati interes za sklenitev dolgoročne kooperacijske pogodbe. V aprilu in maju so do potankosti izpilili licenčno pogodbo, ki se v svojih poudarkih ni odmaknila od predstavljenega osnutka, le podaljšana je bila na 20 let. Obstoječo licenčno pogodbo so zadržali, pripravljati pa so začeli še pogodbo o družabništvu oziroma o skupnih vlaganjih.

Po enoletnih intenzivnih pogajanjih in obratih so končno prišli do dogovora. Ker je šlo za eno prvih tovrstnih pogodb, sploh pa je bila to prva pogodba med slovenskim (jugoslovanskim) in zahodnonemškim partnerjem, so bili toliko bolj pozorni. Vzpostavljala naj bi se praksa, zato je bilo treba skrbno in natančno piljenje pogodbe. Strokovno pomoč je Tovarni kolektorjev Idrija ponudila Iskra s svojimi strokovnimi službami prek predstavništva v Stuttgartu in strokovne službe gospodarske zbornice, pomagali pa so tudi najvidnejši domači strokovnjaki za mednarodne trgovinske odnose. Pregled pogodbe in oblikovanje stališč Tovarne kolektorjev Idrija so opravljali kar na gospodarski zbornici. Sredi leta 1968 je bil nato dosežen sporazum o skupnem vlaganju kapitala, v Tovarni kolektorjev so ga potrdili 28. avgusta 1968. Pogodba je bila sklenjena za dvajset let.¹⁴

POGODBA O SODELOVANJU MED TOVARNAMA

Da vse ni šlo gladko, da je bilo treba preseči zid nezaupanja ter večje zakritega nasprotovanja prevelikega navezovanja Tovarne kolektorjev Idrija na tujega partnerja, kažejo zapisniki delavskega sveta. Na eni teh sej, 9. julija 1968, so razpravljali tudi o potrditvi pogodbe s Kautt & Buxom. Potem ko je direktor Lazar prebral pogodbo in tudi bolj podrobno razložil posamezne člene, so se pokazali prikriti strahovi in nezaupanje, ugovori in pomisleki. Pri prepričevanju članov delavskega sveta je pomagal tudi predsednik občinske skupščine, ki je že s svojo udeležbo dal sporazumu širšo politično podporo in podporo lokalnega okolja. Prav on je bil tisti, ki je večkrat izpostavil, da pogodba ni take vrste, da bi omogočala izkoriščanje delavcev, in tako že v naprej zavračal tovrstne pomisleke iz podtonov razpravljavcev. Ta strah je izviral predvsem iz ravni plač v Nemčiji in Sloveniji in pomislekov glede realne cene dobavljenih surovin in polizdelkov.

14 SI ZAL IDR, 232, 32.

Povedano v sodobnem jeziku, posamezniki so v predvidenem partnerstvu videli nevarnost učinka transfernih cen, ko bi Kautt & Bux tako prelivali dohodek v svojo korist. Drugi del pomislekov se je nanašal na tehnologijo. Nekateri so bili neučakani in jih je motila predvidena postopnost prenosa tehnologije, najprej taki komutatorji, kjer lahko proizvodnja steče hitro z manjšimi prilagoditvami, kasneje bolj zahtevne oblike. Po dolgi razpravi je bil vendarle sprejet sklep, da Tovarna kolektorjev podpiše pogodbo.¹⁵

Pogodba med Tovarno kolektorjev in Kautt & Buxom ni bila del širšega procesa. Tovrstnih pogodb o skupnem vlaganju ni bilo prav veliko, še manj je bilo dolgoročno uspešnih. Na osnovi pogodbe je Tovarna kolektorjev Idrija vložila vsa svoja sredstva, tuji partner pa je v skupno poslovanje vložil gotovino, stroje in orodja, potrebno znanje in izkušnje (know-how, good will). Razmerje med partnerjema je bilo na zgornji meji dovoljenega. Kautt & Bux je lahko pridobil največ 49-odstotni delež. Resda so nemški partnerji želeli imeti večinski delež, vendar so se morali zadovoljiti z obstoječo možnostjo. Na njihovo vztrajanje pa so v pogodbo vnesli določilo, da bo Tovarna kolektorjev Idrija ob spremembi jugoslovanske zakonodaje o tujih vlaganjih privolila v polovične deleže v skupnem poslovanju. Tujemu partnerju je bilo treba dati tudi dodatna zagotovila za varnost njihove naložbe. Tako so si izposlovali pravico do sopodpisa vsake pogodbe. Vsako pogodbo je moral sopodpisati tudi predstavnik Kautt & Buxa v skupnem vodstvu. V pogodbi so uporabili izraz »kodirektor«. Pred oblastjo je Tovarna kolektorjev Idrija kočljivost tega »kodirektorskega« položaja opravičevala pred ideološkimi očitki, da je izraz sam po sebi le »terminološka koncesija«. Pri tem pa so izrecno poudarjali, da naj to ne bi imelo posledic v upravljanju, kjer naj bi bila zagotovljena »samoupravna organiziranost«. Vendar pa je pred ideološko občutljivo javnostjo ta določba vendarle pomenila veliko spremembo v strukturah in tehnikah upravljanja podjetja in snovanja poslovanja. V Tovarni kolektorjev Idrija sta se tako pragmatično vzpostavljali dve miselni strukturi. Po izvoru, ozadjih in namenih sta si bili povsem različni. V delovanju podjetja sta se prepletali »socialistična« in »kapitalistična« struktura in tehnika upravljanja podjetja. Sčasoma je prevladala slednja, kar je verjetno pripomoglo k dolgoročni uspešnosti tovarne kolektorjev.

Prav ureditev upravljanja slovenskih/jugoslovanskih podjetij, ki je temeljila na ideologiji samoupravljanja, kjer naj bi odločanje o poslovnih procesih prenesli na svete zaposlenih delavcev, je bila preteča grožnja sodelovanju s tujimi partnerji. V primeru Tovarne kolektorjev Idrija so bili s tem soočeni tako rekoč vsakodnevno. Iz zagate so se reševali s prilagodljivim pristopom, da so na eni strani vztrajali pri pogodbениh določilih, a hkrati skušali loviti ravnotežje z

15 SI ZAL IDR, 232, 32.

jugoslovanskimi samoupravnimi predpisi. Tovarna kolektorjev je imela ob tem srečo, da je tudi Kautt & Bux imel enako pragmatičen odnos. Problemi so nastajali zato, ker jugoslovanske oblasti po sprejetju zakonodaje o tujih vlaganjih niso več spreminjale teh določil v skladu s pridobljeni izkušnjami v skupnih vlaganjih. Volja do tovrstnih vlaganj je v državi namreč polagoma z iztekom šestdesetih let usihala. Ideološki pristopi so nadomeščali pragmatične pristope tudi na državni ravni. Tovarni kolektorjev Idrija, ki je sklenila družbeniško pogodbo s Kautt & Buxom, je seveda to povzročalo težave.

Če si je na eni strani Kautt & Bux v pogodbi zagotovil nadzor nad poslovanjem podjetja, da je lahko zavaroval svoje interese in s tem posredno prihajal v »sistemske vgrajen« konflikt z ideologijo samoupravljanja, je moral dati koncesijo tudi Tovarni kolektorjev Idrija. Slednja je v enem od pogodbenih členov dobila zagotovilo, da bo Kautt & Bux zagotovil vsakoletno prodajo idrijskih komutatorjev na tujih trgih v minimalno določeni vsoti. To je za tovarno pomenilo izjemen dosežek, saj je omogočalo tako želeno širitev, hkrati pa je iz izvoznih dohodkov lahko financiralo posodabljanje in širitev proizvodnih zmogljivosti ter uvoz specialnih orodij in nujno potrebnih polizdelkov. Oba partnerja sta se tudi obvezala, da bosta o reinvestiranju dobičkov in dodatnem vlaganju čez zakonito opredeljenih 20 odstotkov odločala skupaj.

V pogodbi so v skladu z zakonodajo določili, da bo podjetje upravljal skupni poslovni odbor s polnimi pristojnostmi vodenja in upravljanja podjetja. Samoupravne organiziranosti podjetja se niso smeli dotikati, vendar so morali zopet dati koncesijo nemškemu podjetju Kautt & Bux. Na njihovo zahtevo so vnesli določilo, da mora »*vrhovni samoupravni organ*« Tovarne kolektorjev Idrija, »*delavski svet*«, spoštovati pogodbeno določila in tudi upoštevati vse odločitve, sprejete v okviru skupnega poslovnega odbora. S tem si je tuji partner že v naprej zagotovil zaščito svojih interesov.

Sestavni del procesa zbliževanja dveh podjetij in skupnih vlaganj je bil finančni pregled Tovarne kolektorjev Idrija, ki so ga opravili v novembru 1968. Tokrat ne s stališča tehnološkega stanja, temveč s stališča računovodske službe. Nemškega partnerja sta zanimala struktura in način vodenja jugoslovanskega knjigovodstva in računovodstva, zanimalo so ga vsakodnevna praksa in kategorije, ki se ob tem uporabljajo. Torej ga je zanimala verodostojnost računovodskih izkazov Tovarne kolektorjev Idrija. Zato so iz Nemčije v Idrijo napotili skupino treh računovodskih in davčnih izvedencev (Albert Haussmann, Eugen Welz, Elrich Seeger). Njihovo poročilo je potrdilo verodostojnost finančnih izkazov, saj so ugotavljali, da je bilo knjigovodstvo in računovodstvo v Tovarni kolektorjev Idrija zelo dobro in v vseh podrobnostih natančno. Obilo hvale je bil deležen dolgoletni vodja računovodstva Jože Gregorčič. Eugen Welz ga je opredelil, da

je »dobra oseba, ki je dorasla trenutnim nalogam in tudi nadaljnjemu širjenju«. Poslani revizorji so opozarjali, da je obstajala terminološka razlika, ki je posledica jugoslovanske ureditve in uveljavljenih računovodskih standardov. Tu so svetovali poenotenje oziroma jasno definiranje posameznih pojmov, da se njihov pomen ne bi spreminjal v prevodu. Izjemno zadovoljni pa so bili s finančnim nadzorom pristojnih državnih služb, zlasti revizijske službe Narodne banke. Poudarili so, da je bil nadzor zelo strog, kar jim je godilo. Kot zanimivost naj omenimo, da so v strukturi upravljanja jugoslovanskih podjetij našli tudi dobro plat. Nadzorna vloga delavskih svetov se jim je zdela posrečena, saj naj bi v veliki meri zaradi notranjega nadzora preprečevali možnost osebnega okoriščenja v podjetju. Računovodsko službo so opozorili, da mora vse četrletne računovodske izkaze pošiljati tudi v Stuttgart. Računovodstvo Tovarne kolektorjev Idrija je tako pridobilo dodatnega nadzornika svojega dela.¹⁶ Vendar pa je bilo pomembno, da so predstavniki Kautt & Buxa zaupali računovodski službi in njihovim poročilom niso oporekali verodostojnosti. Takoj po podpisu pogodbe s Kautt & Buxom je Tovarna kolektorjev sklenila tudi pogodbo s podjetjem Elektronabava za vse uvozno-izvozne posle.¹⁷ Elektronabava je tako postala posrednik med Tovarno kolektorjev Idrija in Kautt & Buxom, saj je po pogodbi tako izvoz komutatorjev kot tudi uvoz reprodukcijskega materiala šel prek Kautt & Buxa. Tovarna kolektorjev Idrija tako ni imela lastne zunanjetrgovinske službe in je v družbeniško pogodbo stopila kot celotno podjetje in ni imela matičnega podjetja.

ODZIVI V TOVARNI KOLEKTOR

Zadovoljstvo ob sklenitvi pogodbe s Kautt & Buxom pa ni bilo splošno. Zaradi nesporazumov je v Tovarni kolektorjev Idrija sledilo burno dogajanje. Zapadla je v krizo vodenja. Med vodilno garnituro so nastali težko premostljivi nesporazumi. Oba vodilna moža, ki sta vodila večino pogajanj s tujim partnerjem, Ciril Lazar odločilno in Stanko Lombar le delno, sta odšla s svojih položajev. Pri tem je zlasti pomenljiva Lazarjeva odstavitev. Nesporazumi v podjetju so se posebej zaostriili poleti 1968. Povod za to je bil zaostanek v realizaciji proizvodnih načrtov. Dejansko pa je v podjetju potekal boj za strategijo razvoja. Izoblikovali sta se dve struji, ki sta tudi imeli protagonista nesporazumov. Na eni strani je bil direktor Ciril Lazar s svojo strategijo povezave s tujim partnerjem. Na drugi je bil tehnični direktor, ki je videl več prednosti v samostojnem razvoju

¹⁶ SI ZAL IDR, 232, 32.

¹⁷ SI ZAL IDR, 232, 31.

proizvodnje komutatorjev. Ločnica je bila vendarle pogodba med Kautt & Buxom in Tovarno kolektorjev Idrija. Iz gradiva različnih sestankov je razvidno jedro spora. Nasprotovanja so izvirala iz nenaklonjenosti skupnemu vlaganju. Večina bi raje videla le licenčno pogodbo, kupili naj bi samo tehnologijo. Težko so sprejemali dejstvo oziroma ga niso hoteli razumeti, da je šlo za skupna vlaganja, ki so v temelju spreminjala položaj Tovarne kolektorjev Idrija. Očitki Cirilu Lazarju so bili utemeljeni na po mnenju mnogih preohlapnih določilih o prodaji komutatorjev v tujino, predvsem o cenah. Po teh mnenjih bi se moral Kautt & Bux že v naprej obvezati, da bo odkupoval prav vse presežke proizvodnje v Idriji, in to po svetovnih cenah. Očitali so tudi, da gre za podcenjevanje obstoječe tehnologije v Idriji. Ivan Lovrenčič, vodja sodelovanja s Kautt & Buxom, in Ciril Lazar sta zaman dopovedovala, da ne razumejo pogodbe, ki so jo odobrili tudi republiški organi. Lazar je vztrajno ponavljal: *»Še enkrat bi poudaril, da to ni kooperacija, ampak je združeno podjetje, kjer so združena sredstva. Pri združenih sredstvih ima partner pravico in dolžnost, da določa upravo in kader uprave in proizvodnje. Nabava in finančna politika je pravica in dolžnost partnerja. Glede mišljenja, da naša sedanja obstoječa proizvodnja skoraj popolnoma odgovarja, naj povem samo to, da naj kontrolna služba pove stanje kolektorjev danes.«* Mislil je na redne reklamacije komutatorjev, ki so obsegale velik delež proizvedenih kosov. A tudi drugi mu niso ostajali dolžni in so ga zavračali z besedami, *»da vsaka beseda, ki pade o kooperaciji, ni zlonamerna, ampak samo dokaz zrelosti, da v polni meri prevzemamo odgovornost za to, kar se bomo zmenili. Nihče naj torej ne zameri, če se je karkoli diskutiralo okrog tega.«* Besede povedo več kot dovolj, kako zaostrene razmere so vladale v podjetju in da odločitev za skupna vlaganja s Kautt & Buxom ni bila sprejeta s splošnim odobravanjem. Pravzaprav daleč od tega.

Nesporazumi, ali, bolje rečeno, nasprotovanja vodilnih mož so dosegla tako stopnjo, da je to že hromilo vsakodnevno delo podjetja. Zato so v Tovarno kolektorjev Idrija posegli od zunaj. Občina v vlogi lastnika je junija imenovala dve komisiji, sestavljeni iz zunanjih članov, ki naj bi raziskali razmere v podjetju. Ena komisija se je ukvarjala s proučevanjem notranjih odnosov, druga s tehnično-proizvodnimi vprašanji. Komisijama so naložili nalogo, da proučita neurejene odnose med vodilnimi in da ugotovita krivdo za nastalo stanje. Komisiji sta se zaradi neločljivosti tematike zlili v eno samo telo. Da bi lahko ugotovili obstoječe stanje, so imeli več posvetov z vodstvom podjetja in predstavniki notranjih »samoupravnih organov«. Člani komisij so tudi proučili dokumentarno gradivo v podjetju. Na osnovi pogovorov in gradiva so »zunanjí nadzorniki« ugotovili, da v podjetju o bistvenih odločitvah, denimo o sodelovanju s tujim partnerjem ali o problemih v proizvodnji, niso nikoli načrtno govorili. Tovrstne pogovore so običajno izsilili posamezniki na sestankih z drugo tematiko. Prav tako naj v

podjetju ne bi imeli nadzora nad uresničevanjem dogovorjenih sklepov. Posamezni sektorji v podjetju naj ne bi delali dovolj usklajeno, direktor naj ne bi skliceval kolegijev, o marsičem naj bi odločal sam.

Ugotovitve komisije so bile naslednje:

1. *»Poslovna politika in politika razvoja, katero je zastopal direktor, je izhajala iz ugotovitve, da je proizvodnja kolektorjev v svetu danes že dognana in velikoserijska, domači tehnološki postopek pa razmeroma še nedognan. Hitrejši nadaljnji razvoj podjetja je zato mogoč po direktorjevem mnenju le v sodelovanju z domačimi znanstvenimi institucijami in priznanimi tujimi firmami.*
2. *Tehnični sektor se je posvetil razvijanju tehnologije kolektorja po svoji poti. Naslanjal se je predvsem na lastne dosežke. Ti dosežki so zadovoljivi ter posamezni detajli dobro rešeni, tehnični sektor pa je odpovedal pri organizaciji proizvodnje, ki je bila slabo organizirana, kar je povzročalo nezadovoljstvo delavcev. Takšna pot razvoja pa neizpodbitno zahteva sposoben strokovni kader različnih smeri in velika finančna sredstva, ki jih zmore samo velikoserijska proizvodnja.*
3. *Ta dva različna koncepta razvoja sta pripeljala do nesoglasij med direktorjem in tehničnim sektorjem. Ta spor se ni odrazil samo na zaostajanju razvojne poti, ampak tudi v doseganju plana proizvodnje in na ohromitvi vseh služb.*
4. *Ob ugotavljanju dela posameznih sektorjev in služb je komisija prišla do zaključka, da lahko dejansko govorimo samo o delu dveh sektorjev, in sicer o delu računovodstva in delu tehničnega sektorja, medtem ko so nabava in prodaja, plansko-analitska služba, kadrovska služba in podobno popolnoma neurejene.«*

Citat brez odvečnih besed ponazarja okolje in razmere, duh časa, v katerem se je bilo treba odločno boriti za velike spremembe, premagovati ideološka nasprotja, stvarne in namišljene strahove. Navezava na tujega partnerja, pa čeprav jo je oblast odobrila, je najavljala spreminjanje socialnega okolja na ravni tovarne, obetala je spremembo vzpostavljenih razmerij moči v podjetju, spreminjala ekonomska in socialna razmerja, vzpostavljala nove odnose z zaposlenimi in vnašala diferencirane vrednostne kriterije. Da bi vse to minilo brez odpora, je bilo verjetno odvečno pričakovanje, iluzija. Konflikt med direktorjem Lazarjem in tehničnim direktorjem Lombarjem je bil namreč ključnega pomena za razvoj Tovarne kolektorjev Idrija. S položajev sta sicer morala oditi oba, a Lazarjeva beseda je vendarle obveljala. Po zaslugi njegove trme je Tovarna kolektorjev Idrija krenila na pot z mnogimi neznankami, a s prepričanjem o bolj gotovi prihodnosti. Ciril Lazar je v tem spopadu sicer izgubil položaj, a pogled z

današnje perspektive kaže, da je imel prav. Videl je precej dlje kot drugi, tvegala, in prihodnost mu je dala prav.

Komisija je krivdo za nastali položaj pripisala sicer različnim akterjem na vodilnih položajih, vendar je najbolj izpostavila prav direktorja Cirila Lazarja, ker mu ni uspelo uskladiti dela posameznih služb in so se »posamezniki lotevali problemov stihijsko«. Komisija je predlagala takojšnjo razrešitev Cirila Lazarja, kar je zbor delavcev sprejel 23. oktobra 1968 z 90-odstotno večino, dva tedna kasneje (7. novembra 1969) pa še delavski svet. Tudi na delavskem svetu je nesporna večina (9 za in 2 vzdržana) glasovala za Lazarjevo odstavitev. Cirilu Lazarju so nato 15. novembra izročili sklep o razrešitvi. Po tem dejanju pa je nastopila zadrega. Lazar je bil namreč tisti, ki je vodil vse priprave na vstop tujega partnerja v Tovarno kolektorjev Idrija, zato so mu ponudili mesto pomočnika »vodje kooperacije«, kjer naj bi skrbel za uresničitev pogodbe s Kautt & Buxom. Hkrati so mu ponudili 15-dnevni rok, da sprejme razporeditev na novo delovno mesto. Pomenljive so besede Rafaela Mavrija januarja 1969, ko je prepričeval Lazarja in Lavrenčiča, da »bosta to nalogo do konca izpeljala, brez kakršnih koli nesoglasij, ker smatram, da so šle vse diskusije dosedaj v interes vseh in razčiščevanja mnenj, ker se moramo zavedati, da prevzemamo odgovornost za to, kaj bo s kooperacijo«. Pa to ni bilo vse, Mavri je ob drugi priložnosti opozoril: »Jasno smo izrazili, da sta za kooperacijo zadolžena ing. Lovrenčič in Lazar, za nemoten tek proizvodnje pa smo predvsem zadolženi jaz z vašo pomočjo, kar pa rabite okrog kooperacije, pa prosim povejte, da vam bomo pomagali in sodelovali. Seveda pa prosim, da vse razgovore, kjerkoli jih vodita, napišeta in dasta na vpogled samoupravnim organom in kolegiju, da se ne bo nadaljevala stara praksa o neinformiranosti. Konkretno delo okrog kooperacije je vam bilo dovolj jasno načrtano, kaj in kako pa bomo sodelovali na teh razgovorih, pa odredite in določite, mi smo vam na razpolago.« A zaupanje v Cirila Lazarja ni bilo veliko, čeprav je sodeloval pri urejanju sodelovanja s Kautt & Buxom še po odstavitvi. Da do pomiritve nasprotij očitno ni prišlo, se je izkazalo sredi februarja. Ker pa se Lazar ni pritožil na sklep o razrešitvi, niti ni dal soglasja k novemu delovnemu mestu, so ga 13. februarja 1969, v času, ko je zvezna vlada dokončno odobrila pogodbo s Kautt & Buxom, obvestili, da mu 15. maja 1969 poteče odpovedni rok, torej se je lahko sredi pomladi poslovil od podjetja.¹⁸

Kriza vodenja je bila kratkotrajna, trajala ni niti polovico leta, in tako v podjetju ni pustila večjih posledic. V vmesnem času, do imenovanja novega direktorja, sta podjetje kot vršilca dolžnosti vodila Rafael Mavri in Danijel Velikanje. Na osnovi dokumentarnega gradiva se očitno ne eden ne drugi nista videla v vlogi direktorja. Rutinsko sta opravljala prevzeto dolžnost. Tovarna kolektorjev Idrija

18 SI ZAL IDR, 232, 41.

je 8. aprila 1969 dobila novega direktorja. To je postal Anton Seljak, nekdanji direktor novogoriške Iskre Avtoelektrike.

Anton Seljak je podjetje prevzemal v občutljivem trenutku, časa za notranje razprtije ni bilo. Združiti je bilo potrebno moči in z vsemi silami delovati po vzpostavljeni Lazarjevi strategiji poglobljenega sodelovanja s tujim partnerjem. V Tovarno kolektorjev Idrija so bile uprte tudi oči širše javnosti, predvsem politične. Ker je bila tovrstna pogodba, kot jo je sklenila Tovarna kolektorjev s Kautt & Buxom, le ena redkih v državi, je uporabila kot vzorčni primer dokaj neobičajne prakse skupnih vlaganj komunističnega in kapitalističnega podjetja. Prav gotovo nehvaležna naloga in tudi velika odgovornost pred političnimi organi, kar je bilo v tedanjem sistemu še kako pomembno. Poleg tega je bilo sodelovanje s Kautt & Buxom deležno nenehnega sumničenja o izkoriščanju ali osebnem okoriščanju vodilnih. Za ponazoritev odporov in razpoloženja znotraj tovarniških zidov naj navedemo naslednje besede direktorja Antona Seljaka na enem od sestankov iz leta 1972: *»... želel bi opozoriti na nekaj, kar je nekaterim že poznano, da obstajajo od nekaterih članov kolektiva stalna sumničenja, prvič v tem, ali mi na vodilnem delovnem mestu pošteno delamo na tem področju. Take izjave pa ne prispevajo k zdravemu vzdušju in tudi človeka, ki je prizadet, pri delu ne stimulirajo. Na vsakem koraku se prav iz tistega okolja, od ljudi iz komerciale, izvzet je tukaj vodja komerciale, slišijo opazke in prihaja do pripomb, da nas K&B eksploatira in okrog prenaša. Eno je res, in sicer to, da K&B dela tukaj izključno v svojem interesu. Tujci prihajajo k nam zato, da bodo od tega kaj imeli. Koliko pa oni nas tukaj še dodatno izkoriščajo, pa je drugo vprašanje, na katerega ni mogoče tukaj odgovoriti. Poskušamo, da bi bili odnosi med nami čim bolj pošteni, nobene usluge pa nam ne naredijo zastonj, kot jo tudi mi ne. Morda vse te stvari izhajajo iz nepoznavanja, kar je neupravičeno, kar take izjave izhajajo iz ljudi, ki se morajo po službeni dolžnosti pozanimati za te zadeve in pogledati, če je kje kaj narobe, in opozoriti, če pride do kakšnih sprememb ...*

Vsak član kolektiva lahko da pripombe na delo drugega, samo mora biti kritičen tudi do svojega dela. V zadnjem času se je pojavilo sumničenje nekaterih v poštenost dela vodilnih delavcev, predvsem mene. Glede na izjave o DM, ki naj bi jaz in še drugi vodilni dobili od firme K&B, človeku res ne more biti prijetno, posebno ne na takem delovnem mestu.

Še enkrat bi rad poudaril, da v kolikor se bodo v bodoče še pojavljale take stvari, bom zahteval izrekanje najstrožjih kazni proti takim ljudem. Za svoje sodelavce lahko garantiram, da se ne dogajajo take stvari, za mene pa seveda nihče ne more dati take izjave, vendar si v nobenem primeru ne bi dovolil, da bi lahko kdorkoli sumničil v moje delo.

Dvomim pa tudi, da bi se medsebojni odnosi še tako razvijali, če bi kakorkoli prišlo na ušesa predstavnikov K&B vse, kar se tukaj od neodgovornih ljudi sliši, in vprašanje je, kakšno bi bilo potem njihovo zaupanje v nas. K&B bi lahko na vsako delitev dobička, ki ni bila s planom predvidena, oporekal, ker to vpliva na dobiček. Brez ugovaranja so tudi pristali, da se v sklad skupne porabe deli sredstva, razen za stanovanja, pred delitvijo dobička.»¹⁹

Čeprav so Cirila Lazarja odpustili, pa razpoložljiva dokumentacija priča, da tudi njegov naslednik Anton Seljak ni dvomil glede sodelovanja s Kautt & Buxom. Nedvomno se mu je pogodba o sovlaganju zdela pomembna. Zato je tudi veliko storil, da se je uresničevala celovito. Njegovo spoznanje je bilo jasno; pogodba je prinašala perspektivo, prinašala je novo tehnologijo, investicije, delo in zanesljiv dohodek. Iz tega je izpeljal nedvoumne sklepe. Prvega bi lahko opisali tako, da je podpisane pogodbe treba brezpogojno uresničevati. Drugi sklep pa bi se glasil, da jih je možno uresničevati le s trdno voljo in disciplino. Anton Seljak je bil tip direktorja, ki so jih označevali za »komandante« oziroma avtokratske direktorje, ki so bolj kot na sodelovanje ali usklajevanje stavili na moč položaja in terjali brezprizivno izvrševanje ukazov. Za tak tip direktorjev je bila disciplina nad vsem, bila je temeljna vrednota. Podjetje je moralo delovati natančno po predvidenih oziroma zaukazanih postopkih,²⁰ vse to z utemeljitvijo, da pogodba z nemškim partnerjem zavezuje vse v podjetju k natančnemu in vestnemu delu. To je vidno tudi iz njegovih poudarkov. Ker je s pogodbo Tovarna kolektorjev Idrija dobila delo, so morali komutatorje izdelovati natančno in brezhibno. Tovarno kolektorjev Idrija je umeril po zahtevah obrtniških spretnosti in jo discipliniral za potrebe nemotene tekoče industrijske produkcije. S tem je vtisnil podjetju industrijsko identiteto. Anton Seljak je nastopil z vso osebno močjo in avtoriteto, da je umiril razmere v podjetju. To je bila zadnja odkrita manifestacija nezadovoljstva s položajem, v katerem je o usodi podjetja soodločal tudi tuji vlagatelj.

19 SI ZAL IDR, 232, 3.

20 Prinčič, Direktorski položaj v pogojih socialističnega gospodarstva, str. 185–197.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

ZAL – *Zgodovinski arhiv Ljubljana*

SI ZAL IDR, 232

Časopisni viri

Naših 20 let. Obveščevalec, Glasilo delovne organizacije Kolektor Idrija, št. 1, julij 1983, str. 3–14.

Elektronski viri

Statistični urad Republike Slovenije - *Dinamični preračuni*. URL: http://www.stat.si/indikatorji_preracun.asp, 20. 3. 2013.

Literatura

Investiranje stranog kapitala u jugoslovenska i talijanska poduzeća. Rijeka : Ekonomski fakultet Rijeka, 1970.

Prinčič, Jože. Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu v času druge Jugoslavije (1945–1991). *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2002, št. 1, str. 109–120.

Prinčič, Jože. Direktorski položaj v pogojih socialističnega gospodarstva 1945–1990. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2007, št. 1, str. 185–197.

Marta Rendla

ZALOŽENOST TRGA Z BLAGOM ZA ŠIROKO POTROŠNJO V SLOVENIJI V ČASU SOCIALIZMA

UVOD

V prispevku bom analizirala delovanje socialističnega trga Republike Slovenije med leti 1955 in 1990 s pomočjo podatkov fizičnega obsega industrijske proizvodnje in prometa trgovine na drobno izbranih izdelkov široke potrošnje, namenjenih osebni porabi. Trg obravnavam kot družbeno institucijo, kjer se soočata ponudba in povpraševanje.

Za jugoslovansko gospodarstvo, ki je bilo v pogojih samoupravnega socializma opredeljeno kot plansko-tržno gospodarstvo, je bilo značilno neprestano iskanje ustreznega razmerja med planskim in tržnim mehanizmom – med reguliranim do samoreguliranim trgov. V pogojih, kjer sta kot usklajevalni mehanizem obstajala

plan in trg, trg ni mogel spontano delovati.¹ Reformirana oblika gospodarstva državnega socializma, ki je vključevala deloma sproščene cene, delovanje podjetij v tržnem okolju, sproščeno zunanjo trgovino, odpravo obveznih planskih kazalcev, je še vedno ohranila neformalni nadzor partije oziroma precej centralističnih elementov gospodarstva po sovjetskem vzoru.² Gospodarska reforma leta 1965 je sicer obetala, da se bo jugoslovansko gospodarstvo otreslo teh elementov in da bo uveljavilo več trga ter delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti. Toda to se ni zgodilo. Jugoslovanski ekonomisti so bili v sedemdesetih letih 20. stoletja mnenja, da se plan in trg ne izključujeta. V tržni mehanizem se sistemsko in operativno vgrajujejo planski koordinativni elementi, ki delujejo kot usmerjevalci oz. preusmerjevalci ali kot stimulatorji oz. stabilizatorji.³

V sedemdesetih letih 20. stoletja se z uvajanjem dogovorne ekonomije ni moglo nadomestiti objektivne prisile manjkajočega tržnega mehanizma.⁴ Namesto učinkovitejšega tržnega gospodarstva se je uvedlo neučinkovit sistem družbenega dogovarjanja in samoupravnega sporazumevanja, znotraj katerega se je še naprej ohranjala dominacija politike nad gospodarstvom. Dogovorna ekonomija je bila neučinkovita, saj so bile stopnje gospodarske rasti nizke in so pomenile že uvod h kriznim letom po letu 1980.⁵ Čeprav je Jugoslavija razvila pomembne trgovinske povezave z državami prostega trga in zmanjšala trgovanje z državami SEV-a pod sovjetskoim vodstvom na 40–45 %, podobno ni mogla kot države v regiji, ki so z industrializacijo nadomeščale uvoz, slediti tehnološki revoluciji. Soočala se je tudi s trgovinskim primanjkljajem. Ker so bili v sedemdesetih letih na voljo ugodni krediti, je za premostitev primanjkljaja najemala posojila in se ujela v past zadolženosti.⁶ Dolg Jugoslavije v tujini se je od sredine do konca sedemdesetih let več kot podvojil, stopnja inflacije pa je bila leta 1980 več kot 20 %. Za reševanje nakopičenih gospodarskih težav je jugoslovanska vlada leta 1980 sprejela "stabilizacijske" ukrepe: med drugimi zamrznitev cen in 30 % devalvacijo dinarja.⁷ Z njimi se je začelo v Jugoslaviji obdobje zategovanja pasu.

V okviru takšne zgodovinske makro perspektive bom spremljala fizični obseg industrijske proizvodnje in trgovinskega prometa blaga široke potrošnje in ugotavljala, kaj nam le-ta lahko pove.

1 Povzeto po: Černe, Tržni in planski mehanizem, str. 274–289; Merhar, Plansko-tržni načini, str. 119.

2 Berend, *Gospodarska zgodovina Evrope*, str. 190, 191.

3 Černe, Tržni in planski mehanizem, str. 274–289.

4 Norčič, Pogledi, 202.

5 Prav tam; Norčič, *Krize in slovensko gospodarstvo*, str. 237.

6 Berend, *Gospodarska zgodovina Evrope*, str. 195, 196.

7 Gabrič, *Politična kriza*, str. 1149; Čepič, *Gospodarska kriza*, str. 1151.

PROIZVODNJA IZDELKOV ZA ŠIROKO POTROŠNJO V PRIMERJAVI S CELOTNO INDUSTRIJSKO PROIZVODNJO

Proizvodnja blaga za široko potrošnjo je bila v prvih letih po 2. svetovni vojni zaradi usmeritve v izgradnjo bazične industrije in ustvarjanje pogojev za razvoj ostalih gospodarskih panog relativno nizka. Leta 1947 je predstavljala le nekaj manj kot četrtno celotne industrijske proizvodnje. Ukinitev zagotovljene preskrbe leta 1952 je sprožila povpraševanje po dobrinah, ki jih je pred tem primanjkovalo na trgu. Po zaslugi precejšnjih rezerv in uvoza je ponudba industrijskih proizvodov na povečano povpraševanje dokaj elastično reagirala. Omejena in neelastična pa je do leta 1956 ostala zlasti ponudba kmetijskih proizvodov. V prid proizvodnje blaga široke potrošnje se je struktura industrijske proizvodnje začela gibati po letu 1956, ko so ekonomske smernice ustvarile pogoje za močnejše povečanje osebne potrošnje in proizvodnje.⁸

15. januarja 1958 sprejeti Družbeni plan gospodarskega razvoja LR Slovenije za razdobje 1957–1961 si je za glavno nalogo zadal odpraviti neskladnost dotedanjega gospodarskega razvoja. V nasprotju s prvim petletnim planom, ki je vključeval prisilno akumulacijo in industrializacijo ter dajal prednost težki industriji, je drugi petletni plan predvideni dvig življenjske ravni želel uresničiti z usmeritvijo v razvijanje lahke industrije, prometa, gradnje stanovanj. Med prednostne cilje gospodarskih aktivnosti je uvrstil proizvodnjo in uvoz potrošnih dobrin. Poglavitna naloga plana je bila »stalno povečevanje skupne družbene proizvodnje in narodnega dohodka«, in sicer naj bi se letno povečevala povprečno za okoli 8 %. Investicijski in razvojni načrt je stremel k uravnoteženosti posameznih gospodarskih panog: vlaganju v kmetijsko proizvodnjo naj bi sledilo vlaganje v energetske sektor; treba je bilo zvečati transportne zmogljivosti za razdeljevanje izdelkov povečane proizvodnje drugih sektorjev. Pereče vprašanje življenjskega standarda v mestih in industrijskih središčih je plan predvideval odpraviti z usmeritvijo industrijske proizvodnje k ceneni in množični proizvodnji kakovostnih izdelkov za široko porabo. S planom predvidena investicijska politika industrijske proizvodnje naj bi se ob popolnejši izrabi dotedanjih zmogljivosti in z novimi proizvodnimi kapacitetami letno povečevala za 8 %. Predvidena 10 % rast kmetijske proizvodnje naj bi omogočila razširitev predelovalne industrije. To naj bi izboljšalo izvoz in preskrbo prebivalstva v mestih in industrijskih naseljih. Surovinsko osnovo za predelovalno industrijo naj bi ustvarila investicijska vlaganja za razvoj kmetijskih posestev na manj razvitih območjih.⁹

Leta 1956 je na počasno prilagajanje industrijske proizvodnje povpraševanju na trgu opozarjalo tudi časopisje. Medtem ko se je na eni strani pojavljala zasto

8 Pečnik, Proizvodnja izdelkov, str. 1–13.

9 UL LRS, 23. 1. 1958, str. 13, 14.

v prodaji posameznih vrst blaga, je bila na drugi strani ponudba blaga za široko potrošnjo premajhna. »Proizvodnja po izbiri, kakovosti in cenah ne ustreza povpraševanju«, je zapisalo časopisje.¹⁰

Ekonomska politika je tako po letu 1956 začela pospešeno spodbujati proizvodnjo potrošniških dobrin oziroma razvoj tovarn, ki so izdelovale izdelke za vsakodnevno rabo in osebno porabo.¹¹

Ta usmeritev je v strukturi industrijskih proizvodov spodbudila rast proizvodnje blaga za široko potrošnjo.¹² Od leta 1955 do sredine sedemdesetih let je znotraj proizvodnje blaga za široko potrošnjo prednjačila proizvodnja *trajnih* potrošnih dobrin: gospodinjskih aparatov, pohištva, cestnih vozil in predmetov za razvedrilo, rekreacijo in šport (radijskih in televizijskih sprejemnikov, koles, fotoaparatorov). Povečana kupna moč, ki jo je omogočila intenzivna rast osebnih dohodkov, zaposlenost in transfer prebivalcev v mesta, je spodbudila, da se je industrijska proizvodnja začela odzivati na potrebe trga in začela proizvajati vrsto izdelkov za široko potrošnjo, tako predmetov hitrejših in trajnih porabe kot izdelkov živilske industrije.

Na račun rasti življenjske ravni in povpraševanja na trgu so se vzpenjale zlasti elektroindustrija, kemijska, gumarska, kovinska, papirna in živilska industrija.

Primerjava stopenj rasti industrijske proizvodnje po posameznih razvojnih obdobjih 1955–1990 v Sloveniji v povojni Jugoslaviji kaže, da je njen obseg – z izjemo obdobja 1981–1990 naraščal stalno, pa čeprav neenakomerno.¹³ Industrijska proizvodnja je presegla predvojno raven že v prvih letih po vojni, z letom 1948 pa se je porast proizvodnje zaradi gospodarske blokade vzhodnoevropskih držav, ki je trajala do leta 1953, ustavil. V letih 1953–1960 so bile zabeležene visoke stopnje rasti proizvodnje kot tudi celotnega jugoslovanskega in slovenskega gospodarstva. Jugoslavija je bila zaradi tega uvrščena med srednje razvite države.¹⁴ V šestdesetih letih sta sledili obdobji stagnacije industrijske proizvodnje v letih 1961–1962 in 1966–1967.

10 Industrijska proizvodnja in storilnost, str. 718, 733.

11 Mlinar, Slovenija 1945–1975, str. 52; Čepič, Življenjska raven, str. 1013.

12 Jugoslovanska statistika je proizvode oz. skupine proizvodov industrijske proizvodnje klasificirala skladno z Nomenklaturo za razvrščanje gospodarskih in drugih organizacij ter državnih organov po dejavnostih. Indeksi o fizičnem obsegu celotne industrijske proizvodnje in posameznih panog so se obračunavali po metodologiji Zveznega zavoda za statistiko, in sicer na podlagi vsakoletno oblikovanega ponderacijskega sistema za obračun indeksa proizvodnje. Glede na namen je statistika delila proizvode industrijske proizvodnje na tri skupine: sredstva za delo (stroji, energetske naprave, sredstva za izgradnjo in opremo, prometna sredstva, orodje itd.), material za reprodukcijo (izdelki, namenjeni nadaljnji predelavi) in izdelki široke potrošnje (industrijski izdelki, namenjeni osebni porabi). Več v: Statistični letopisi SRS in RS 1953–1991, Metodološka pojasnila.

13 V osemdesetih letih dvajsetega stoletja je industrijska proizvodnja namreč nazadovala po povprečni letni stopnji -0,3 %. V: *Statistični letopis RS 1991*, str. 260.

14 Prinčič, Konec mita, str. 174.

Hitra gospodarska rast med leti 1953 in 1959 je že konec petdesetih let odkrila nova nesorazmerja. Gospodarstvo je bilo obremenjeno s preveliko porabo, uvozom, zaposlovanjem, negospodarno porabo tujih posojil, notranjim zadolževanjem in s preveliko zaščito domače industrije.¹⁵ Gospodarski zastoj v letih 1960–1962 je bil za politično elito pravi šok, saj je razblinil utvaro, da je socialistični gospodarski razvoj premočrten in skladen proces brez večjih pretresov in kriz. Gospodarske težave so sklenili rešiti z restriktivnimi ukrepi. Z njimi naj bi zmanjšali porabo, poživili proizvodnjo in izvoz, Zveznemu izvršnemu svetu pa omogočili dostop do večjih sredstev, ki jih je potreboval za posredovanje gospodarstvu.¹⁶ Gospodarske težave na začetku šestdesetih let so spodbudile pripravo nove gospodarske reforme. Ta je sredi šestdesetih let nameravala uveljaviti večjo vlogo trga in delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti. S preusmeritvijo gospodarstva na večjo tržnost je sovpadalo drugo obdobje stagnacije industrijske proizvodnje 1966–1967. Leta stagnacije so bila premagana leta 1968, ko se je začel ponovni vzpon industrije.

Do sredine sedemdesetih so vse slovenske industrijske panoge močno povečale proizvodnjo. Med njimi je bila z najvišjim porastom elektroindustrija, ki je leta 1972 proizvedla 45-krat več kot leta 1952. Kemična industrija je v enakem obdobju povečala proizvodnjo 17-krat, gumarska industrija pa je po 20 letih proizvedla več kot desetkrat več. V osemdesetih se je zaradi vsesplošne krize industrijska proizvodnja krčila.

Motnje gospodarske rasti v obliki cikličnih nihanj je generiral politični sistem.¹⁷ Zaradi bojzani politične elite, da bi izgubila ekonomsko moč, se vpeljava tržnega sistema ni obdržala. Gospodarsko reformo so leta 1971 tiho opustili. Z zadržanjem poglobitnih družbeno-ekonomskih vzvodov se je ohranila prevlada politike nad gospodarstvom.

Vpogled v statistične podatke (indeksi proizvodnje 1955–1966 in povprečne letne stopnje rasti industrijske proizvodnje 1966–1990) pa kaže, da je razvoj proizvodnje izdelkov široke potrošnje v primerjavi s celotno industrijsko proizvodnjo v prvem desetletju 1955–1965 potekal dokaj skladno. Proizvodnja izdelkov za široko potrošnjo je bila leta 1965 2,3-krat večja kot leta 1955, celotna industrijska proizvodnja pa se je v enakem obdobju povečala 2,6-krat.¹⁸ Obdobje 1966–1969 je bil čas, ko je bila rast proizvodnje izdelkov za široko potrošnjo izenačena z rastjo vse industrije: obe sta naraščali z enako, 8, 5 % povprečno letno stopnjo.¹⁹

15 Prav tam, str. 175.

16 Prav tam, str. 183.

17 Norčič, *Krize in slovensko gospodarstvo*, str. 237.

18 *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 223.

19 *Statistični letopis SR Slovenije 1985*, str. 250.

V sedemdesetih letih 20. stoletja je proizvodnja blaga široke porabe rastla hitreje od celotne industrijske proizvodnje. Povprečna letna stopnja rasti je bila 7,5 %, celotne industrije pa 6,6 %. Leta 1972 je slovenska industrija izdelala devetkrat več blaga za široko potrošnjo kot leta 1952;²⁰ udeležba blaga za široko potrošnjo je v skupni industrijski proizvodnji leta 1974 znašala že 40,2 %.²¹

V osemdesetih letih 20. stoletja, ko je bila rast celotne industrije negativna, zmanjševala se je po -0,3 % v povprečni letni stopnji, se je proizvodnja izdelkov široke potrošnje v primerjavi s celotno proizvodnjo krčila še štirikrat hitreje: njena povprečna letna stopnja rasti je bila -1,2 %.²²

IZDELKI POHIŠTVENE INDUSTRIJE

Primerjava proizvodnje stanovanjskega pohištva med letoma 1955 in 1970 kaže, da je bila ta leta 1970 štirikrat večja kot leta 1955. Potrebe po velikih količinah opreme je po vojni ustvarjala graditev novih stanovanjskih sosesk in vrstnih hiš v mestih, tovarniških naselij v industrijskih središčih ter graditev povsem novih mestnih naselij (Velenje, Nova Gorica, Kidričevo). Ker so med novogradnjami prevladovala manjša stanovanja, so se v arhitekturi in oblikovanju pohištva uveljavljali funkcionalistični principi po vzoru švicarsko-francoskega arhitekta Le Corbusierja. V oblikovanju sodobnega stanovanjskega pohištva pa so se slovenski oblikovalci navezali predvsem na Skandinavce, ki so učinkovito izrabljali tradicionalni les in katerih izdelki so bili vsestransko uporabni in oblikovani po principu umirjene skladnosti in skope estetike.²³

V strokovnih krogih so v petdesetih letih 20. stoletja ugotavljali, da je slovensko gospodinjstvo zaostalo. Kljub dejstvu, da je družba doživljala socialno preobrazbo iz ruralne v industrijsko družbo, v kateri so ženske postajale tudi delavke v tovarnah, uradih in podjetjih, je družba njihovo mesto še vedno pogosto videla predvsem v družini in gospodinjstvu. Stanovanjska in kuhinjska oprema po mnenju strokovnjakov nista ustrezali nalogam sodobne ženske.

Posebna skrb je bila zato že v petdesetih letih posvečena razvoju funkcionalne kuhinje. Z modernističnim kuhinjskim pohištvom se je na prvi povojni razstavi pohištva 1952 predstavil Danilo Fürst. Branka Tancig, inženirka arhitekture, je na temo funkcionalne kuhinjske ureditve napisala več strokovnih člankov. Za promocijo novih pohištvenih izdelkov so v Ljubljani poskrbeli sejmi o industriji, obrti in pohištvu. Leta 1954 ustanovljeni Centralni zavod za napredek gospo-

20 *Družbeni razvoj SR Slovenije*, str. 64.

21 Mlinar, *Slovenija 1945–1975*, str. 103.

22 *Statistični letopis RS 1991*, str. 260.

23 Lozar Štamcar, *Razvoj stanovanjske kulture*, str. 272.

dinjstva v Ljubljani naj bi poskrbel za ozaveščanje družbe o novi vlogi ženske, predvsem pa prevzel nalogo proučevanja celotnega gospodinjskega področja tako vlog članov gospodinjstva kot iskanja smotrnih rešitev pri načrtovanju stanovanjske opreme. Ob sodelovanju z različnimi ustanovami in na podlagi znanstvenih dognanj si je Zavod prizadeval sooblikovati smernice sodobne notranje ureditve. Poleg tega se je ukvarjal z vprašanji prehrane, oblačenja itd. Rezultate svojega dela je objavljaval v mesečniku *Sodobno gospodinjstvo*, ki je bil namenjen potrošnikom oz. širši javnosti.²⁴ Uspešno delo so si na Zavodu za napredek gospodinjstva predstavljali le ob strokovni podpori in z mreženjem celotnega slovenskega ozemlja. Zamislili so si delovanje splošnih množičnih društev za pospeševanje gospodinjstva pod okriljem Zveze ženskih društev in strokovnih društev za gospodinjsko izobraževanje, namenjenih strokovnemu kadru.²⁵ Zavodi in društva, ki so postajali žarišča gospodinjskega izobraževanja, so bili tako ustanovljeni tudi po drugih mestih: v Mariboru, Murski Soboti, Celju, Kočevju itd.

Leta 1956 sta bila na zvezni ravni izvedena dva dogodka: natečaj za racionalno stanovanjsko pohištvo in razstava *Stanovanje za naše razmere*. Slednja je bila na ogled v Ljubljani. Podobno kot druge tovrstne razstave (npr. razstave oblačil) je bila zasnovana dvodelno: iz poučno-propagandnega in komercialnega dela. Stanovanjsko opremo in ureditev notranjih prostorov pa tudi nove gospodinjske aparate in pripomočke (električne štedilnike in kuhalnike) so predstavljali tudi v strokovnih revijah (npr. v reviji *Arhitekt*, ki je začela izhajati leta 1951) itd. Različne organizacije, ki so se ukvarjale s problematiko sodobnega gospodinjstva, so proizvajalce pohištva na različne načine spodbujale k izdelovanju sodobnega pohištva. Leta 1962 sta npr. Stalna konferenca »Družina in gospodinjstvo« pri Republiškem svetu Zveze sindikatov Slovenije in Centralni zavod za napredek v Ljubljani ustanovila žirijo potrošnikov za ocenjevanje izdelkov in podeljevanje diplom »Priznanje potrošnikov«. Za tovrstna priznanja so se proizvajalci pohištva prvič lahko potegovali na mednarodnem lesnem sejmu na Gospodarskem razstavišču v Ljubljani leta 1962.²⁶

O prednostih modernega pohištva je, kot smo že omenili, ljudske množice nagovarjal revialni tisk: npr. *Naša žena*, *Tovariš*, *Naš dom*. Centralni zavod za napredek gospodinjstva v Ljubljani pa je zasnoval tudi zbirko »Mala potrošnikova knjižica«.

Med prvimi podjetji, ki so zaznala potrebo po sodobni kuhinjski opremi, je bila Tovarna pohištva Maribor, predhodnica Marlesa – lesne in pohištvene

24 Korže, Uvodne besede, str. 2.

25 Grum, Ustanavljajo se strokovna društva za gospodinjsko izobraževanje, str. 6.

26 Žigon, Novosti na lesnem sejmu, str. 185.

industrije Maribor. Leta 1954 je po načrtih Zavoda za napredek gospodinjstva Ljubljana izdelala prototip moderne kuhinje. Marles je v sodelovanju s tovarno Tobi iz Slovenske Bistrice leta 1962 na Gospodarskem razstavišču za kuhinjsko opremo prejel »Priznanje potrošnikov«. Kuhinja je vzbudila navdušenje s krilnim odpiranjem zgornjih omar in z ločeno montažo kahalnega dela in pečice. Na sejmu so se pojavili tudi razni novi tipi ležišč, med katerimi sta največjo pozornost vzbudili vzmetnica jogi, izdelek Tovarne pohištva iz Nove Gorice, in blazina iz plastične snovi tovarne Iplas v Kopru.²⁷

Švedsko kuhinjo, ki so jo oglaševali v petdesetih letih v omenjenih revijah, je prvič izdelala Tovarna kuhinjskega pohištva Zagorje ob Savi leta 1960. Leta 1967 si je tovarna po švedski pokrajini Sveland nadela ime Svea lesna industrija. Od leta 1960 so kuhinje proizvajali v že omenjenem Marlesu;²⁸ v letu 1971 so jih začeli izdelovati tudi v Gorenju v Velenju; izdelovali pa so jih tudi v Lipi v Ajdovščini. Od leta 1955 so pod imenom Medzadružno lesno industrijsko podjetje Češnjica pohištvo izdelovali tudi v Alplesu iz Železnikov – danes vodilnem proizvajalcu pohištva z bogato tradicijo izdelave sestavljivega pohištva za opremo bivalnih prostorov, kot so dnevne sobe, predsobe, spalnice, mladinske sobe.²⁹

Stanovanjsko opremo so izdelovali tudi v Brestu v Cerknici, Javorju v Pivki, Meblu v Novi Gorici, Stolu v Kamniku, Novolesu v Straži itd. Že v šestdesetih letih 20. stoletja je bilo opaziti, da se poskuša pohištvena industrija s svojimi izdelki prilagoditi potrebam in željam potrošnikov. Trend se je nadaljeval in v sedemdesetih letih je pohištvena industrija proizvajala vse bolj raznoliko opremo. V osemdesetih letih 20. stoletja je bila v statistiko pohištvenih proizvodov uvedena nova klasifikacija. Stanovanjsko pohištvo, do takrat deljeno v kategoriji sobno in kuhinjsko pohištvo, je dobilo dve novi klasifikaciji: oblazinjeno in neoblazinjeno pohištvo.

Vodilni izdelovalki sedežnega pohištva sta bili tovarna Stol v Kamniku in Meblo v Novi Gorici. Oblazinjeno pohištvo je proizvajala tudi Tovarna oblazinjenega pohištva Slovenj Gradec. Proizvodnja stolov je v šestdesetih letih ostajala pri treznih čistih formah, ujetih v kvadrat in pravokotnik.³⁰

Vodja razvoja in oblikovanja v Tovarni pohištva Stol Kamnik je bil med leti 1952 in 1960 Niko Kralj—osrednja osebnost slovenskega oblikovanja druge polovice 20. stoletja. Niko Kralj je bil arhitekt, oblikovalec, izumitelj in utemeljitelj slovenskega povojnega industrijskega oblikovanja z mednarodnim ugledom. Njegovo delovanje je poleg načrtovanja izdelkov in proizvodnih programov

27 Prav tam.

28 Leta 1960 se je več tovarn, ki so bile nosilke razvoja lesne industrije v severovzhodni regiji, zlilo v tovarno Marles. — Planinšič, Prostovoljna razkritja, str. 24.

29 O podjetju.

30 Lozar Štamcar, Razvoj stanovanjske kulture, str. 273.

za domove in pisarne zaznamovala usmeritev k racionalizaciji proizvodnje in pionirskih dosežkov na področju izobraževanja oblikovalcev. Poleg stola rex, najbolj znanega izdelka slovenskega industrijskega oblikovanja, ki ga je razvil v razvojnem procesu med leti 1952 in 1956, je Kralj oblikoval številne stole (npr. lupina) in modularne pohištvene sisteme.

Stol rex, ki je bil izdelan v tehnologiji stiskane in luknjane vezane plošče, še danes ustreza osnovnim parametrom industrijskega oblikovanja. Gre za primer ergonomsko in funkcionalno brezhibnega izdelka ter za kulturni izdelek, ki ima mesto v zbirki oddelka za oblikovanje v newyorškem muzeju MoMA. Kralj si je za ideal postavil sestavljive, industrijsko proizvedene enote, ki bi uporabniku omogočale preprosto sestavljanje po lastnih zamislih. Z modularnim pohištvenim sistemom Futura, Savinja, Javor in Konstrukta je želel doseči »unikatnost skozi serijo«. Osnovni element Kraljevega sedežnega pohištva je bil upognjen slojnat les, s katerim je želel poudariti humanost in uporabo naravnih materialov, predvsem masivnega lesa. Kralj je verjel, da je les kot naraven in obnovljiv vir brez konkurence in bo v izdelavi pohištva ohranil prvo mesto. Inovativne rešitve, ki jih je Kralj uporabil pri oblikovanju pohištva, so prispevale k uveljavitvi slovenske pohištvene industrije in razvoju kulture bivanja v Sloveniji.³¹

Kraljevi izdelki so bili plasirani na tuje trge, a država in državne ustanove niso znale oblikovati konkurenčne cene. Takratni tržniki npr. v rexu niso prepoznali izdelka, ki bi na svetovnem trgu lahko konkuriral finskim, italijanskim ali nemškimi oblikovalskimi izdelki. Zaradi podcenjevanja kakovosti in znanja so na tuje trge plasirane izdelke ponujali pod ceno. Za rexa so postavili ceno, s katero niso pokrili niti materialnih stroškov. Ponudili so ga na mednarodnem trgu, niso pa znali predstaviti njegove zgodbe in ideje skupaj z blagovno znamko z oblikovalčevim imenom. Takšno trženje oziroma oglaševanje ni bilo v skladu s socialistično ideologijo. V podjetjih je prevladovala miselnost cenene izdelave. Za pripravo razstave »Neznani znani oblikovalec« Muzeja arhitekture in oblikovanja (MAO) v Ljubljani, postavljeni konec leta 2011, je nekdanji uslužbenec tovarne Stol Kamnik o področju trženja dejal, da so izvozili na milijone izdelkov po zelo nizki ceni zgolj zato, da so pridobili devize, ki jih je potrebovala država.³²

Dnevne sobe tistega časa so bile opremljene z lahkimi kombiniranimi omarami z odprtimi železnimi konstrukcijami ali s tankimi poševnimi nogicami. V sedemdesetih letih 20. stoletja so stanovanjsko opremo vse pogosteje sestavljali čokati, kubični, nizki in močno oblazinjeni sedeži s skrito zgradbo, pogosto brez nog. Omare so postajale vse težje in večje. Regali, sprva v temnejših tonih lesa, so bili delno sestavljeni iz omaric in delno odprtih polic, v sredini pa so imeli

31 Teržan, Niko Kralj, str. 60–64.

32 Prav tam.

Dnevna soba tovarne Hoja, Ljubljana, november 1976. Foto: Bogo Primožič, hrani MNZS.

obvezno domači barček. Ta je dajal videz obilja in udobja. Priljubljene so bile kontrastne kombinacije močnih barv: bela v kombinaciji s toplo rjavo, oranžno ali rdečo. Razširjeni so bili beli in topli toni, balonaste steklene in pozneje plastične Meblove luči; kosmate preproge; pohištvo iz krivljenega lesa in pleteno pohištvo.³³ Analiza prodaje nam kaže, da so se gospodinjstva najbolj množično opremljala s stanovanjskim pohištvom (sobnim in kuhinjskim) sredi sedemdesetih let. Kupna moč prebivalstva se je po letu 1968, ko se je intenzivno začela izvajati politika uveljavljanja potrošniških kreditov, zelo povečala.³⁴

33 Lozar Štamcar, Razvoj stanovanjske kulture, str. 274.

34 Premerl, Opremljenost gospodinjstev, str. 11–13.

PROIZVODNJA GOSPODINJSKIH APARATOV

Elektroindustrija je začela za široko potrošnjo poleg količinskega povečanja proizvodnje posameznih izdelkov proizvajati tudi povsem nove dobrine za gospodinjstvo. Proizvodnja bele tehnike je že v šestdesetih letih postala množična. Proizvodnja strojev za pranje perila je na primer od leta 1955, ko so bili izdelani le štirje pralni stroji, do leta 1960 poskočila na več kot 4 tisoč kosov. Proizvodnja le-teh je vse do leta 1987 naraščala. V primerjavi z letom 1960 se je že do leta 1985 povečala 83-krat.³⁵ Podobno je bilo s hladilniki. Leta 1957 jih je bilo izdelanih nekaj manj kot 4 tisoč, obseg njihove proizvodnje leta 1964 pa je znašal nad 60 tisoč primerov.³⁶ Proizvodnja hladilnikov je od leta 1960, ko je bilo proizvedenih 23 tisoč kosov, vse do leta 1985 neenakomerno naraščala. V primerjavi z letom 1960 je bila takrat 38-krat večja. Potem je do leta 1989 rahlo upadla, leta 1990 pa skoraj dosegla raven izpred petih let.³⁷ Ponudba in povpraševanje po električnih štedilnikih sta bila največja leta 1972. Takrat je bilo proizvedenih 387 tisoč električnih štedilnikov,³⁸ prodanih blizu 50 tisoč.³⁹ Z belo tehniko – s štedilniki (električnimi ali plinskimi ali kombiniranimi), hladilniki, pralnimi stroji so bila konec osemdesetih let opremljena skoraj vsa gospodinjstva.

Gospodinjske aparate so od srede petdesetih let 20. stoletja proizvajale tudi slovenske tovarne. Hladilnike sta takrat proizvajali tovarna Hidromontaža-Himo (Maribor), Tovarna okovja in pločevinastih izdelkov Bistrica-Maribor-Tobi. Tovarna Tobi je poleg hladilnikov izdelovala tudi kombinirane električne štedilnike, emajlirane štedilnike, sobne peči. Od leta 1961 je hladilnike proizvajala tudi Loška tovarna hladilnikov (Lth) iz Škofje Loke, ki je v osemdesetih letih razvila nove izdelke s področja hladilne, klimatizacijske, ogrevalne, regulacijske in sušilne tehnike ter opremo družbene prehrane in pilotne proizvodnje.⁴⁰ Prve pralne stroje, imenovane pralnice (le ti so imeli ločene ožemalnike: ročne ali motorne), sta proizvajali tovarni Himo in Elektrostandard iz Trbovelj, od srede šestdesetih let 20. stoletja tudi v Gorenju iz Velenja. Sesalnike so izdelovali v podjetju Erma iz Šmarji pri Kopru; električne mešalnike-mikserje v tovarni Niko iz Železnikov;⁴¹ električne ventilatorske peči v tovarni Saturnus v Ljubljani in tudi v Ermi.⁴²

35 *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 224–228; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 164–168; *Statistični letopis RS 1990*, str. 263–267; *Statistični letopis RS 1991*, str. 261–265.

36 *Statistični letopis SR Slovenije 1965*, str. 179.

37 *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 224–228; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 164–168; *Statistični letopis RS 1990*, str. 263–267; *Statistični letopis RS 1991*, str. 261–265.

38 *Družbeni razvoj*, str. 69.

39 *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 242.

40 *Zgodovina podjetja*.

41 Po preusmeritvi v elektro predelovalno industrijo je bila tovarna Niko 1962 priključena k Iskri.

42 Špiler, Najnovejši domači gospodinjski aparati, str. 117–120.

Proizvodni program Saturnusa je po drugi svetovni vojni poleg elektrotoplotnih aparatov (kuhalnikov, peči in kaloriferjev) obsegal še proizvodnjo kovinske (pločevinaste) embalaže za potrebe živilske, kemične, farmacevtske in kozmetične industrije, različne napisne ploščice ter tisk in lakiranje pločevine; predvsem pa se je usmeril v proizvodnjo avtomobilske svetlobne opreme (žarometov, svetilk vseh vrst itd.). Saturnus se je sčasoma razvil v dobavitelja svetlobnih teles največjim evropskim avtomobilskim proizvajalcem. Za potrebe prihajajoče motorizacije oziroma avtomobilske industrije je redna proizvodnja avtomobilskih plaščev in zračnic leta 1948 stekla tudi v kranjski Savi.

V Gorenju, kjer je leta 1958 začela obratovati proizvodnja štedilnikov na trda goriva, so leta 1965 začeli izdelovati tudi pralne stroje. Konec šestdesetih let je bil njihov proizvodni program razširjen še na hladilno-zamrzovalne aparate. V sedemdesetih letih 20. stoletja je program vključeval tudi predmete zabavne elektronike in televizorje; v osemdesetih pa je postala temeljna proizvodnja gospodinjskih aparatov. Gorenjevi gospodinjski aparati so bili mednarodno konkurenčni; njihova proizvodnja je bila tudi povsem izvozno usmerjena. Vodilna tovarna na področju elektrotehničnih in finomehaničnih izdelkov je bila kranjska Iskra. Ustanovljena je bila leta 1946 kot Tovarna za elektriko in finomehaniko Kranj. Nameščena je bila v prostore nekdanje tekstilne tovarne Jugočeška.⁴³ Njen osnovni proizvodni program je ob izteku štiridesetih let 20. stoletja obsegal izdelavo električnih števcov, merilnih instrumentov, vžigalnih tuljav, avtoelektričnih izdelkov, električnih vrtalnih strojev in proizvodnjo na področju telefonije.⁴⁴

Iskra je leta 1981 združevala dvanajst proizvodnih delovnih organizacij, interno banko Iskre in pet delovnih organizacij skupnega pomena. V te se je združevalo 95 temeljnih organizacij združenega dela in delovnih skupnosti oziroma podjetij. Pokrivale so proizvodno področje telekomunikacij, računalništva, avtomatizacije, elektrooptike, merilno-regulacijske tehnike, elektronskih in elektromehanskih elementov in aparatov, elementov za elektroniko in široko potrošnih izdelkov.⁴⁵ Televizorje, sprejemnike, gospodinjske aparate, antene – te izdelke so izdelovali v proizvodni organizaciji Iskra Široka potrošnja s sedežem v Škofji Loki. Leta 1973 so v njej izdelali tehnološko izpopolnjen barvni TV sprejemnik Panorama 73.

Iskra je prepoznavna tudi po kinoprojektorjih, radijskih sprejemnikih in telefonskih aparatih. Proizvodnja telefonskih aparatov je po statističnih podatkih naraščala do leta 1980. Takrat je bilo izdelanih 307 tisoč telefonskih aparatov oziroma šestkrat več kot leta 1955. V osemdesetih letih je v Sloveniji opremljenost

43 Kopač, Iskra Kranj, str. 183–187.

44 Prav tam.

45 Rakovec, Iskra – Železniki, str. 116.

Izdelki Iskre Kranj, junij 1955. Foto: Milan Pogačar, hrani MNZS.

gospodinjstev s telefoni v primerjavi s sosednjimi državami še vedno zaostajala. Npr. leta 1984 je bilo na 1000 prebivalcev v Sloveniji 133 telefonov; v sosednji Avstriji pa jih je bilo že leta 1983 kar 460.⁴⁶

Proizvodnja radijskih sprejemnikov, ki jih je slovenska industrija množično proizvajala že v petdesetih letih, je bila leta 1970 trikrat večja kot leta 1955. Po letu 1964 je začela proizvodnja radijskih sprejemnikov upadati. Leta 1964 (proizvedenih je bilo nad 87 tisoč radijskih sprejemnikov) je njihova proizvodnja dosegla vrhunec.⁴⁷ V prvi polovici šestdesetih let je bilo med radijskimi naročniki nad 71 % gospodinjstev. Radijskim sprejemnikom so v proizvodnji in povpraševanju začeli konkurirati televizijski sprejemniki. Z njimi je leta 1971 bilo opremljenih 47 % gospodinjstev.

PROMETNA SREDSTVA

V šestdesetih letih je Slovenijo zajela množičnejša motorizacija. Najlažjo pot do osebnega motornega prevoznega sredstva je od srede petdesetih let predstavljal nakup motornega kolesa: mopeda ali skuterja. Proizvodnja motociklov je naraščala do leta 1970. V primerjavi z letom 1960 je bilo takrat proizvedenih dobrih dvakrat več (skoraj 82 tisoč) motociklov. Do leta 1980 je proizvodnja rahlo stagnirala, a je nato v naslednjih štirih letih pričela ponovno naraščati, leta 1984 je za 5 % presegla proizvodnjo iz leta 1970. Z izjemo leta 1987, ko je bila proizvodnja motociklov največja (v primerjavi z letom 1960 je bila dva in polkrat večja), je v osemdesetih letih do leta 1990 ponovno rahlo stagnirala. Upadla je na 1, 6-kratnik proizvodnje iz leta 1960.⁴⁸

Cenovno ugodne mopede in skuterje je od leta 1955 proizvajal koprski TOMOS, ki je začel z montažo vozil licenčnega partnerja Steyer Daimler Puch.⁴⁹ Začetki lastnega razvoja motornih koles in mopedov Tomosa segajo v pozna 50. leta, ko se je iztekla kooperacijska pogodba z avstrijskim partnerjem. Od takrat so v Tomosu nastale številne izpeljanke mopeda Puch MS 50 s skupnim imenom Colibri. Najbolj priljubljeno in vsestransko uporabno motorno kolo, ki je združevalo dobre lastnosti motornih koles in udobnost skuterjev, je v šestdesetih letih postal colibri T 12. Boris Brovinsky je ugotovil na podlagi analize fizičnega obsega proizvedenih enot tovarne Tomos 1955–1997, da je sredi šestdesetih let 20. stoletja Tomos težko zadovoljeval povpraševanje po mopedih na trgu. Moped

46 Poročevalec Skupščine SR Slovenije, str. 64.

47 Statistični letopis SR Slovenije 1965, str. 179; Statistični letopis SR Slovenije 1975, str. 166; Statistični letopis SR Slovenije 1985, str. 252.

48 Statistični letopis SR Slovenije 1967, str. 224–228; Statistični letopis SR Slovenije 1975, str. 164–168; Statistični letopis RS 1990, str. 263–267; Statistični letopis RS 1991, str. 261–265.

49 Janez Puh – Johann Puch, str. 165–169.

colibri so si lahko privoščili tudi tisti z nižjimi in povprečnimi osebnimi dohodki. Podeželskim ljudem je ob še slabo razvitem javnem prometu omogočil zaposlitev izven kraja bivanja. Bil je primeren za vožnje po lokalnih, dovoznih in gozdnih poteh ne le na ravninskih, ampak tudi po hribovitih področjih. Zato so se po vsakdanjih opravkih z njim vozili kmetje, gozdarji, poštarji, lovci – tako moški kot ženske.

Od druge polovice šestdesetih let 20. stoletja se je zaradi novih pravil o registraciji motornih vozil povečalo povpraševanje po kolesih z motorji,⁵⁰ saj letih ni bilo treba registrirati. Colibrije je v sedemdesetih po priljubljenosti začel izpodrivati avtomatik. Ime je dobil po avtomatski centrifugalni sklopki. Tomos sprva ni imel lastnega motorja za to vrsto vozil (v Tomosu so zato v to vozilo vgrajevali nizozemske motorje znamke Anker Laura). V začetku sedemdesetih let pa so v tovarni razvili popolnoma nov motor z avtomatskim dvostopenjskim menjalnikom. Poleg Tomosa so kolesa s pomožnim motorjem izdelovali tudi v Rogu v Ljubljani, in sicer znamko pony express.⁵¹

Šestdeseta leta 20. stoletja so bila tudi čas nakupa prvega družinskega avtomobila. Glede na število registriranih avtomobilov je bilo leta 1971 vsako tretje gospodinjstvo lastnik družinskega avtomobila.⁵² Domača proizvodnja oziroma montaža prvih avtomobilov francoskega proizvajalca avtomobilov Citroen tipa 2 CV – avtomobilov nižjega razreda spaček in ami je v Tomosu v Kopru stekla leta 1961. Leta 1972 sta oba partnerja, Tomos in Citroen, nadgradila svoje sodelovanje z ustanovitvijo podjetja za proizvodnjo avtomobilov v Jugoslaviji z imenom Cimos.⁵³

Po analizi slikovnega in časopisnega gradiva so bili pri ljudeh med osebnimi avtomobili najbolj razširjeni, prepoznavni in priljubljeni »fički«⁵⁴ in »stoenke«⁵⁵ iz kragujevske Crvene zastave, češke škode, ruske lade ter »katrce«, ki so jih od leta 1973 izdelovali v Industriji motornih vozil (IMV) v Novem mestu.

Prodaja avtomobilov je vse do leta 1980 stalno naraščala. Kljub nihanjem se je tako nadaljevalo tudi v osemdesetih letih. Število prodanih avtomobilov v

50 V skladu s pravilnikom o registraciji motornih in priklopnih vozil iz leta 1967 so mopedisti smeli voziti svoje colibrije s starimi voznikiškimi potrdili do izteka leta 1967. Potem so jih morali zamenjati za vozniško dovoljenje kategorije A in svoje vozilo registrirati. Moped colibri je bil do sprejetja temeljnega zakona o varstvu prometa na javnih cestah leta 1965 opredeljen kot vozilo z motorjem, potem pa je bil uvrščen med motorna vozila, in sicer v kategorijo motornih koles. – UL SFRJ, 1965, št. 14, str. 562.

51 *Janez Puh - Johann Puch*, str. 165–169.

52 *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 209 in *Statistični letopis SR Slovenije 1972*, str. 46.

53 *Janez Puh - Johann Puch*, str. 168.

54 Pogovorno fičo ali fičko oz. zastava 600, 750 ali 850 so bili različica fiata 600, ki ga je od leta 1960 po nakupu licence izdelovala bivša jugoslovanska tovarna Zavodi Crvena Zastava v Kragujevcu v Srbiji. – Zastava 750.

55 Zastavo 101, popularno »stoenko«, je izdelovala tovarna Crvena Zastava po Fiatovi licenci modela fiata 128. – Zastava 101.

povprečju ni padlo pod raven prodaje iz leta 1980. Takrat je bilo prodanih skoraj 27 tisoč avtomobilov.

Leta 1982 je bilo prodanih okoli 31 tisoč avtomobilov, leta 1985 pa skoraj 28 tisoč. V drugi polovici osemdesetih let je bilo največ avtomobilov prodanih leta 1989: skoraj 51 tisoč ali 18-krat več avtomobilov kot leta 1960; v primerjavi z letom 1980 je bila prodaja večja za 88 %.⁵⁶

Leta 1986 je na tisoč prebivalcev v Sloveniji odpadlo 248 potniških avtomobilov, kar pomeni, da je bil že vsak četrti prebivalec lastnik avta.⁵⁷ Ob dejstvu, da je povprečno gospodinjstvo štelo na začetku osemdesetih 3,2 člana, lahko predpostavimo, da je ob izteku osemdesetih skoraj vsako gospodinjstvo imelo avto. V primerjavi z letom 1960 je bilo leta 1990 prodanih 14-krat več osebnih avtomobilov.⁵⁸ Vse do leta 1987, ko je bilo izdelanih 320 tisoč koles ali 29-krat več kot leta 1955, je naraščala tudi proizvodnja le-teh. Po letu 1987 se je proizvodnja koles vsako leto krčila in bila leta 1990 za 26 % manjša kot v letu največje proizvodnje.⁵⁹

Znani izdelovalec koles v obdobju 1951–1991 je bil ljubljanski Rog, ki je imel prostore v nekdanji največji usnjarski tovarni v Ljubljani. Rogova kolesa še danes srečujemo na ulicah, še zlasti ponije, ki so jih pri Rogu začeli izdelovati leta 1965. Bila so prva slovenska zložljiva kolesa. Različni modeli ponijev, seveda predelani, prebarvani, na novo zavarjeni in škripajoči, danes doživljajo široko priljubljenost zlasti pri najstnikih, z njimi pa se vozijo tudi gospe in gospodje v oblekah.

PROIZVODNJA OBLAČIL IN OBUTVE

Med vodilnimi panogami je bila po 2. svetovni vojni tudi tekstilna industrija. Zanja je bila najprej značilna zastarela tehnološka oprema. Podjetja, bolj ali manj je šlo le za razširjene obrtne delavnice, so proizvajala ozek asortiment izdelkov in le okrog 10 različnih velikosti. Evropsko povprečje je takrat obsegalo 40 števil, ameriško pa celo od 70 do 80 števil. Ker je bilo treba konfekcijske obleke, katerih prednost je bila sicer nizka cena, pogosto popravljati, je bil nakup konfekcijske obleke lahko dražji kot nakup obrtniško narejene obleke. V časopisu *Sodobno gospodinjstvo* iz leta 1956 na temo konfekcije lahko beremo: »Naša konfekcija je predmet številnih upravičenih pritožb, ker svoje dejavnosti ne vsklaja dovolj z interesi potrošnikov, niti ne nadzoruje vedno uporabnosti izdelkov.«⁶⁰ Zato si je

⁵⁶ Statistični letopis SRS 1985, str. 352; Statistični letopis RS 1990, str. 359.

⁵⁷ Poročevalec Skupščine SR Slovenije, str. 64.

⁵⁸ Statistični letopis SR Slovenije 1985, str. 352–354; Statistični letopis RS 1991, str. 355.

⁵⁹ Statistični letopis RS 1991, str. 262.

⁶⁰ Povoden, O odnosu tekstilne industrije, str. 129.

konfekcija pot do potrošnikov utirala postopoma. Boljši pogoji za uveljavitev konfekcije so nastopili po letu 1959, ko so začeli veljati v Jugoslaviji evropskemu povprečju prilagojeni normativi in standardi za oblačilno lahko, poltežko in težko konfekcijsko proizvodnjo.⁶¹ Jugoslovanski standardi so določali za moške obleke 36, za ženske 18, za otroške 9 različnih velikosti in širin.⁶²

Med tekstilnimi izdelki je v obravnavanem obdobju predvsem po letu 1960 najbolj naraščala proizvodnja oblek. Leta 1975 je bilo v primerjavi z letom 1955 izdelanih 19-krat več oblek, leta 1980 že 36-krat več, leta 1990 pa kar 51-krat več.⁶³ Konfekcija perila je naraščala do leta 1975, ko jo je bilo izdelane tri in polkrat več kot v sredini petdesetih; proizvodnja le-te je vse do izteka osemdesetih rahlo upadala in bila leta 1990 le še 1, 6-krat večja od izhodiščnega leta.

Konfekcijska oblačila, ki so zagotavljala minimalno kakovost, so postopoma pridobivala prednost pred obrtniško izdelanimi oblačili.⁶⁴ Šiviljam in krojačem so pogosto ostale zveste zaradi sledenja modnim trendom zlasti ženske. K uveljavljanju konfekcijskega načina oblačenja in oblačilni proizvodnji so pripomogli sejmi mode in modne revije.

Sejem mode in modna revija, ki sta postala tradicionalna, sta bila prvič organizirana na Gospodarskem razstavišču leta 1955. Sejem, na katerem so tradicionalno predstavljali konfekcijo, modne tkanine, stroje za tekstilno in konfekcijsko industrijo, obutev, usnje in usnjeno galanterijo, je povezoval potrošnika in proizvajalca. Prireditelji modnega sejma so takrat tudi ustanovili Center za sodobno oblačenje in opremo. Ta je prirejal modne revije, ponujal oblikovalske storitve slovenskim podjetjem, prirejal srečanja proizvajalcev, jih obveščal o modnih smernicah, svetoval pri opremljanju trgovin, stojnic na sejmih, ponujal marketinške storitve, izobraževal manekenke itd. K sodelovanju je pritegnil modne oblikovalke, ki so sredi šestdesetih let prve končale šolanje na Oddelku za modo Šole za oblikovanje: Zinko Kovač, Vesno Gaberščik in Mojco Beseničar. Oblikovanje tekstilnih vzorcev in oblačil je v tem času potekalo po vzoru vodilnih evropskih modnih centrov, s prilagajanjem zahtevam in okusom domačih kupcev.⁶⁵

Modne revije, ki so potekale vzporedno s sejmom mode, so prikazovale modna oblačila, ki se jih je dalo kupiti v domačih trgovinah, kar je bila dobra reklama. Vzporedno s sejmom mode in modno revijo se je pojavilo tudi modno časopisje. Sprva so za potrebe uglednih tovarn nastajali lični katalogi s

61 Blatnik, *Modna industrija*, str. 295.

62 Šumi, *Konfekcija perila*, str. 12.

63 *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 228; *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 168; *Statistični letopis SRS 1985*, str. 254; *Statistični letopis RS 1990*, str. 266; *Statistični letopis RS 1991*, str. 264.

64 Blatnik, *Modna industrija*, str. 295.

65 Prav tam, str. 295, 296.

sezonsko ponudbo, leta 1957 pa je pod okriljem Gospodarskega razstavišča začela kot mesečnik izhajati revija Maneken. Poleg seznanjanja z evropskimi modnimi smernicami so v njej nestrokovni publiki, strokovnjakom s področja mode, obrtnikom in modnim podjetjem predstavljali tudi že izdelke domačega načrtovanja in oblikovanja oblačil. Med letoma 1969 in 1971 je poleg Manekena izhajala tudi slovenska izdaja revije *Elle – Ona*, ki je nastala v sodelovanju z revijo *Elle – Pariz*. Poleg povzetih modnih trendov in reportaž iz Pariza so v slovenski različici objavljali tudi domače prispevke s področja psihologije, praktične nasvete za dom in družino ter dosežke na področju slovenske mode, oblikovanja in kulture oblačenja. Vse to je pripomoglo k razvoju slovenske modne industrije.

Zaradi lažjega poslovanja, uvažanja surovin in strojne opreme ter izvoza so se slovenska tekstilna podjetja konec šestdesetih let združila v Poslovno združenje tekstilne industrije Ljubljana.⁶⁶ V združenje so bila povezana najpomembnejša podjetja slovenske tekstilne in oblačilne industrije: Alpska modna industrija Almira iz Radovljice, Tovarna pletenin Angora iz Ljubljane, Industrija platnenih izdelkov Induplati iz Jarš v Ljubljani, Konfekcija Kroj iz Škofje Loke, Mariborska tekstilna tovarna Maribor, Tekstilna tovarna in konfekcija Metka Celje, Industrija konfekcije Modna oblačila iz Ljubljane, Tovarna oblačil in perila Mura iz Murske Sobote, Tekstilna tovarna Novoteks iz Novega mesta, Tovarna trikotaznega perila Pletenina iz Ljubljane, Tovarna pletenin Rašica iz Ljubljane, Tekstilna tovarna Svilanit iz Kamnika, Tekstilna tovarna Sukno iz Zapuž, Tovarna sukna Tekstilna iz Kočevja, Tekstilindus iz Kranja, Tekstilna industrija Otiški Vrh, Tekstilna tovarna Ajdovščina, Tekstilna tovarna Prebold, Tekstilni inštitut Maribor, Tovarna pletenin Sežana, Tovarna volnenih izdelkov Majšperk, Tovarna čipk in vezenin Vezenine Bled, Industrija volnenih izdelkov Volna iz Laškega, Tovarna pletenin in konfekcije iz Maribora.⁶⁷

V sedemdesetih letih 20. stoletja so se uveljavila še številna druga podjetja, med njimi Konfekcija Gorenjska oblačila iz Kranja, Usnjena oblačila Konus iz Slovenskih Konjic, Konfekcija Elkroj iz Mozirja, Damska modna konfekcija Ideal iz Nove Gorice, Tovarna zimskošportnih oblačil Univerzale iz Domžal, Tovarna modne konfekcije Tip top iz Ljubljane, Tovarna delovnih in športnih oblačil Toper iz Celja, Tovarna usnja Utok iz Kamnika. V Toku iz Domžal pa so proizvajali kovčke in usnjene izdelke. Znameniti izdelovalki usnjene galanterije in torbic sta bila ljubljanski Galant in Industrija usnja Vrhnika (IUV). Slednja se je že v zgodnjih sedemdesetih letih predstavljala z oblikovalko Metko Vrhunc.⁶⁸

Konfeksijsko perilo, katerega proizvodnja je bila v primerjavi s proizvodnjo

66 Blatnik, Modna industrija, str. 297.

67 Blatnik, Modna industrija, str. 297.

68 Prav tam, str. 297, 298.

konfekcije oblačil znatno bolj razvita že pred vojno, so izdelovali v Lisci iz Sevnice, v Tovarni spodnjega perila in trikotaže Beti Metlika, Tovarni perila Labod iz Novega mesta. V Jutranjki iz Sevnice so izdelovali sodobna otroška oblačila.

Med leti 1955–1975 je naraščala tudi proizvodnja nogavic. Sredi sedemdesetih je bila ta 11-krat večja kot leta 1955. Nato je z izjemo leta 1985, ko je proizvodnja ponovno poskočila na desetkratnik proizvodnje iz leta 1955, vse do izteka osemdesetih let upadala. Leta 1990 je bilo izdelanih le 6,6-krat več nogavic kot leta 1955. Vodilna proizvajalka visokokakovostnih nogavic z dolgoletno tradicijo od leta 1927 je bila Tovarna nogavic Polzela. V Polzeli so prvi v Jugoslaviji izdelali hlačne nogavice z imenom Peggy - »pegice,« ki so še danes sinonim za kvaliteto.

Vse do leta 1985, ko je bilo izdelane desetkrat več obutve kot leta 1955, je naraščala tudi proizvodnja obutve. V primerjavi z letom 1985 je bila leta 1990 proizvodnja obutve manjša za 24 %.⁶⁹ Vodilni izdelovalec na področju modne obutve in dodatkov je bil Peko iz Tržiča; obutve za otroke in otroških potrebščin pa Ciciban iz Mirne pri Novi Gorici.

Tekstilna in usnjarska industrija sta cveteli še v sedemdesetih letih; v drugi polovici osemdesetih pa so količine proizvedenih izdelkov tekstilne in usnjarske industrije upadale. Na krčenje so vplivale politike in interesi v trgovskem globalnem prostoru. Z uvajanjem novih oblik podjetništva, ki so se usmerjale v trženje blagovnih znamk in zaposlovanje cenejše delovne sile v ekonomsko revnejših državah, je globalna tekstilna industrija doživljala preoblikovanje. Z zapiranjem tekstilnih tovarn so se v zahodnih državah Evrope in v ZDA soočali ob koncu sedemdesetih in v osemdesetih letih. V Sloveniji pa so nekatera podjetja v osemdesetih letih začela opravljati dodelavne posle. Ti so se ohranili še v devetdeseta leta, potem pa je delovna sila tudi v slovenskem prostoru postala za številna podjetja predraga.⁷⁰ Nekatera podjetja so se zato usmerila v trženje znamke (npr. Elkroj in Lisca) in v selitev proizvodnje v države s cenejšo delovno silo. Številna nekdanja uspešna tekstilna podjetja in podjetja usnja so v času tranzicije izginila.

DOBRINE ŽIVILSKO PREDELOVALNE INDUSTRIJE

V obravnavanem obdobju je bila živilsko predelovalna industrija poleg strojne, elektro, kemične, železarske industrije med najpomembnejšimi gospodarskimi panogami. Za podjetja je bilo na splošno značilno, da so zasledovala politične cilje solidarnostne odgovornosti in samoupravnih pravic in manj profitne motive. Kljub temu so bila med njimi nekatera tudi mednarodno konkurenčna

⁶⁹ Statistični letopis RS 1990, str. 266.

⁷⁰ Vodopivec, Modernizacija in tranzicija, str. 387.

in povsem izvozno usmerjena.⁷¹ Politični cilj živilsko predelovalne industrije je bil zagotoviti čim večjo prehrambeno samozadostnost, a vendar je bilo nekatere artikole potrebno vseeno uvažati.⁷² Tržna proizvodnja osnovnih živil, med katera uvrščamo: pšenico, moko, koruzo, meso in mesne izdelke, mleko in mlečne izdelke, jedilno olje in sladkor, je v Sloveniji ob izteku osemdesetih let pokrivala domače potrebe le v primeru vseh vrst mesa in mleka. Tržna proizvodnja pšenice in rži, koruze, sladkorja in olja pa je bila v Sloveniji dokaj nizka in še zdaleč ni zadoščala potrebam slovenskega trga. Manjkajoče količine je zato Slovenija nabavljala v drugih jugoslovanskih republikah ali pa jih je uvažala. Velik presežek je Slovenija imela pri proizvodnji perutninskega mesa (Slovenija je porabila le 30 % celotne proizvodnje tega mesa) in mleka. Viške je izvažala in jih prodajala v druge republike.⁷³

Med prehranskimi izdelki je stalno naraščala proizvodnja testenin (v primerjavi z letom 1955 je bila 1990 dvakrat večja), klobas (v enakem obdobju 15-krat večja), mesnih konzerv (štirikrat večja), jedilnega olja (petkrat večja). Naraščajočo tendenco je ves čas izkazovala tudi proizvodnja pijač, na primer piva in hmeljnih napitkov. Ta je bila 1990 leta 27-krat večja kot sredi petdesetih let. Prav tako je vse do leta 1980 naraščala proizvodnja umetnih brezalkoholnih pijač. V primerjavi z letom 1955 je bila tega leta desetkrat večja. Do sredine osemdesetih let 20. stoletja je nato proizvodnja tovrstnih pijač upadla za več kot polovico, leta 1990 pa je bila proizvodnja iz leta 1980 presežena (bila je 109-krat večja kot sredi petdesetih let).⁷⁴

Nekatera podjetja so po znanju in tehnologijah dosegala dosežke, primerljive z mednarodnimi (Droga Portorož, Kolinska).⁷⁵

V Drogi Portorož so od ustanovitve leta 1964 proizvajali začimbe in dišave, predelovali in konzervirali vrtnine in gobe, pridobivali in predelovali sol; v osemdesetih letih 20. stoletja so razširili proizvodnjo na mesne, mlečne in druge živilske izdelke ter uvedli blagovne znamke Barcaffé, Maestro, Zlato polje in 1001 CVET.

Primer uspešnega podjetja je bila ljubljanska Kolinska, ki je ob ustanovitvi 1908 proizvajala le cikorijo. V povojnem obdobju je njena proizvodnja sprva obsegala več vrst in blagovnih znamk kavnih nadomestkov; proti koncu šestdesetih let so začeli proizvajati licenčne izdelke (Knorr in Thomy, bonbone Pez, otroško hrano, žvečilne gumije). Ob izteku obravnavanega obdobja je asortiment njihovih izdelkov obsegal proizvodnjo kakava, čokolade in sladkornih izdelkov; različnih

71 Mednarodno konkurenčna in izvozno usmerjena podjetja so bila npr. (Gorenje) s proizvodnjo gospodinjskih aparatov, farmacevtska industrija (Lek in Krka), industrija športne opreme (Elan).

72 Skoko, *Kapitalsko povezovanje*, str. 17.

73 Marinšek, *Oskrba z osnovnimi živilskimi proizvodi*, str. 34, 35.

74 *Statistični letopis RS 1990*, str. 266.

75 Skoko, *Kapitalsko povezovanje podjetij*, str. 17.

začimb, dišav in drugih dodatkov; homogeniziranih živil in dietične prehrane; mineralnih vod in brezalkoholnih pijač; sadnih in zelenjavnih sokov; predelavo čaja in kave; predelavo in konzerviranje ter proizvodnjo in konzerviranje mesa.⁷⁶ Poleg njiju so še danes prepoznavne blagovne znamke ustvarile družbe Pivovarna Laško, Radenska, tovarne Emo Celje, Peko, Ilirija, Gorenje, Šumi, Elan in Alpina. V Slovenijavinu pa je Emerik Zelinka 1953 ustvaril *Cockto-pijačo naše in vaše mladosti*- brezalkoholno osvežilno pijačo iz 11 naravnih sestavin, ki je postala simbol slovenske potrošniške revolucije.

TRGOVINA

Podrobnejši vpogled v proizvodnjo blaga široke potrošnje pa ne gre razumeti brez poznavanja razvoja trgovine oziroma trgovinskega prometa. V obravnavanem obdobju je imela trgovina po posameznih razdobjih različno vlogo v razvoju celotnega gospodarstva. Po ukinitvi zagotovljene preskrbe leta 1952 je postajala aktivnejši dejavnik v organiziranju blagovnega prometa. A so vse do gospodarske in družbene reforme v šestdesetih letih zanjo bile značilne razdrobljenost, neorganiziranost, nezadostne skladiščne in prodajne zmogljivosti, nizka akumulativnost ter nezainteresiranost za hitrejši razvoj. Po letu 1965 sta se njen ekonomski položaj in reprodukcijska sposobnost povečala.⁷⁷

Razvoj trgovinske dejavnosti v tesnejšem povezovanju s proizvodnjo in storitvenimi dejavnostmi se je začel po letu 1966. Kar je vključevalo tudi težnjo po učinkovitejši vključitvi v mednarodno menjavo. S povečanjem in izboljšanjem skladiščnih ter prodajalnih zmogljivosti notranje trgovine se je izboljšala struktura prodaje na drobno: delež živilskih izdelkov se je zmanjšal, prodaja trajnih dobrin za široko porabo pa se je povečala.

Število prodajaln na drobno je naraščalo do leta 1975, ko jih je bilo 40 % več kot sredi petdesetih let (4706 leta 1955, leta 1975 pa 6646). Približno toliko jih je bilo tudi ob izteku osemdesetih let. Glede na panogo trgovske organizacije pa je hitreje naraščalo število trgovin z neživili.

Število trgovin z živili je naraščalo do leta 1970, ko jih je bilo 1739 ali 10 % več kot leta 1955. Sredi sedemdesetih let je bilo njihovo število rahlo nižje od izhodiščnega leta, leta 1980 pa je bilo število trgovin z živili najštevilnejše (v primerjavi z izhodiščnim letom jih je bilo 25 % več). Leta 1990 je bilo približno toliko trgovin z živili kot leta 1970.⁷⁸

76 Prav tam, str. 23.

77 *Družbeni razvoj*, str. 98.

78 *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 303; *Statistični letopis RS 1990*, str. 355; *Statistični letopis RS 1991*, str. 351.

V opazovanem obdobju pa je neprestano rastlo število trgovin z neživili. Leta 1990 jih je bilo 2398 oz. 2,2-krat več kot sredi petdesetih let.⁷⁹ Število prodajaln z mešanim blagom je naraščalo do leta 1975, do izteka osemdesetih je njihovo število rahlo upadlo, a jih je bilo v primerjavi z letom 1955 še zmeraj 17 % več (2263 : 1933).

Po letu 1966 so bila ustanovljena številna nova trgovska podjetja, nastajali so ekonomsko močnejši nosilci trgovinskega razvoja: Metalka, Slovenijales, Emona, Petrol, Mercator, Kovinotehna. Opirale so se samopostrežne trgovine (ena prvih je bila leta 1959 odprta v Rožni dolini) in veleblagovnice. Število samopostrežnih trgovin se je s 185 v letu 1965 povečalo na 508 leta 1971.⁸⁰ Podjetje Slovenijales, ustanovljeno leta 1948, ki naj bi postalo izvoznik slovenske lesne industrije, je z izvozom vse večjih količin kosovnega masivnega pohištva pričelo leta 1954 (prve kakovostne spalnice, izvožene v Anglijo, so izdelali v Meblu v Novi Gorici); v obdobju 1967–1988 pa je pod okriljem Slovenijalesa delovala skoraj vsa slovenska lesna industrija: podjetje 22. julij iz Idrije, Lesna iz Slovenj Gradca, Pohištvena industrija Radomlje, Sora iz Medvod, Jelka iz Begunj, Lesna industrija Kočevje, Tovarna pohištva Brežice, Tovarna lesne galanterije Rimske Toplice, Brest Cerknica, Alples Železniki, Inles Ribnica, Tovarna pohištva Stilles iz Sevnice itd.

V sedemdesetih letih so začeli graditi nove veleblagovnice tako v Ljubljani kot tudi v Mariboru; leta 1973 se je odprla najsodobnejša blagovnica v Ljubljani Maximarket. S tem se je izbira blaga izboljšala tudi v domačih trgovinah.

Trgovina s širokim izborom izdelkov je bila že v petdesetih letih veleblagovnica Nama. Nama je ponujala »vse za dom in družino«: bogato izbiro tekstila, modne konfekcije, perila in galanterije, čevljev, pletenin, modernih gospodinjskih aparatov, štedilnikov, pohištva, šivalnih strojev, koles itd. Leta 1985 je bilo največ veleblagovnic (60): 12-krat več kot leta 1960.⁸¹

V skupini trgovin z neživilskim blagom se je najbolj povečalo število trgovin s pohištvom. Teh je bilo največ leta 1980: petdeset ali 4,16-krat več kot leta 1955. Do leta 1990 je njihovo število upadlo za 18 %.⁸² V tej skupini trgovin se je do leta 1990 stalno povečevalo število trgovin s tkaninami in konfekcijo (trikrat), z obutvijo, usnjem, gumo in plastiko (1,8-krat), kurivom in gradbenim materialom (dvakrat), naftnimi derivati (osemkrat). Število trgovin s knjigami in pisarniškim materialom je naraščalo do leta 1980, ko se je v primerjavi z letom 1960 njihovo število skoraj podvojilo (131 : 66). Do leta 1990 se je nato zmanjšalo za 9 %.⁸³

79 Prav tam.

80 Prinčič, Trgovina, str. 1083, 1084.

81 Statistični letopis SR Slovenije 1967, str. 303; Statistični letopis RS 1990, str. 355; Statistični letopis RS 1991, str. 351.

82 Prav tam.

83 Prav tam.

Nama, Ljubljana, junij 1956. Foto: Joco Čermak, hrani MNZS.

V obdobju 1955–1990 je trgovinski promet naraščal pri skoraj vseh vrstah blaga. Struktura blagovnega prometa na drobno je ustrezala strukturi blagovne potrošnje prebivalstva. Porabo nekaterih vrst blaga so zaradi spreminjanja potrošniških navad potrošniki opustili ali omejili. V skupini živil je poraba moke ves čas postopno upadala in je bila leta 1990 v primerjavi z letom 1955 za 57 % nižja. V petdesetih letih 20. stoletja je bilo v navadi, da so ljudje kupovali krušno moko ter kruh zamesili in spekli doma, ali pa ga nesli speč k peku. Do leta 1990 pa so se navade občutno spremenile. Kruh so bolj kupovali, kot pa ga sami pekli, zato je prodaja vseh vrst kruha naraščala.

Leta 1980, ko je bilo prodanega skoraj 69 ton ali skoraj osemkrat več belega kruha kot sredi petdesetih let, je bila prodaja belega kruha največja. V osemdesetih letih se je prodaja le-tega krčila in bila leta 1990 za 55 % manjša kot leta 1980.⁸⁴

Do leta 1980 je naraščala prodaja: vseh vrst svežega mesa – v primerjavi z letom 1955 je bila 3, 4-krat večja; prodaja mleka je bila 7,7-krat večja, in mlečnih izdelkov (skoraj 13-krat večja), prave kave (22-krat večja). Prodaja južnega in drugega svežega sadja pa je naraščala od sredine petdesetih do sredine sedemdesetih let. Do leta 1980 je sledil le rahel upad prodaje le-tega, leto 1980 pa je pomenilo prelomnico, saj se je v osemdesetih prodaja južnega in drugega

⁸⁴ *Statistični letopis SR Slovenije 1965*, str. 281; *Statistični letopis RS 1974*, str. 246–248; *Statistični letopis SR Slovenije 1985*, str. 352–354; *Statistični letopis RS 1991*, str. 354–356.

Vrste na ljubljanski tržnici, 25. 2. 1981. Foto: Marjan Ciglič, hrani MNZS.

svežega sadja naglo krčila in do leta 1990 se je količinski promet v primerjavi z letom 1975 skoraj prepolovil.⁸⁵ S preskrbo, kvaliteto in cenami južnega sadja pa po pisanju časopisa *Tovariš potrošniki* niso bili zadovoljni že v sedemdesetih letih. Sadje je bilo večkrat nagnito, prezrelo, poškodovano, imelo je predebelo lupino, premalo soka in visoko ceno.⁸⁶

Še bolj kot pri južnem in drugem svežem sadju je bil količinski upad prometa opazen pri mlečnih izdelkih. V primerjavi z letom 1980, ko je prodaja mlečnih izdelkov dosegla vrhunec, se je ta v petih letih zmanjšal za 60 %, kar je pomenilo, da je fizični obseg prometa upadel celo bolj kot pri pravi kavi.⁸⁷ Količinski obseg le-te se je namreč v enakem obdobju zmanjšal za 30 %.⁸⁸ Medtem ko je bil količinski promet prave kave leta 1990 v primerjavi z letom 1980 rahlo presežen, pa je fizični obseg z mlečnimi izdelki še vedno ostal na ravni iz srede osemdesetih let. Zastoje v proizvodnji in motnje v preskrbi z osnovnimi živilskimi proizvodi, še zlasti z mlečnimi proizvodi in mesom, so v osemdesetih letih 20. stoletja

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Očepek, Po grenki sledi.

⁸⁷ Statistika pravo kavo kot popisno enoto zajema pri *količinskem prometu v trgovini na drobno po predmetih*; pri statističnih podatkih o proizvodnji le-te pa jo zajame v popisni enoti *kavovina*. — *Statistični letopisi 1964–1990*.

⁸⁸ *Statistični letopis SR Slovenije 1965*, str. 281; *Statistični letopis RS 1974*, str. 246–248; *Statistični letopis SR Slovenije 1985*, str. 352–354; *Statistični letopis RS 1991*, str. 354–356.

povzročala cenovna nesorazmerja v posameznih reprodukcijskih verigah. Čeprav je pridelava mleka v Sloveniji takrat presegala potrebe, je bila cenovna problematika (administrativno določene cene pasteriziranega mleka so bile enake odkupnim cenam surovine) tista, ki je vplivala na preskrbo oziroma na težave v proizvodnji mlečnih izdelkov.⁸⁹ Prihajalo je namreč do težav pri zagotavljanju potrebnih količin surovin in reprodukcijskega materiala za tovrstno proizvodnjo.

Zaradi vsesplošne krize, predvsem dolžniške in plačilno bilančne, je vlada z različnimi ukrepi, kot so omejevanje uvoza in omejevanje delovanja deviznega trga, administrativno določanje cen, v osemdesetih letih 20. stoletja omejevala osebno porabo oziroma vse oblike porabe, odtok denarja v tujino oziroma uvoz surovin za proizvode široke porabe in tovrstnega blaga. Nakopičene in med seboj prepletajoče težave so ljudje občutili že na prelomu sedemdesetih v osemdeseta leta v pomanjkanju naftnih derivatov in nekaterih osnovnih potrošnih dobrin. Na trgu so občasno nastopile težave pri preskrbi z oljem, s sladkorjem, pralnimi praški, toaletnim papirjem, kavo, z bananami itd. S pomanjkanjem pralnih praškov na trgovinskih policah so se potrošniki soočali že zadnje mesece leta 1979. Za kemično industrijo je bila značilna neuskklajenost med uvozom in izvozom.

Detergentska veja – integralni del kemične industrije je bila na domači trg vezana s 97 % proizvodnje. Posledično ji je primanjkovalo deviz za nakup surovin za proizvodnjo pralnih praškov. Ena najpomembnejših kemičnih tovarn, ki je izdelovala kozmetične preparate, šampone, barve in lake za lase, preparate za sončenje, zobne paste, kreme za roke ter pralne praške in čistilna sredstva, je bila tovarna Zlatorog iz Maribora. Po pisanju tednika 7D pa je le-ta leto 1980 pričela brez kilograma rezervnega praška.⁹⁰ Težak gospodarski položaj je država skušala reševati z različnimi »šok« načini. Maja leta 1979 je uvedla omejitev vožnje z osebni avtomobili po sistemu par-nepar: po njem so ob torkih smeli voziti le osebni avtomobili s parno številko na koncu registrske tablice, ob četrtnih pa tisti z neparno. Enaka omejitev je veljala tudi za dva konca tedna v mesecu.

V času predsedovanja vlade Milke Planinc med leti 1982–1986 pa je država za nekaj časa uvedla bencinske bone za mesečno kvoto porabe bencina (40 litrov) za zasebno uporabo.⁹¹

Večina ovir, ki so v osemdesetih letih najbolj povzročale prekinjanja proizvodnje in s tem motnje na trgu, je bilo odpravljenih z uveljavitvijo »majskih ukrepov 1988«, zlasti z delno sprostitvijo cen in večjo liberalizacijo uvoza ter uveljavitvijo delovanja deviznega trga. Zaradi pričakovani visoke inflacije pa so

89 Marinšek, Oskrba z osnovnimi živilskimi proizvodi, str. 35, 36.

90 Mordej, Preveč žehte.

91 Čepič, Gospodarska kriza, 1152.

Gneča na bencinski črpalki (na klancu) v Medvodah, 12. 6. 1982. Foto: Marjan Ciglič, hrani MNZS.

se leta 1988 na trgu pojavila nova neravnotežja. Na strani povpraševanja se je spomladi povpraševanje po nekaterih trajnejših živilih tako razmahnilo, da so bile potrebne dodatne intervencije iz blagovnih rezerv. Dejavniki neravnotežja in motenj na trgu so bile konec osemdesetih še vedno cene, ne več kot nizke, temveč kot relativno visoke.⁹²

Prodaja osebnih avtomobilov je strmo naraščala do leta 1980; prodaja v osemdesetih letih pa je z dvema že omenjenima vrhuncema nihala. Leta 1990 je bilo prodanih skoraj 39 tisoč avtomobilov ali 14-krat več kot leta 1960, in za 24 % manj avtomobilov kot leta 1989 – v času največje prodaje.⁹³ Posledično je močno naraščala prodaja motornega bencina; leta 1990 je prodaja le-tega poskočila na 33-kratnik količine iz srede petdesetih let. Prodaja predmetov za razvedrilo: radijskih in televizijskih sprejemnikov je naraščala do leta 1980, fotografskih aparatov in kamer pa do leta 1975. Prodaja skupnega števila televizorjev (črnobelih in barvnih) je bila leta 1990 v primerjavi z letom 1980 manjša za

⁹² Povzeto po: Marinšek, Oskrba z osnovnimi živilskimi proizvodi, str. 35, 36.

⁹³ *Statistični letopis SR Slovenije 1965*, str. 281; *Statistični letopis RS 1974*, str. 246 - 248; *Statistični letopis SR Slovenije 1985*, str. 352 - 354; *Statistični letopis RS 1991*, 354 - 356.

5 %.⁹⁴ Največ bele tehnike pa je bilo prodane sredi osemdesetih let. Pralnih strojev je bilo prodanih skoraj 24-krat več, hladilnikov pa 15-krat več kot leta 1960.⁹⁵ Prodaja bojlerjev in sesalcev za prah je naraščala do leta 1980. Prodaja le-teh je takrat tudi dosegla vrhunec. Bojlerjev je bilo v primerjavi z letom 1965 leta 1980 prodanih 2,7-krat več, sesalcev za prah pa v enakem obdobju 4,8-krat več.

Obravnavani čas so zaznamovali novi proizvodi na trgu, ustrezni potrebam sodobnega vsakdana. Proizvodnja in trgovina sta se pod vplivom razvoja potrošniške miselnosti in privrženosti zahodnim vrednotam poskušali približati zahodnim standardom. A ponudba blaga v domačih trgovinah je kljub prizadevanjem ostajala skromnejša kot v sosednjih kapitalističnih državah: Italiji in Avstriji. Zato je nakupovanje blaga čez mejo, ki ga je v Sloveniji primanjkovalo ali pa je bilo le bolj privlačno in cenejše, postalo fenomen v času socializma.

Do srede petdesetih let so bili prehodi meje redki, omejeni na dvolastnike oziroma ljudi, ki so imeli zemljo na obeh straneh meje. Prvi kupci zahodnega blaga, ki so ga nato tihotapili v Slovenijo, so bili obmejni prebivalci. Pri teh nakupih je šlo večinoma za blagovno menjavo: v Italijo so nosili meso, žganje, jajca, maslo; v Italiji pa so kupovali sladkor, kavo, riž, limone, zdravila, milo, fotografske aparate, pa tudi že modne artikle: šumeče dežne plašče iz umetnega materiala. V šestdesetih je modni nakupovalni trend poleg kavbojk, superg, kozmetike, pralnih praškov vse bolj postajala bela tehnika in gospodinjski aparati, pa tudi avtomobili. Najstniška generacija pa je imela zahteve po glasbenih ploščah, modnih oblačilih in podobnih artiklih, ki jih socialistična ponudba ni uspela zadovoljiti. V sedemdesetih letih, ko so Slovenci s pomočjo poceni kreditov množično gradili hiše, so kupovali gradbeni material, ploščice za kopalnice, umivalnike, pipe, pohištvo, razna vrtna in druga orodja. Obleka, obutev in živila pa so bili vseskozi stalnica jugoslovanskih kupcev.⁹⁶ Na prelomu iz sedemdesetih v osemdeseta leta, ko so posledice periferne strukturne krize – nezmožnost slediti modernemu ekonomskemu preoblikovanju, postajale vse očitnejše: na zunaj se je kriza kazala v pomanjkanju bencina (maja 1979 so oblasti uvedle omejitev vožnje za osebne avtomobile glede na registrsko številko po sistemu par-nepar), nekaterih vsakdanjih artiklov (olja, pralnih praškov, toaletnega papirja, kave, banan itd), v energetske krizi in restrikcijah pri uvozu predvsem t. i. luksuznega blaga (revije, časopisi), so se čezmejni nakupi Slovencev osredotočili zlasti na živilske proizvode.⁹⁷ Začasni dosežki socializma, kot so bili nagla rast, stalna zaposlitev in izboljšani življenjski pogoji so bili načeti in režim

94 Prav tam.

95 Prav tam.

96 Povzeto po: Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka,« str. 90–96.

97 Berend, *Gospodarska zgodovina Evrope*, str. 194; Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«, str. 90 – 96; isti, *Slovenska gospodarska politika*, str. 191.

ni mogel več obvladovati vedno globlje krize. Jugoslavija kot tudi druge srednje in vzhodnoevropske države, ni bila sposobna uvesti konkurenčne tehnologije in razviti izvoznih panog, namesto gospodarskega preoblikovanja je vztrajala pri zastarelih gospodarskih panogah in izvoznih sektorjih, razloga za gospodarsko krizo ni želela videti v političnem in gospodarskem sistemu.⁹⁸ Gospodarska kriza, ki je sprožila politično krizo, je pripeljala do padca režima in razpada Jugoslavije ter njenega gospodarstva na začetku devetdesetih let. Poleg gospodarskega upada je Jugoslavija v osemdesetih letih izgubljala nadzor nad inflacijo. Ta je konec osemdesetih prerasla v hiperinflacijo: leta 1989 je bila stopnja inflacije 1269 %.⁹⁹ Na krizo se je vsaka republika odzvala na svoj način. Vsaka je na svoj način iskala možnosti za rešitev iz nje. Slovenska vlada se je ukvarjala predvsem z usmerjanjem slovenskega gospodarstva na zahod »za vsako ceno«, z zagotavljanjem osnovnih življenjskih artiklov in njihovim razdeljevanjem, s preprečevanjem odlivanja deviz v tujino, z administriranjem in zagotavljanjem sredstev za odplačevanje dolgov.¹⁰⁰

Dinamika industrijske proizvodnje blaga za široko potrošnjo in trgovinski promet, kot ju izkazuje statistika, kaže, da sta industrijska proizvodnja in trgovinski promet vse do leta 1980 naraščala; v osemdesetih letih pa sta zaradi vse splošne krize in sprejetih ukrepov za izhod iz krize pešala in celo upadala.

VIRI IN LITERATURA

Tiskani viri

- Statistični letopis SR Slovenije 1965.* Ljubljana: Zavod za statistiko SR Slovenije, 1965.
Statistični letopis SR Slovenije 1967. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1967.
Statistični letopis SR Slovenije 1972. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1972.
Statistični letopis SR Slovenije 1974. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1974.
Statistični letopis SR Slovenije 1975. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975.
Statistični letopis SR Slovenije 1985. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1985.
Statistični letopis Republike Slovenije 1990. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1990.
Statistični letopis Republike Slovenije 1991. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1991.

UL LRS - *Uradni list Ljudske republike Slovenije*

⁹⁸ Berend, *Gospodarska zgodovina Evrope*, str. 194–196.

⁹⁹ Prav tam, str. 196.

¹⁰⁰ Repe, *Slovenska gospodarska politika*, str. 193.

Časopisni viri

- Blatnik, Stanka. Modna industrija (nas)proti modnemu oblikovanju. *Tekstilec*, 2001, št. 9–10, str. 293–302.
- Grum, Andreja. Ustanavljajo se strokovna društva za gospodinjsko izobraževanje. *Sodobno gospodinjstvo*, 1954, št. 1–2, str. 6, 7.
- Industrijska proizvodnja in storilnost. *Tovariš*, 8. 7. 1956, str. 718, 733.
- Kopač, Janez. Iskra Kranj na začetku petdesetih let. *Kronika (Ljubljana)*, 1987, št. 3, str. 183–187.
- Korže, Milena. Uvodne besede. *Sodobno gospodinjstvo*, 1954, št. 1–2, str. 2.
- Mordej, Dragica. Preveč žehte za devizne praške. *7D Slovenski tednik*, 20. 3. 1980, str. 16–17.
- Ocepek, Rajko. Po grenki sledi južnega sadja. *Tovariš*, 12. 3. 1973, str. 11–13.
- Pečnik, Milka. Proizvodnja izdelkov široke potrošnje. *Prikazi in študije*, 1962, št. 12, str. 1–13.
- Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate. Skupna dokumentacija k majski analizi 1989 in analizi razvojnih možnosti za obdobje 1991–1995*, 1989, št. 15/II, str. 64.
- Povoden, Viljem. O odnosu tekstilne industrije do potrošnika. *Sodobno gospodinjstvo*, 1956, št. 31–32 (7–8), str. 126–129.
- Premerl, Katja. Opremljenost gospodinjstev z nekaterimi trajnimi potrošnimi dobrinami 1978. *Prikazi in študije*, 1980, št. 1–2, str. 1–13.
- Rakovec, Tone. Iskra-Železniki, tovarna elektromotorjev in gospodinjskih aparatov. *Loški razgledi*, 1982, str. 116.
- Repe, Božo. »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka.« Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni. *Zgodovina za vse*, 1998, št. 2, str. 90–96.
- Špiler, Franc. Najnovejši domači gospodinjski aparati. *Sodobno gospodinjstvo*, 1956, št. 31–32, str. 117–120.
- Šumi, Alenka. Konfekcija perila in oblek v LR Sloveniji 1958 in 1959. *Prikazi in študije*, 1960, št. 10, str. 6–16.
- Teržan, Vesna. Niko Kralj, arhitekt, oblikovalec, izumitelj. *Mladina*, 6. 1. 2012, str. 60–64.
- Žigon, Rozika. Novosti na lesnem sejmu. *Naša žena*, 1962, št. 6, str. 185.

Elektronski viri

O podjetju. *Pohišтво-Alples*. URL: <http://www.alples.si/o-podjetju>, 13. 9. 2013.

Zastava 101 — Wikipedija, prosta enciklopedija. URL: http://sl.wikipedia.org/wiki/Zastava_101, 13. 9. 2013.

Zastava 750 — Wikipedija, prosta enciklopedija. URL: http://sl.wikipedia.org/wiki/Zastava_750, 13. 9. 2013.

Zgodovina podjetja. *IZR, d. d., Škofja Loka*. URL: http://www.izr.si/index.php?option=com_content&view=article&id=14&Itemid=14, 17. 10. 2013.

Literatura

Berend, Ivan T. *Gospodarska zgodovina Evrope v 20. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, Modrijan, 2013.

Brglez, Franček (ur.). *Družbeni razvoj SR Slovenije 1947-1972*. Ljubljana: Komunist, 1974.

Čepič, Zdenko. Gospodarska kriza. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948-1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006, str. 1151–1153.

Čepič, Zdenko. Življenjska raven. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948-1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006, str. 1012–1015.

Černe, France. Tržni in planski mehanizem v jugoslovanskem samoupravnem sistemu. *Ekonomski revija*, 1969, št. 3, str. 274–289.

Gabrič, Aleš. Politična kriza. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006, str. 1148–1151.

Lozar Štamcar, Maja. Razvoj stanovanjske kulture v Sloveniji v evropskem kontekstu 20. stoletja. V: Troha, Nevenka, Šorn, Mojca, Balkovec, Bojan (ur.). *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2008, str. 259–279.

Marinšek, Nastja. Oskrba z osnovnimi živilskimi proizvodi v SR Sloveniji. *IB : informativni bilten : revija za planiranje*, 1989, št. 8, str. 34–36.

Merhar, Viljem. Plansko tržni-načini razreševanja družbenoekonomskih problemov. *Ekonomski revija*, 1973, št. 2–3, str. 114–124.

Mlinar, Branko. *Slovenija 1945–1975*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975.

Norčič, Oto. Krize in slovensko gospodarstvo. V: Borak, Neven, Lazarevič, Žarko (ur.). *Gospodarske krize in Slovenci*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Zveza ekonomistov Slovenije, 1999, str. 219–241.

Norčič, Oto. Pogledi na vlogo lastnine. V: Borak, Neven, Lazarevič, Žarko (ur.). *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918–1945–1991*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 193–206.

Planinšič, Gregor. *Prostovoljna razkritja v letnem poročilu: primer podjetja Marles hiše Maribor*. Diplomsko delo. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 2005.

Prinčič, Jože. Konec mita o jugoslovanskem gospodarskem čudežu – zastoj v slovenskem gospodarstvu v letih 1960–1962. V: Borak, Neven, Lazarevič, Žarko (ur.). *Gospodarske krize in Slovenci*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, 1999, str. 173–190.

Prinčič, Jože. Trgovina. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina : Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*, Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006, str. 1083–1084.

Repe, Božo. Slovenska gospodarska politika v osemdesetih letih in v času osamosvajanja. V: Borak, Neven, Lazarevič, Žarko (ur.). *Gospodarske krize in Slovenci*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, 1999, str. 191–210.

Skoko, Jana. *Kapitalsko povezovanje podjetij: primer Droge in Kolinske*. Diplomsko delo. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 2004.

Šamperl Purg, Kristina (gl. ur.). *Janez Puh – Johann Puch: Človek, izumitelj, tovarnar, vizionar: (1862-1914)*. Ptuj: Zgodovinski arhiv, Znanstvenoraziskovalno središče Bistra, 1998.

Vodopivec, Nina. Modernizacija in tranzicija. V: Lazarevič, Žarko, Lorenčič, Aleksander (ur.). *Podobe modernizacije : poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, str. 377–402.

Aleksander Lorenčič

VLOGA DRŽAVE, PODJETJA IN TRGA V NOVIH POGOJIH GOSPODARJENJA (1990-2004)

Državni intervencionizem ali
svobodni trg

Velika gospodarska kriza, ki je privrela na plano leta 2008, je že tretja velika kriza v zadnjem stoletju in pol. Leta 1873 je kriza v dežele s slovenskim prebivalstvom udarila po zlomu dunajske borze, druga pa po borznem zlomu na Wall Streetu leta 1929. Od omenjene gospodarske krize leta 1873 dalje se kaže, da so vse krize imele svoj izvor v finančnem, bančnem sektorju, in sicer zaradi finančnih, kreditnih in investicijskih špekulacij. Če pogledamo dosedanje krize поблиže, se jasno kaže, da so ena od značilnosti kapitalističnega gospodarskega razvoja ciklična obdobja kriz in gospodarske rasti. Konjunkturi

po navadi sledi velik padec. Spomnimo na dvajseta leta 20. stoletja, pa zdaj na čas pred letom 2008. Zdelo se je, da je samo nebo meja v gospodarstvu. Več kot očitno je šlo za balon, za katerega je bilo samo vprašanje časa, kdaj bo počil. Tudi če primerjamo krizo leta 1929 in današnjo, lahko vidimo podobnosti. Ekonomska politika leta 1929 se je namreč odzvala podobno, kot se je to zgodilo v primeru današnje krize. Se pravi z zategovanjem pasu in varčevanjem, a se je izkazalo, da to ni prava pot. Zgodil se je New Deal, ki je jasno pokazal, kako pomembna za zagon gospodarstva sta povpraševanje in trošenje, o katerih danes toliko govorimo. Kasneje je prevladala ekonomska teorija Johna Maynarda Keynsa, ki je med drugim zagovarjal vlogo regulative, in to se je na ekonomskem področju nekaj časa odražalo kot uspešno. Ukrepi, ki jih je generirala kriza v tridesetih letih minulega stoletja, in ukrepi, sprejeti z brettonwoodskim sporazumom po 2. svetovni vojni, pa so veljali le nekaj desetletij, do sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Po drugi svetovni vojni smo bili, gledano v globalnem smislu, priča gospodarskemu razcvetu. To je bil čas, ko je pomembno vlogo v ekonomski politiki igrala država. Šlo je za nekakšno simbiozo državnega intervencionizma in delovanja prostega trga. Posebej po izbruhu naftne krize leta 1973 je prišlo do premika v miselnosti in do prepričanja, da vloga države in intervencionizem nista pomembna za gospodarstvo. Zgodil se neoliberalizem, ekonomsko politična paradigma, ki zagovarja čim manjšo vlogo države v gospodarstvu. Ekonomist Davorin Kračun meni, da je slednji dobil uradno politično podporo z nastopom predsednika Ronalda Reagana v ZDA in svoj vrh dosegel konec osemdesetih let minulega stoletja s tako imenovanim washingtonskim konsenzom, ki je predstavljal recept za tranzicijske države.¹ *»Neoliberalistična ekonomsko politična paradigma je bila v teh pogojih dokaj uspešna, tudi zato, ker je sovpadala z razpadom vzhodnega bloka in s širitvijo svetovnega trga na nekoč neosvojljive trdnjave Rusije in Kitajske«,* meni Kračun. Poleg tega pa sta po njegovem mnenju informacijska in komunikacijska revolucija odprli možnosti za povsem nove gospodarske panoge.² Podobnega mnenja je tudi Ivan T. Berend, primerjalni zgodovinar Srednje in Vzhodne Evrope, ki meni, da se je kapitalizem spremenil in od sedemdesetih let preteklega stoletja vsekakor to ni več isti kapitalizem. *»Razvite evropske države so se deindustrializirale, industrija je izgubila svoj pomen, v najrazvitejših zahodnih državah dela v industriji samo še 18 odstotkov aktivnega prebivalstva. Finančni sektor z bankami, finančnimi institucijami, zavarovalnicami in nepremičninskim sektorjem raste šestkrat hitreje kot realna ekonomija in njegova sredstva so trikrat, štirikrat večja od celotnega bruto domačega produkta Evropske unije. Govorim o deindustrializiranem, pretirano finančno obvladovanem gospodarstvu, ki je bilo*

1 Ploj Ratajc, Čokl, Intervju z Davorinom Kračunom.

2 Prav tam, str. 3.

zelo krhko, dovzetno za finančno paniko, ki se je zgodila. Od leta 1980 naprej je bil celoten sistem dereguliran: vsa regulativa, ki je bila uvedena v tridesetih letih in po drugi svetovni vojni z brettonwoodskim sporazumom, z lekcijami velike depresije vred, je bila eliminirana. Neoliberalizem je bil prepričan, da je rešil probleme kriz, da jih ne bo več. Vodilni ekonomisti čikaške šole so vladam svetovali, da prisilnega jopiča regulacije ne potrebujemo več», meni Berend.³ Dejstvo je, da so mnogi verjeli v to, da neoliberalna ekonomsko politična paradigma omogoča neomejene možnosti širitve. Dolžniška kriza in številne države, ki so imele neodgovorno bančništvo, kot je Islandija, ali veliko porabo prebivalstva oziroma države, kot sta Irska in Portugalska, ali neodgovorno vladno trošenje, kot je Grčija, so se sesule.

Slovenija se je neoliberalni paradigmi po prehodu v kapitalistični sistem in v letih po osamosvojitvi uspešno upirala, zlasti na začetku tranzicije nismo vzeli »za sveto« vseh nasvetov tujih liberalnih ekspertov in raznih mednarodnih institucij. Sčasoma, posebej po letu 2004, pa je tudi Slovenija padla v kalup finančnih malverzacij in špekulacij. O tem priča podatek, da se je neto zadolženost Slovenije z 0 konec leta 2005 povečala na približno 10 milijard evrov leta 2008. Tudi dogajanja na borzah in vrednosti indeksov so kazale na to, da bo prej ali slej »počilo«. In je, na kar pa so že nekaj let pred izbruhom opozarjale nekatere relevantne institucije. Tudi Banka Slovenije, na primer, ki je že v letnem poročilu za leto 2006 opozarjala, da tako generirana rast vključuje tudi tveganja. Rast v tem obdobju je poganjal predvsem močan izvoz, ki je bil vezan na ugodno evropsko konjunkturo, k visoki rasti je prispevala še domača poraba, predvsem investicije v stanovanjsko gradnjo in infrastrukturo, kar je vplivalo na visoko rast grabeništva.⁴

USAHLA AKUMULACIJA IN KRIZA PODJETNIŠTVA V LETU 1990

Tako tržne kot proizvodne možnosti slovenskega gospodarstva so se v jesenskih mesecih leta 1990 izrazito zaostriale. Kriza je bila predvsem posledica težav na tečajnem področju (zamrznitev), jesenskih poplav, zapiranja srbskega trga (slednje je v prvih devetih mesecih leta 1990 predstavljalo 9,4 odstotka vseh prodaj slovenskega gospodarstva v okviru Jugoslavije) in razprtij pri sprejemanju ustrezne privatizacijske zakonodaje.⁵ Konec leta 1990 je prišlo še do dokončnega razpada finančnega sistema, ki ga je povzročil vdor srbskih

3 Vidmajer, Zgodovinar Ivan T. Berend.

4 *Letno poročilo za leto 2006*, str. 12–14.

5 *Ocena gospodarskega stanja v Republiki Sloveniji v letu 1990*, str. 2.

oblasti v jugoslovanski bančni sistem (Srbija si je s pomočjo srbskih bank od arodne banke Jugoslavije »sposodila« 1,4 milijarde dolarjev).⁶ Akumulacija kot pomembna finančna kategorija se je leta 1990 glede na leto 1989 precej znižala, kar je za slovenska podjetja pomenilo skrajno zaskrbljujoče stanje. Akumulacija je namreč za podjetja predstavljala edini vir za odplačilo kreditov iz lastnih sredstev in za nove naložbe. Bila je tudi edini ustrezeni vir podjetij, s katerim so lahko ta sodelovala pri odkupu družbenega kapitala v procesu privatizacije. Tako pičila akumulacija je pomenila, da se slovensko podjetništvo ni bilo zmožno z lastnim kapitalom postaviti na noge. Dotok novega kapitala, ki bi lahko omogočil procese gospodarske preobrazbe in modernizacije, je bil tisti hip možen le, če bi uspeli drugače angažirati sredstva prebivalstva ali pa pridobiti tuji kapital. Ob tem je moralo podjetništvo za svoje normalno delovanje in tudi poslovanje iskati dodatna tržišča za svoje izdelke, in to predvsem na tujih trgih.⁷ Leta 1990 je neto odliv finančnih sredstev iz Slovenije v federacijo in druge republike oziroma pokrajine razpoložljiva sredstva za končno potrošnjo zmanjšal za približno 11 odstotkov. 26. februarja 1990 je namreč Slovenija kot povračilo za bojkot gospodarstva s strani Srbije ustavila vplačila v sklad za nerazvita območja, če so bila namenjena Srbiji in njenima pokrajinama.⁸ V primerjavi s predhodnimi leti je bil neto odliv slovenskega družbenega proizvoda v te namene res nekoliko manjši, vendar zlasti po zaslugi zmanjšanja slovenskih vplačil v Sklad federacije za pospeševanje razvoja gospodarsko manj razvitih republik in pokrajin. Ne glede na to zmanjšanje pa je bila zaradi poslabšanih gospodarskih razmer leta 1990 obremenitev Slovenije s strani federacije in drugih republik relativno večja. Slovenskemu gospodarstvu, potem ko je zadovoljilo potrebe drugih – na zvezni in republiški ravni, gledano globalno, ni ostalo nič, saj je tekoča izguba leta ustvarjeno akumulacijo že drugo leto zapored preseгла. V Sloveniji, ki je bila od vseh jugoslovanskih republik najbolj odprta navzven, so se leta 1990 začele kazati posledice fiksiranega tečaja dinarja, blagovni izvoz je začel padati, blagovni primanjkljaj pa se je povečeval. V prvih devetih mesecih leta 1990 so se izvozne cene v primerjavi z istim obdobjem leta 1989 povečale za približno 6, uvozne pa za 5 odstotkov.⁹ Gospodarska dogajanja leta 1991 je označeval dvojni prehod – v samostojno državo in v tržno gospodarstvo, pa tudi vrsta pretresov, ki jih brez negativnih posledic ne bi preneslo še tako trdno gospodarstvo: neposredna in posredna gospodarska škoda zaradi junijske agresije Jugoslovanske armade na Slovenijo, zapiranje trgov v državah nekdanje Jugoslavije, vojna na Hrvaškem, ki je bila najpomembnejši slovenski zunanjetrgovinski partner, prekinjene prometne

6 Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 77.

7 *Ocena gospodarskega stanja v Republiki Sloveniji leta 1990*, str. 9–10.

8 Žužek, *Prehod iz samoupravnega v tržno gospodarstvo*, str. 93.

9 *Ocena gospodarskega stanja v Republiki Sloveniji leta 1990*, str. 4–5.

in druge infrastrukturne povezave z jugom, zaplembe premoženja slovenskih podjetij v Srbiji, in nenazadnje neselektivni ukrepi Evropske skupnosti in ZDA proti Jugoslaviji, ki so veljali tudi za slovenski izvoz. Ob vsem tem je potekalo še odpravljanje plačilno bilančnega ravnovesja, ki ga je zapustil protiinflacijski program zvezne vlade konec leta 1990.¹⁰ Hitro zmanjševanje gospodarske aktivnosti in visoka inflacija sta bili temeljni značilnosti gospodarskih gibanj leta 1991.¹¹ Ekonomska politika prehoda v tržno gospodarstvo naj bi bila osredotočena predvsem na pripravo in začetek izvajanja lastninske reforme, to je na odpravo družbene lastnine podjetij in z njo povezanega prestrukturiranja gospodarstva in bank. Pri tej usmeritvi pa je bilo kot kratkoročni ali prednostni cilj v ospredju zmanjševanje inflacije, ki je oktobra 1991, to je v trenutku dejanske osamosvojitve (z uvedbo lastnega denarnega sistema) znašala več kot 20 odstotkov mesečno. Zmanjševanje inflacije je bilo načrtovano in je potekalo »mehko«, brez šokov – v drugi polovici leta je bila stopnja inflacije na mesec povprečno 2,2-odstotna ali približno 30-odstotna letno. Ker je glavno breme stabilizacijske politike nosila Banka Slovenije, je bil negativen vpliv na proizvodnjo verjetno večji kakor bi bil sicer, čeprav je bil vzrok za zmanjševanje proizvodnje predvsem v krčenju jugoslovanskega trga in v negotovosti podjetij glede lastninske reforme.¹²

PREHOD K PRIVATNI LASTNINI IN VLOGA DRŽAVE V KAPITALIZMU

Izpeljava privatizacije je bila, in še vedno je, predmet številnih razprav in polemik. Proces privatiziranja družbenega premoženja je imel močan vpliv na glavne ekonomske kategorije v narodnem gospodarstvu, saj je vplival na spremembe bruto domačega proizvoda, industrijske produkcije, investiranje, spremembe v konkurenčnosti, na uvoz in izvoz, storitve, kapital in podobno. Zakonsko je privatizacija gospodarstva potekala v nekaj korakih. Jeseni leta 1991 sta bila sprejeta Stanovanjski zakon (SZ) in Zakon o denacionalizaciji (ZDen). Tretji v nizu privatizacijskih zakonov je bil novembra leta 1992 sprejeti Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij (ZLPP). ZLPP je združeval elemente dveh različnih pristopov, in sicer decentralizirani pristop, kar je pomenilo, da je večina pobud in odločitev prihajala iz podjetij, in množično privatizacijo dela delnic podjetij, tako da so jih razdelili državljanom v zameno za certifikate. Po zakonu se je 20 odstotkov preneslo na paradržavni pokojninski in odškodninski sklad, 20

¹⁰ Delovni zvezek, I, str. 3–8.

¹¹ Letno poročilo za leto 1991, str. 3.

¹² Letno poročilo za leto 1992, str. 4–6.

odstotkov na zasebno upravljalne privatizacijske investicijske sklade (PID-e), ki so sami zbrali lastniške certifikate od državljanov, 20 odstotkov se je pod ugodnimi pogoji zamenjalo za lastniške certifikate notranjih lastnikov (menedžerjev, zaposlenih in bivših zaposlenih), 40 odstotkov pa se je lahko alternativno namenilo za odkup notranjim lastnikom pod ugodnimi pogoji, za zamenjavo z lastniškimi certifikati državljanom prek javnih prodaj delnic, za zamenjavo z lastniškimi certifikati, zbranimi v PID-ih, ali za odkup strateškim partnerjem. Tako imenovani notranji odkup je bil najpogostejša metoda lastninskega preoblikovanja, saj je bilo kar 25 odstotkov družbenega kapitala razdeljenega po tej metodi. Sledila sta ji prenos na investicijske sklade in notranja razdelitev, s katerima je bilo razdeljeno 19 oziroma 18 odstotkov družbenega kapitala. Ena od slovenskih posebnosti v primerjavi z ostalimi tranzicijskimi državami je ta, da je v svojih rokah obdržala večino proizvodnih kapacitet.¹³

Strukturni premiki na gospodarskem področju so bili sicer spodbujeni že konec osemdesetih let minulega stoletja, toda v resnici so nove gospodarske razmere nastale šele z osamosvojitvijo slovenske države na začetku devetdesetih let. Nove politične in gospodarske razmere v preostanku nekdanje Jugoslavije, razpad socialističnih državnih ureditev v državah Vzhodne Evrope in tudi splošna gospodarska kriza v svetu so povzročili izgubo velikega dela trgov, na katere so prodajala slovenska podjetja.¹⁴ Da ne bi prišlo do plaza stečajev, je Vlada Republike Slovenije leta 1991 sprejela sklep o moratoriju na stečaje, ki je sicer preprečil verižno propadanje podjetij, toda hkrati je skoraj za dve leti ustavil korenite procese prestrukturiranja podjetij, saj so bila podjetja šele z odpravo tega moratorija prisiljena iskati dolgoročneje rešitve, primerne mednarodni konkurenci. Prva sistematična politika prestrukturiranja slovenskega gospodarstva je nastala šele leta 1993, ko je vlada parlamentu predložila tako imenovani projekt sanacije slovenskega gospodarstva in ga je ta tudi potrdil.¹⁵ Vlada je že prej skušala rešiti ta problem, saj so izgube podjetij predstavljale izjemno velik problem, ker so dosegale kar nekaj odstotkov bruto domačega proizvoda. Leta 1991 so izgube podjetij znašale 31 milijard slovenskih tolarjev oziroma skoraj 9 odstotkov bruto domačega proizvoda. Od tega je kar 24 milijard odpadlo na prvih sto podjetij.¹⁶ Odgovor na aktualne probleme je bil zasnovan sredi leta 1992, ko je prva vlada Janeza Drnovška sprejela dokument Zasnova ekonomske politike, v katerem je napovedala aktivnejši odnos do nastalih razmer. Dokument je predvidel tudi pripravo načrta posegov v podjetja, ki so iz različnih naslovov prejemale proračunski denar, pripravo načrta reprogramiranja in zmanjševanja

13 Podrobneje o procesu privatizacije in lastninjenju družbene lastnine Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega*.

14 Tajnikar, *Prestrukturiranje realnega sektorja*, str. 48.

15 Prav tam, str. 48–49.

16 Borak, *Spočetje ekonomske samostojnosti*, str. 207.

dolgov podjetij, tudi tistih, ki so nastali v letih 1990–1991 z neplačevanjem prispevkov in davkov, in načrta prenašanja določenih obveznosti na državo oziroma državni dolg. Misija Svetovne banke, ki je bila takrat na obisku v Sloveniji, je predlagala razdelitev velikih izgubarjev v dve skupini, in sicer na podjetja, ki bi bila preoblikovana po zakonu o lastninskem preoblikovanju podjetij, in na podjetja, ki bi bila preoblikovana po zakonu o gospodarskih javnih službah. Za vsako skupino je predlagala tudi posebno strategijo. V prvo skupino bi bilo vključenih 79 podjetij, na katera je odpadlo skoraj 56 odstotkov izgub največjih sto izgubarjev za leto 1991, pri njihovem prestrukturiranju pa bi sodelovale tri ustanove: Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo, ki bo odobrila programe podjetij za lastninsko preoblikovanje in za kratkoročno prestrukturiranje, Sklad Republike Slovenije za razvoj kot lastnik po izpeljanem preoblikovanju, in kot ustanova, ki bi skrbela za privatizacijo oziroma likvidacijo podjetij, ter Agencija Republike Slovenije za sanacijo bank in hranilnic kot poglavitna upnica podjetij po prevzemu slabih naložb bančnega sistema. V drugo skupino so vključili 21 podjetij s 44,3 odstotka vseh izgub stotih največjih izgubarjev in jim namenili poddržavljenje, država pa bi skupaj z Agencijo za sanacijo bank in hranilnic pripravila programe prestrukturiranja. Odgovornost za podjetja z izgubami bi delile država (za javna podjetja), banke (za majhna podjetja) in Agencija Republike Slovenije za sanacijo bank in hranilnic (za velike izgubarje iz prve skupine podjetij). Osnovna zamisel je bila v poletnih mesecih leta 1992 dopolnjena z jasno določeno osrednjo vlogo Sklada Republike Slovenije za razvoj, ki je postal lastnik več kot 200 podjetij. Ta so zaposlovala 45.000 delavcev. Država je prevzela dolgove teh podjetij od Elektrogospodarstva Slovenije do Železniškega gospodarstva Slovenije, reprogramirala njihove obveznosti iz neplačanih davkov in prispevkov do proračuna ter do Zavoda za pokojninsko in invalidsko zavarovanje in Zavoda za zdravstveno zavarovanje. Do konca leta 1993 je sklad prodal 15 podjetij in predlagal stečaj za 12 podjetij, reprogramiral obveznosti 38 podjetij in ustanovil 7 podjetij za financiranje.¹⁷

Poleg podjetij, ki so bila vključena v prestrukturiranje prek sklada, so bili sprejeti tudi drugi ukrepi za posamezne skupine podjetij. Tako so bile reprogramirane obveznosti javnega podjetja Slovenske železnice Ljubljana iz naslova neplačanih davkov in prispevkov. V okviru sprejetega sanacijskega programa za slovenske železarne je država dala jamstvo za kredite, dala pa je tudi jamstvo za tridesetletne obveznice, ki so jih izdale Slovenske železarne za poravnavo tolarskih in deviznih obveznosti bankam. Leta 1993 je državni proračun pokrival unovčenje jamstev za kredite, ki so jih najela elektrogospodarska podjetja. Država je istega leta odobrila tudi nova jamstva za nabavo jedrskega goriva za Jedrsko elektrarno

17 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 626–627.

Krško, za dokončanje slovenskega dela Hidroelektrarne Golica, za revitalizacijo verige elektrarn na Dravi in za premogovništvo.¹⁸ Glede na državne ustanove, ki so bile vključene v preoblikovanje, lahko razlikujemo med štirimi skupinami podjetij. V prvi skupini so bila podjetja, ki so postala državna last in jih je država prek ministrstev neposredno prestrukturirala. To so bila podjetja gospodarske infrastrukture, železarne in del naftnega gospodarstva. V drugi skupini so bila podjetja, največ jih je bilo iz industrije, ki so postala last Sklada Republike Slovenije za razvoj. V tretji skupini so bila podjetja, katerih dolgove bankam je prevzela Agencija Republike Slovenije za sanacijo bank in hranilnic. Četrto skupino pa so sestavljala podjetja, ki so preoblikovanje praviloma izvajala samostojno, vendar ob državni podpori in ponekod tudi ob aktivni vlogi bank upnic. Na bančnem področju so bile tri banke, na katere je odpadlo skoraj 70 odstotkov vseh slabih naložb bank, vključene v individualne programe sanacije. To so bile Ljubljanska banka, d. d., Kreditna banka Maribor, d. d., in Kreditna banka Nova Gorica, d. d., ki so bile s tem podržavljene in sanirane z emisijo državnega dolga. Osnovna instrumenta prestrukturiranja podjetij in bank sta postala državni dolg in državna poroštva.¹⁹ Do odločitve Drnovškove vlade leta 1992, da prestrukturiranje slabih podjetij naloži Skladu za razvoj, je bil zelo neprizanesljiv Jože Mencinger, ki je to odločitev komentiral takole: »Vlada je Skladu za razvoj potisnila v oskrbo 98 podjetij, si sama umila roke, Skladu pa pustila nemogočo nalogo; kako naj z nekaj začetniki, vsaj mislim, da je bila večina v Skladu takšnih, reši 98 velikih podjetij, ki so bila že dolgo v krizi.«²⁰ Vsi pa niso delili mnenja z njim. »Glede na stanje podjetij, ki so svoj kapital prenesla na Sklad za razvoj, menim, da je Sklad svojo družbeno in ekonomsko funkcijo opravil. Usmerjen je v reševanje težav podjetij. Teh ni saniral le finančno, temveč je v večini zamenjal stare menedžerske ekipe in postavil svoje. Sklad je zelo pozoren na učinkovitost«, je o vlogi Sklada Republike Slovenije za razvoj spomladi 1995 dejal takratni državni sekretar za industrijo na Ministrstvu za gospodarske dejavnosti Vlado Dimovski.²¹ Izguba pomembnih trgov med prehodom v samostojno tržno gospodarstvo je močno vplivala na finančno stanje družbenega sektorja leta 1992. Tristo največjih izgubarjev s 27 odstotki vseh zaposlenih je pridelalo 88 odstotkov celotne izgube v gospodarstvu. Leta 1992 je vlada povabila izgubarska podjetja, da se prijavijo za pomoč pri prestrukturiranju pod naslednjimi pogoji:

- družbeni kapital se prenese na Sklad za razvoj,
- razpusti se delavski svet,
- podjetje se spremeni v družbo z omejeno odgovornostjo (d. o. o.).

18 Prav tam, str. 627-628.

19 Prav tam, str. 628.

20 Repovž, Intervju s prof. Jožetom Mencingerjem.

21 Petrov, Intervju z Vladom Dimovskim.

Sklad za razvoj je torej postal državni holding z 98 podjetji, ki so zaposlovala 56.000 delavcev. Z delom je začel ob omejeni finančni pomoči in denarju od prej prodanih podjetij v vsoti približno 100 milijonov nemških mark. V večini podjetij je odpustil prejšnje uprave. Poleg tega se je o poplačilu dolgov pogajal z upniki in podpiral podjetja pri reševanju likvidnostnih problemov, tako da jim je omogočal dostop do potrebnih sredstev. Dolgovi do državne uprave in paradržavnih ustanov so bili poplačani s kompenzacijo. Od prvotnih 98 podjetij, ki so bila skoraj vsa pred likvidacijo, je bil konec leta 1996 Sklad za razvoj večinski lastnik le v 27 podjetjih s skupno 15.000 delavci. Leta 1996 je 11 podjetij izboljšalo finančno poslovanje, v 13 je ostal položaj nespremenjen, v 3 pa se je poslabšal. Skupna izguba v prvi polovici leta 1996 je bila 24 milijonov nemških mark, medtem ko je leta 1993 znašala 240 milijonov nemških mark. V začetku je prestrukturiranje teh podjetij vključevalo reorganizacijo družb v manjše enote in izločanje poslovno nepotrebnih sredstev in dejavnosti. Nato naj bi ta podjetja prodali zasebnim vlagateljem, ki bi izvedli dolgoročno prestrukturiranje. Večina prodaj je bila izvedena v letih 1993 in 1994. Od 65 prodanih podjetij je bilo 30 holdingov in 35 hčerinskih podjetij. V 24 podjetjih so uvedli stečaj. Po novem zakonu, ki je bil sprejet leta 1996, so lahko podjetja v lasti Sklada za razvoj prodali zaposlenim za certifikate in neizplačane dele plač (zadolžnice). Do konca leta 1996 je Sklad za razvoj vložil v razvoj teh podjetij 289 milijonov nemških mark.²²

Država v razvitem tržnem gospodarstvu posega v podjetja, ki so njena last, in v podjetja tako imenovanega javnega sektorja, ki so pod njenim neposrednim in posrednim nadzorom. Prisotna pa je tudi v podjetjih, ki bi sicer lahko delovala povsem po tržnih načelih, vendar se brez državne pomoči niso sposobna prestrukturirati. Država s svojo aktivno politiko tudi posredno pospešuje nastajanje novih, privatnih, hitro rastočih podjetij. Na ta način s svojo aktivnostjo blaži ostrino poslovnih ciklov, kar je še posebej pomembno v obdobjih krize. V Sloveniji je bila država na primer leta 1994 dokaj pregledno prisotna v gospodarstvu, bila je lastnica več kot 140 javnih gospodarskih služb, 28 podjetij Slovenskih železarn, več kot 280 podjetij v Skladu za razvoj in več kot 25 podjetij v Agenciji za sanacijo bank in hranilnic. Po uspešno izvedenem lastninjenju podjetij in dela javnega sektorja ter sanaciji gospodarstva bi se morala vloga države bistveno zmanjšati. Ostala naj bi lastnica le še dela javnih gospodarskih služb in tistih gospodarskih družb, v katerih bi imela kapitalske deleže. Na poslovanje gospodarskih podjetij in družb je država vplivala z oblikovanjem dohodkovne in odhodkovne strani svoje blagajne. Z zniževanjem deleža javno finančnih prihodkov v bruto domačem proizvodu se je zmanjševala njena vloga v alokaciji resursov. Enak učinek je imela politika izravnane javno

22 Poročilo o lastninskem preoblikovanju podjetij, str. 3.

finančnega računa. Na odhodkovni strani državne blagajne se je delež posegov v gospodarstvo (subvencije, transferji, investicije in drugo) zniževal in je leta 1994 znašal 17,5 odstotka (leta 1992 22,1 odstotka). Hitreje od rasti odhodkov proračuna so rasli le posegi z značajem investicij, precej počasneje pa posegi z značajem subvencij in transferjev in tudi plačila garancij. Država je subvencije in transferje namenjala pretežno za subvencioniranje razlik v cenah, ohranjanje obstoječih in pospeševanje odpiranja novih delovnih mest ter subvencioniranje obrestnih mer za naložbe v osnovna sredstva. Tudi podatki za občinske proračune so kazali, da so leta 1994 subvencije nekoliko nazadovale. Veliko je bilo sicer namenjenega za ukrepe v malem gospodarstvu in kmetijstvu, absolutno največ pa je bilo posegov v komunalo, ki je bila v celoti v občinski pristojnosti. Država je svoj vpliv na gospodarstvo v tem obdobju povečevala posredno, prek številnih novoustanovljenih državnih skladov in družb. Leta 1994 so pomembno vlogo pri vodenju gospodarstva opravljali Sklad Republike Slovenije za razvoj, Agencija za sanacijo bank in hranilnic, Sklad Republike Slovenije za pospeševanje razvoja malega gospodarstva, Sklad kmetijskih in gozdnih zemljišč, Slovenska izvozna družba, Družba za izgradnjo avtocest in Stanovanjski Sklad Republike Slovenije. Vloga države v gospodarstvu je bila povezana tudi z lastninjenjem in privatizacijo, ki je potekala relativno počasi. Do 7. novembra 1994 je Agenciji Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo oddalo programe preoblikovanja 700 podjetij, to je bilo 52 odstotkov vseh zavezancev za preoblikovanje po zakonu. Osnovni kapital teh podjetij je predstavljal 57 odstotkov celotnega osnovnega kapitala zavezancev po zakonu. Nedokončano lastninjenje je pomenilo *»odlaganje pomembnih poslovnih in razvojnih odločitev v podjetjih in je povečevalo vlogo države v družbenih podjetjih nad želeno in potrebno raven«*.²³

»Državna oblast, ki je v prvih letih samostojnosti Slovenije razmeroma hitro in ustrezno zagotovila najnujnejše systemske in institucionalne pogoje za prehod v tržno ekonomijo ter ob tem ubrala premišljeno postopnost, je v drugi polovici devetdesetih let reforme nadaljevala počasneje«, meni Tone Krašovec.²⁴ Bila je bolj oklevajoča in manj učinkovita pri svojih odločitvah ter pri vodenju ekonomske politike. Prizadevno je vodila pogajanja le glede članstva Slovenije v EU. Trezno presojo države je pri sistemskih predpisih in ukrepanju v ekonomski politiki neredko slabilo zavlačevanje in odlašanje zaradi nesposobnosti učinkovitega odločanja. Vladajoče koalicije so bile preveč neenotne, ne dovolj prepričljive, niso bile sposobne voditi dovolj konsistentne ekonomske politike (predvsem fiskalne in dohodkovne) ter učinkovito zagotavljati uresničevanja pomembnih tranzicijskih sprememb. Zaradi stalnih strankarskih političnih sumničenj in

23 *Delovni zvezek*, III, str. 25–27.

24 Krašovec, *Deset let gospodarskega razvoja v samostojni Sloveniji*, str. 34.

obtoževanj o oškodovanju družbenega premoženja, ob aktivističnem delovanju raznih parlamentarnih preiskovalnih komisij in ob dolgoletnih revizijah lastninskih postopkov v podjetjih je proces privatizacije marsikje ostal nedokončan. Ugotovljene so bile razne nepravilnosti pri lastninjenju, tudi take na osnovi meril, postavljenih s spremembo zakonodaje za nazaj. Večinoma so bile hitro odpravljene z ustreznimi popravki in prilagoditvami. *»Masovna razdelitvena privatizacija družbenih podjetij preko mehanizma pooblaščenih investicijskih družb in premoženjska luknja sta na eni strani oškodovali del prebivalstva v vlogi lastninskih upravičencev v pooblaščenih investicijskih družbah. Predvsem pa je bila ob njih in ob sodelovanju državnih skladov oblikovana taka lastninska struktura v gospodarskih družbah, ki ni mogla zagotoviti pričakovane pozitivne vloge v gospodarskem razvoju. Tako je bilo tudi prestrukturiranje podjetij ob neustreznih lastniških sestavah prepočasno. Neredko so podjetjem škodovali tudi zapleteni denacionalizacijski postopki, ponekod razumni in koristni, drugod pa je bila po nepotrebnem odlagana tudi privatizacija obsežnega državnega premoženja. Vse to je onemogočilo izrabo dela razvojnega potenciala slovenskega gospodarstva za bolj prodorno napredovanje«,* je zapisal Krašovec. Po njegovem mnenju je eno od težav predstavljalo tudi dejstvo, da politične stranke niso zmogle slediti strokovno utemeljenim strateškim usmeritvam in niso bile usposobljene za doseganje soglasja vsaj v bistvenih strateških ciljnih razvoja slovenskega gospodarstva. Politika ni nudila ustrezne opore strateškim usmeritvam gospodarskih družb in podjetij. *»Premalo poudarka je bilo danega smotrni strukturni in razvojni politiki ter spodbujanju gospodarskih subjektov, da identificirajo in koristijo svoje specifične konkurenčne prednosti v globalnem okolju. Prav tako je manjkalo spodbud rasti človeškega kapital, dinamiki tehnološkega razvoja ter inovativnosti«,* meni Krašovec. Vstop Slovenije v EU je bil edini skupni strateški cilj, ki so ga zmogle doseči oblastne in opozicijske strukture. Vstop Slovenije v EU je bila tudi težnja pretežnega dela slovenskega gospodarstva.²⁵

Na začetku novega tisočletja in po več kot desetih letih tranzicije so ostajali reformni zaostanki predvsem pri prestrukturiranju finančnega sektorja, prestrukturiranju podjetniškega sektorja in reformi javne uprave oziroma delovanja javnega sektorja. Čeprav je celotni dobiček podjetij presegal izgube v gospodarstvu, je približno tretjina podjetij še vedno poslovala z izgubo. Še vedno je bila država neposredno močno prisotna v gospodarstvu – delež zasebnega sektorja v bruto domačem proizvodu se je s privatizacijo družbene lastnine s 30 odstotkov, kolikor je znašal leta 1992, povečal na 65 odstotkov leta 2000, vendar je še vedno zaostajal za drugimi tranzicijskimi državami. Proces lastninjenja in privatizacije sta leta 2000 stekla tudi v finančnem sektorju, kjer je po

25 Prav tam, str. 34–39.

dolgotrajni razpravi o nacionalnem interesu država prodala 39-odstotni delež Nove Ljubljanske banke tujcem. Reforma javne uprave je potekala počasi, stroški delovanja javnega sektorja pa so se povečevali predvsem zaradi hitre rasti plač in zaposlenosti v javnem sektorju.²⁶ Nekateri vidijo razloge za težave slovenskega gospodarstva, ki smo mu priča po izbruhu svetovne finančne in gospodarske krize, tudi v pristopu k tranziciji, ki je temeljil na postopnosti in pragmatičnosti pri uvajanju reform. Ta tako imenovani gradualistični pristop naj bi bil razlog, da Slovenija danes zaostaja v določenih ekonomskih kazalnikih za razvitejšimi državami. Če pogledamo dejstva, ugotovimo, da je Slovenija relativno hitro presegla predtranzicijsko raven gospodarske aktivnosti – raven predtranzicijske razvitosti iz let 1990, 1996, 1998, pa tudi raven iz leta 1987. Z zgodovinskega stališča lahko rečemo, da se je Slovenija glede na razmere, v katerih se je znašla na začetku devetdesetih let, odločila pravilno, ko je preferirala postopnost in pragmatičnost. Razpad Jugoslavije in vojne so zahtevale previdnost in so bile zadosten argument za izogibanje nepotrebnim šokom. Po mnenju Davorina Kračuna je bilo modro upoštevati tudi lokalne razmere in značilnosti, ne pa le upoštevati nasvetov mednarodnih finančnih institucij in tujih strokovnjakov. Zagovarjati vlogo države kot pomembnega regulatorja je bilo v tistih časih, in še danes je podobno, tudi pogumno dejanje, sploh zato, ker je po ekonomsko politični paradigmi neoliberalizem svoj vrh dosegel konec osemdesetih let minulega stoletja s tako imenovanim washingtonskim konsenzom, ki je predstavljal recept za tranzicijske države.²⁷ *»Neoliberalizem, ki ga je pravilneje imenovati neokonzervativizem, je finančni fevdalizem 21. stoletja«,* meni Iztok Simoniti.²⁸ Bistvo neoliberalizma je, da želi odstraniti državo, jo spremeniti v nočnega čuvaja, vso moč pa prepustiti kapitalu, kar pa je po Simonitijevem mnenju *»zanesljiv recept za trajno slabo družbo in je preprosti klasični demokraciji, kot je zapisano v naši ustavi.«*²⁹ Jože Mencinger o gradualizmu meni, da je temelj razvoja vsake normalne razvite države. Po njegovem mnenju so revolucionarne spremembe sistemov redke; zgodijo se enkrat ali dvakrat v stoletju in povzročijo veliko »kolateralne« škode. *»Mislim, da se je pri nas za gradualizem v ekonomski obliki v letu 1991 zavestno odločil le takratni Svet Banke Slovenije; najboljši izraz tega je bila uvedba upravljanega drsečega tečaja in prizadevanja za preprečevanje realne apreciacije tolarja. Gradualizem si je Slovenija lahko privoščila zaradi samoupravljanja in družbene lastnine, ki sta omogočala decentralizirano odločanje, in stopnje razvitosti, ki jo je dosegla pred tranzicijo. Zdaj spet več sodelujem na raznih ekonomskih konferencah v tujini; večina ekonomistov z Vzhoda in Zahoda*

26 Poročilo o človekovem razvoju Slovenija 2002/2003, str. 12–32.

27 Ploj Ratajc, Čokl, Intervju z Davorinom Kračunom.

28 Vidmajer, Intervju z Iztokom Simonitijem.

29 Prav tam.

je občudovalcev slovenske gospodarske politike ob osamosvojitvi in po njej«. ³⁰ V drugi polovici leta 2008, ko je bila na vidiku že globalna gospodarska kriza, katere povod je bila hipotekarna kriza v ZDA, je ekonomist Franjo Štiblar zapisal, da je za prebivalce, podjetja in celotno slovensko državo pomembno, da se nanjo kar najbolje pripravi in ustrezno ukrepa. Pri tem je izpostavil, da mora biti »vodilo« gradualizem in »sui generis« rešitve. Izpostavil je torej značilnosti, ki sta prispevali k uspešnemu razvoju samostojne Slovenije, kot je zapisal Štiblar, »najboljšemu med tranzicijskimi državami«. ³¹ Seveda pa ni mogoče z gotovostjo oporekati tudi tistim, ki menijo, da se je tako imenovani gradualistični pristop nekje na prelomu tisočletja izpel in da bi bilo treba uvesti nove prijeme. Eden takšnih je tudi Peter Kraljič, ki meni, da se je »ključni problem naše države začel že pod Janezom Drnovškom«. ³² Po njegovem mnenju slednji ni razumel, »da je bil gradualizem dober samo na začetku, da pa bi moral čez nekaj let pospeševati razvoj, delati za konkurenčnost, sprejemati strukturne reforme in predvsem sprejeti vizijo Slovenije«. ³³

TUJE NEPOSREDNE NALOŽBE ALI NACIONALNI INTERES?

Kljub gospodarski krizi in negativnim političnim dejavnikom je liberalnejša zakonodaja skupaj z bolj naklonjenim odnosom do tujih investicij in tržno usmerjenimi gospodarskimi reformami privedla do bistvenega povečanja vrednosti in števila projektov tujih investicij v Sloveniji. ³⁴ Posebej pozitivno je vplivala menjava oblasti in prehod v demokratični sistem, ki je igral pomembno vlogo z vidika tujih naložb, kar se je v praksi pokazalo v primeru Avstrije. V Sloveniji se je namreč število avstrijskih naložb leta 1990 povečalo. Tega leta je bilo teh naložb 174 (955,5 milijona avstrijskih šilingov), kar je predstavljalo kar 27,3 odstotka tujih naložb v Sloveniji. Avstrijci so vlagali predvsem v turistične objekte in sovlagali v avtocesto Šentilj–Zagreb. ³⁵ Slovenija je z osamosvojitvijo prevzela zvezno zakonodajo glede vlaganj tujega kapitala, ki je bila v začetku leta 1989 liberalizirana, vsebinsko in tehnološko prilagojena mednarodnim standardom. Do takrat je Slovenija namreč poznala le pogodbeno vlaganja, ne pa tudi neposrednih vlaganj z ustanavljanjem mešanih podjetij in podjetij v 100-odstotni lasti tujcev. Tujci so po tej zakonodaji imeli priznan tako imenovani »nacionalni tretma«, s čimer so bili v vseh pogledih izenačeni z domačimi pravnimi osebami.

³⁰ Intervju z dr. Jožetom Mencingerjem.

³¹ Štiblar, Globalna kriza in Slovenija.

³² Stojan, Intervju s Petrom Kraljičem.

³³ Prav tam.

³⁴ Rojec, *Tuje investicije v slovenski razvoj*, str. 91–92.

³⁵ Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 423.

Z omenjeno liberalizacijo je že leta 1989 močno naraslo število in vrednost tujih vlaganj, se leta 1990 več kot potrojilo in leta 1991 glede na leto poprej še poraslo za približno 40 odstotkov. Treba je poudariti, da je v večji meri šlo za manjša vlaganja (po registriranih pogodbah je več kot 1 milijon takratnih nemških mark dosegalo dobrih 10 odstotkov vlaganj). Motivacija tujih vlagateljev (razen tistih, ki so bili že dolga leta prisotni v Sloveniji) je bila angažiranost na slovenskem tržišču »za vsak primer«, s kar najmanjšim tveganjem vloženega kapitala. Od leta 1992 naprej se je privlačnost Slovenije za tuje vlagatelje povečevala predvsem zaradi mednarodnega priznanja, naraščajočih deviznih rezerv, pravočasnega odplačevanja mednarodnih dolgov in manjše stopnje inflacije kot pri sosedih bivše Jugoslavije.³⁶

Ob začetnem nezaupanju so v mlado slovensko gospodarstvo postopoma začele močnejše pritekati tudi neposredne tuje naložbe. Skupno stanje vhodnih neposrednih naložb v Sloveniji se je med letoma 1993 in 1995 skoraj podvojilo (porast z 954 na 1763 milijonov dolarjev). V tej tranzicijski etapi bi se lahko Slovenija nekoliko bolj odprla tovrstnim kapitalskim razvojnim injekcijam, ki bi dale spodbudne razvojne učinke, vendar o tem ni bilo političnega soglasja. Kljub opredeljeni usmeritvi do vhodnih naložb, ki jo je deklarativno predelala politična skrb za gospodarsko-socialni napredek in ohranitev nekaterih komponent narodne samobitnosti, bi težko govorili o smotrni strategiji. Zamujena je bila marsikatera priložnost za preobrat iz tranzicijske krize s pomočjo tujih naložb v nove gospodarske potenciale ter pri okrevanju hirajočih podjetij s tujimi kapitalskimi injekcijami. Na drugi strani še zdaleč niso bili jasno opredeljeni nekateri bistveni nacionalni gospodarski interesi, ki jih ne gre prepuščati tujcem. Zato je bilo opaziti ravnanje od primera do primera, »med skrajnim domoljubnim brambovstvom slovenstva in liberalno odprtostjo do tujega investitorja – pogosteje v službi politike posameznih političnih strank kot v korist gospodarskega razvoja«.³⁷ Glavni tuji investitorji so bili Avstrijci in Nemci. Čeprav so bile neposredne tuje naložbe v Sloveniji po njihovem deležu v skupnih investicijah in v BDP razmeroma skromnejše kot v marsikateri drugi srednjeevropski tranzicijski državi, pa so bile dokaj visoke na prebivalca, saj nas je po tem merilu prekašala le Madžarska. »Razen tega je del politike nekaj časa tako rekoč kriminaliziral razvojne naložbe slovenskih firm v tujini, češ da gre za poskuse divjega prilaščanja preko izvoza družbenega kapitala. Zato smo glede neposrednih tujih naložb nekaj časa preživljali obdobje enosmerne prometa«, je zapisal Krašovec.³⁸ Vsekakor je v odnosu do tujega kapitala prej kot navdušenje prevladoval strah, o

36 Ocena gospodarskega in socialnega razvoja Slovenije v letih 1991 in 1992, str. 34–35.

37 Krašovec, 10 let gospodarskega razvoja v samostojni Sloveniji, str. 22.

38 Prav tam, str. 22–23.

čemur pričajo tudi naslednje izjave. »Kolikšno bo zanimanje tujcev za slovenske vrednostne papirje, je predvsem odvisno od zakonodaje, ki jo vlada še pripravlja. Moram pa reči, da nekateri tuji vlagatelji že prihajajo na borzo in se zanimajo za naš trg. Član borze in s tem tudi udeleženec, je tuja pravna oseba lahko že danes, seveda pa le, če je to banka, ki ima sedež v Sloveniji, medtem ko ima lahko tuja borznoposredniška hiša v svoji podružnici, ki jo odpre v Sloveniji, le 24-odstotni lastniški delež. Vendar bodo tujci poskušali priti do delnic slovenskih podjetij tudi posredno, če bodo omejitve v zakonodaji prestroge – na primer prek slovenskega državljana, s katerim bo tujec sklenil pogodbo (za določeno provizijo, seveda). Slovenski državljan bo tako le navidezni lastnik, dejanski bo pa tujec«, je jeseni 1994 o zanimanju tujcev za slovenske vrednostne papirje dejal Draško Veselinovič, takratni direktor Ljubljanske borze.³⁹ »Nikakor ne bomo podpirali tujih vlaganj, preko katerih bi v času tranzicije prihajalo do razprodaje premoženja slovenskega kapitala in nenadzorovanega prevzemanja slovenskih podjetij s strani tujcev. Zaščita pred nezaželenimi tujimi vlaganji mora potekati in bo potekala na osnovi zakonodaje, ki bo mednarodno primerljiva in bo zagotavljala ustrezno transparentnost in nadzor s strani slovenske države. V ta namen se pripravljata dva pomembna zakonska projekta, in sicer zakon o finančnem poslovanju s tujino ter zakon o prevzemanju podjetij«, je v začetku leta 1995 dejal takratni predsednik vlade Janez Drnovšek.⁴⁰ Obstajali so tudi primeri, ko je zanimanje tujcev sicer bilo, vendar zaradi počasnosti procesa lastninjenja niso vstopali v podjetja. »Vseskozi smo bili prepričani, da se mora državni delež čim prej olastniniti, kajti zanimanje tujih in domačih partnerjev je bilo že v začetku dovolj veliko, da bi lahko že v prvi fazi olastnili vse«, je konec leta 1994 o lastninjenju v Luki Koper menil njen direktor Bruno Korelič.⁴¹ Češki ekonomist Dušan Triska je konec leta 1993 o odnosu tujcev dejal: »Tujcev preprosto ni. Na neki način smo zaradi tega pravzaprav ponižani. Zato mislim, da je najbolje, če najprej podjetja privatiziramo in stabiliziramo s pomočjo domačih vlagateljev, šele nato lahko pričakujemo, da se bo tuji kapital začel zanimati za nas. Tujci so namreč zelo konservativni. Slovenija in Češka sta zato za njih prava džungla.«⁴² Vsekakor je bil v marsikaterem primeru strah pred tujim kapitalom odveč, vodstva podjetij in politika pa so se premalo zavedali njegovega pomena. To potrjuje primer dveh tekstilnih podjetij, v katera je vstopil tuji kapital. »Prepričan sem, da slovenska podjetja predvsem potrebujejo svež kapital, in podjetja bodo olastninjena, ko bodo ta denar dobila. To pa se lahko zgodi ali z novimi tujimi partnerji ali pa z večjim razvojem vašega kapitalskega trga. Samo prodaja oziroma razdelitev večinskih deležev delavcem in direktorjem še ne

39 L. Jakomin, Intervju z Draškom Veselinovičem.

40 Petrov, Intervju z dr. Janezom Drnovškom.

41 Petrovič, Intervju z Brunom Koreličem.

42 L. Jakomin, Intervju z Dušanom Trisko.

pomeni, da je podjetje našlo lastnika. Lastništvo pomeni kapital«, je leta 1995 dejal direktor podjetja Julona, Giulio Bonazzi. To severnoitalijansko podjetje iz Verone je po osamosvojitvi postalo večinski lastnik dveh slovenskih tekstilnih podjetij: kranjskega Tekstilindusa in ljubljanskega Julona, ki sta zaposlovala skoraj 1000 delavcev.⁴³ Pri prodaji podjetij tujim strateškim partnerjem je igrala pomembno vlogo Slovenska razvojna družba. »Na Slovenski razvojni družbi imamo gotovo največ izkušenj pri prodaji podjetij tujim strateškim partnerjem in bogate izkušnje na pravnem in ekonomskem področju pri izvajanju posameznih transakcij. Mi ne želimo prevzeti celotnega državnega premoženja, v tem trenutku tega tudi ne bi zmogli. Privatizacijo vidimo kot daljši proces, v katerega se lahko vključujemo v posameznih fazah«, je o vlogi SRD na začetku leta 1998 dejal njen tedanji član uprave Jože Jaklin.⁴⁴ Tuje neposredne naložbe v slovensko gospodarstvo so v drugi polovici devetdesetih let iz leta v leto nihajoče naraščale in bi lahko še več prispevale k razvoju, kot dejansko so. Stanje neposrednih tujih naložb se je povzpelo s približno 2 milijard dolarjev leta 1996 na blizu 2,8 milijarde dolarjev leta 2000. Ob koncu devetdesetih let so se te naložbe zelo skromno povečale, znova pa so oživele leta 2001. V neposrednih naložbah v Sloveniji je imel ob prelomu tisočletja avstrijski kapital kar 45-odstotni delež, sledila pa sta mu nemški in francoski kapital z 12,5- oziroma 10,7-odstotnim deležem. Investitorji z območja EU so imeli skupaj v rokah več kot osem desetih neposrednih tujih naložb. Izhodne neposredne naložbe slovenskih podjetij v tujini, ki so bile zelo pomembne za uspešno internacionalizacijo našega gospodarstva, so v drugi polovici devetdesetih let naraščale in so leta 2000 po skupnem stanju dosegle že skoraj 800 milijonov dolarjev, usmerjene pa so bile predvsem v manj razvite države, vendar so predstavljale le dobro tretjino vhodnih tujih neposrednih naložb v Slovenijo. Pozitivno je bilo, da so se gospodarski stiki z Jugoslavijo in z nekaterimi drugimi državami na območju nekdanje jugoslovanske federacije izboljševali. Prav tako so bili obeti za izhodne naložbe dobri tudi pri članicah držav CEFTE.⁴⁵

Problemi, ki smo jim priča v zadnjih letih, so se v krizi le skoncentrirali, sicer so se pa začeli razmeroma zgodaj. Slovenija je imela pri tem pred dvajsetimi leti nesporne prednosti ne le pred drugimi državami, ki so nastale na ozemlju nekdanje Jugoslavije, temveč tudi pred bivšimi državami vzhodnega bloka. Imela je razvito, v Evropo odprto in razmeroma prilagodljivo gospodarstvo in razvit bančni sistem, ki ga je po osamosvojitvi centralna banka uspešno posodobila in sanirala. Tako je kar nekaj časa obstajala precej samovšečna iluzija o slovenski

43 Petrovčič, Intervju z Giulio Bonazzijem.

44 Toplak, Intervju z Jožetom Jaklinom.

45 Krašovec, *Deset let gospodarskega razvoja v samostojni Sloveniji*, str. 31.

zgodbi o uspehu, poleg tega pa nismo vedeli, in še danes ne vemo, kakšno vlogo naj bi imela država v gospodarstvu. »Država mora, če je skrben gospodar, politiko ločiti od upravljanja premoženja. Upravljanje države in upravljanje podjetij nista eno in isto«, meni Davorin Kračun, in to se zdi, da slovenska politika še ni dojela.⁴⁶ Ena od slovenskih posebnosti v primerjavi z ostalimi tranzicijskimi državami je ta, da je v svojih rokah obdržala večino proizvodnih kapacitet. Slovenija je v začetku devetdesetih let izvedla sistem lastninjenja, ki je precejšen del lastništva podjetij prenesel na državna sklada, Kapitalsko in Odškodninsko družbo – Kad in Sod. Posredno je država prek kapitalskih deležev v največjih slovenskih podjetjih obdržala precejšen del lastništva in svojo lastniško vlogo tudi aktivno udeležala. Poleg tega Zakon o lastniškem preoblikovanju podjetij iz leta 1992 ni zajel vrste podjetij, ki so se preoblikovala v podjetja z državno lastnino oziroma so prešla v lastništvo lokalnih skupnosti. Zato je bila Slovenija v skupini nekdanjih tranzicijskih držav država z najvišjim deležem državnega lastništva. Še 20 let po uradnem začetku tranzicije, leta 2010, je bilo v neposredni ali posredni državni lasti 24,6 odstotka kapitala slovenskih podjetij.⁴⁷ Polona Domadenik in Janez Prašnikar, strokovnjaka z Ekonomske fakultete v Ljubljani, sta leta 2012 zapisala: »V času recesije, ko v Sloveniji narašča število stečajev in prisilnih poravnav, se marsikdo sprašuje, kje lahko iščemo vzroke za slab položaj slovenskih podjetij. Najlaže jih je iskati zunaj sebe: v svetovni krizi in v težavah kapitalizma. Težko pa se je zazreti vase in v lastne napake. Evropska banka za obnovo in razvoj je v letnem poročilu *Transition Report 2011* zapisala, da podjetniški sektor v Sloveniji trpi zaradi posrednega in neposrednega vmešavanja države.«⁴⁸ Sodeč po raziskavah, ki sta jih opravila Domadenikova in Prašnikar, je v obdobju med letoma 2000 in 2010 v funkciji nadzornikov delovalo 3668 oseb. Dobrih 25 odstotkov jih je bilo vsaj dvakrat imenovanih v nadzorne svete analiziranih podjetij. Kar 46 odstotkov teh oseb je bilo takšnih, pri katerih se je lahko na podlagi javno dostopnih podatkov o političnem udejstvovanju zagotovo sklepalo, da so povezani z delovanjem političnih strank. Omenjena strokovnjaka sta jih poimenovala politično »okuženi« nadzorniki. Če je bilo politično »okuženih« nadzornikov v letu 2000 dobra petina, jih je bilo v letu 2010 skoraj četrtnina v povprečnem nadzornem svetu podjetij iz vzorca. »Najvišji delež »okuženih« nadzornikov je bil v letu 2007, ko je bilo 27 odstotkov vseh nadzornikov povezanih s političnimi strankami«, ugotavljata ekonomista.⁴⁹ Raziskava Domadenikove in Prašnikarja pritrjuje stališču, da politično opredeljeni nadzorniki znižujejo produktivnost podjetja glede na povprečje v panogi. Zelo pomenljiva je tudi ugotovitev

46 Ploj Ratajc, Čokl, Intervju z Davorinom Kračunom, str. 5.

47 Domadenik, Prašnikar, *Vladanje po slovensko*.

48 Prav tam.

49 Prav tam.

omenjenih strokovnjakov: če primerjamo dve podjetji, ki sta v drugi polovici devetdesetih let prejšnjega stoletja izkazovali podobno produktivnost in delovali v isti panogi, je podjetje z večjim deležem politično opredeljenih nadzornikov v prvem desetletju tega stoletja izkazovalo nižjo produktivnost v primerjavi s podobnim podjetjem z manjšim številom politično opredeljenih nadzornikov. Manjšo produktivnost bi lahko po njenem mnenju pojasnili s tem, da se politično opredeljeni nadzorniki ne kadrujejo po strokovnem načelu. Druga razlaga bi lahko bila, da ti nadzorniki bolj dovoljujejo črpanje ekonomskih rent. V javnosti se pojavlja vse več informacij, da bi utegnili biti ta dejavnost precej povezana s financiranjem spornih projektov družb, ki služijo vladajočim garnituram na lokalni in državni ravni. Zavedati se moramo, »da tovrstno rentniško poslovanje podjetjem zmanjšuje sredstva za vlaganje v otipljive in neotipljive naložbe, cena, ki jo plačuje družba, je visoka: manjša rast od potencialne in slabše storitve«.⁵⁰

Ekonomist Bernard Brščič meni, da je »nacionalni interes eden izmed bolj zlorabljenih pojmov slovenskega politično-ekonomskega besedišča«.⁵¹ Politika še danes, več kot dvajset let po osamosvojitvi, ni poenotena glede tega vprašanja. Kaj je nacionalni interes in kaj ne, je predmet številnih diskusij in preprirov. Če se pod pretvezo nacionalnega interesa skriva cilj povečati politični vpliv v gospodarstvu, je jasno, da je bistvo zgrešeno. V Sloveniji je izstopalo kar nekaj primerov, ko je na račun tako imenovanega nacionalnega interesa kakšno slovensko podjetje ostalo v domači lasti. Spomnimo se zgodb, ko je šlo za to, ali bo Pivovarno Union prevzela Pivovarna Laško ali belgijski Interbrew, pa na Novo Ljubljansko banko, ko je zanimanje za nakup večinskega deleža pokazala belgijska banka KBC. Pomembno se je zavedati, da si nacionalnega interesa ne sme prisvojiti politična stranka ali skupina ljudi, prav tako nacionalni interes ne sme biti ideološko vprašanje. Iztok Simoniti, diplomat in profesor diplomacije, meni, da »nacionalni interes v naši državi definira ustava, ne pa politiki«, in da sta »naš primarni nacionalni interes svobodna družba in država«.⁵² Poleg omenjega mora nacionalni interes države biti še zagotavljanje človekovih pravic in demokracije, ohranjanje naravne in kulturne dediščine in državljanom in državljankam zagotoviti dostojno življenje, kar je v prvi vrsti odvisno od uspešne ekonomske slike. Veliko strokovnjakov meni, da je bila zamujena marsikatera priložnost za preobrat iz tranzicijske krize s pomočjo tujih naložb. Najprej je treba ločiti med tujimi naložbami, ki pomagajo pri okrevanju podjetja in predstavljajo nov gospodarski potencial (tako imenovane greenfield investicije), in tujimi naložbami v smislu prevzema podjetja. Če skušamo odgovoriti na zastavljeno vprašanje, kako torej

50 Prav tam.

51 Brščič, Tovariški kapitalizem je utemeljen na klientelizmu, kriminalu in korupciji.

52 Vidmajer, Intervju z Iztokom Simonitijem, str. 4.

gledati na tuje naložbe, je odgovor kot na dlani. V prvi vrsti bi moral biti interes države ustvariti uspešno in zdravo gospodarstvo, na čelu podjetij pa lastnike, katerih glavni interes sta uspešno podjetje in zadovoljstvo delavcev. Če bi bilo vse to udejanjeno, bi tudi vprašanje, ali naj bo lastnik domači ali tuji, izgubilo na teži. Dejstvo je, da biserov slovenskega gospodarstva, če smo jih sposobni upravljati sami, ni pametno prodajati tujcem, a tudi obdržati jih za vsako ceno ni pametno. Če se kakšno podjetje zaradi nacionalnega interesa za vsako ceno skuša obdržati v domači rokah, še ne pomeni, da bo poslovanje podjetja uspešnejše, še posebej, če se pod pretvezo nacionalnega interesa skrivajo interesi posameznikov, kar se je pogosto izkazalo v praksi.⁵³

Dogajanje okrog vprašanja tujih investicij in pritoka tujega kapitala lahko danes, več kot dvajset let po osamosvojitvi, mirno označimo kot veliko zmešnjavo. Država nima izdelane jasne strategije, nima vizije, kam si želimo in kaj je naš cilj. Če smo imeli za jasen cilj Evropsko unijo in sprejem evrske valute, pa se, ko gre za vprašanja tujih investicij in državnega lastništva, že leta vrtimo v začaranem krogu. Zaradi napačnih odločitev politike, zaradi nerazumevanja vloge politike v podjetjih, so bila mnoga nekdanja uspešna podjetja slabo vodena ali so celo propadla, nekatera dobra podjetja pa prodana v tujino za nizke zneske. Zaradi neodločnosti in nejasne strategije tistih, ki imajo v rokah škarje in platno – v tem primeru politika – so tudi med prebivalstvom prisotni nezaupanje, nejasnost in razdvojenost. Stanje so še toliko bolj poslabšale stalne ideološke delitve, zgodbe o tako imenovanem nacionalnem interesu, in tako imenovani tajkuni. Peter Kraljič meni, da je vojno proti tajkunom izumil Janez Janša. *»Trije ali štirje menedžerji so bili res krivi, ampak naj jih obsodijo! Vse pravne poti so odprte, čeprav ne delajo vedno dobro, pogledajte samo primer Vegrada. Ampak večina naših menedžerjev je dobro delala, in če jih vse povprek obsojajo, tudi iz zavisti, se kot podjetnik potuhneš ali celo izseliš,«*, meni Kraljič.⁵⁴ *»S stališča tujih finančnih trgov je postala Slovenija zelo nezanesljiv partner. Pri nas nihče ne ve, kdo pije in kdo plača. Ko se vlade menjavajo, se naenkrat menjajo še nadzorni sveti in vodstva v državnih podjetjih. Vse to je zelo nezadovoljivo. Še tisti vlagatelji, ki so prišli k nam, so doživeli zelo čudno obravnavo. Spomnite se samo NLB in KBC. Ropova vlada je KBC obljubila, da lahko lastništvo dvigne nad 50 odstotkov, Janša in Bajuk sta jo želela nagnati iz NLB. Potem je Pahor znova potreboval pomoč KBC, a ta je bila vmes že sama v težavah. Zdaj sta Janša in Šušterič pred razvalinami, za katere sta soodgovorna. Tako se s partnerji ne dela,«*, je bil kritičen Kraljič leta 2012.⁵⁵ Slovenija danes ni privlačna za tuji kapital, za kar smo po mnenju številnih strokovnjakov krivi sami.

53 Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega*, str. 309-310.

54 Stojan, Intervju s Petrom Kraljičem.

55 Prav tam.

Ne samo da nismo poskrbeli za ugodno okolje za vlaganje, tudi s svojim odnosom do potencialnih tujih partnerjev smo se nemalokrat vedli zelo neodgovorno. »Primerov je seveda več, začeni z Mercatorjem, ki bi ga enkrat prodali, drugič pa spet ne. Nekatere investitorje smo celo spodili iz države, denimo ameriški Harrahs, ki je želel v Novi Gorici zgraditi igralniški center s 3000 novimi delovnimi mesti. Če se igramo s tujimi investitorji, je seveda jasno, da tujih investitorjev ne bo in da se gospodarstvo ne bo stabiliziralo. Sploh pa v Sloveniji manjka jasen koncept, ki bo trajen in se ne bo menjal z vsako vlado. Gospodarstvo potrebuje kontinuiteto in kompetence, tega pa dosedanje vlade niso zagotavljale, sploh pa ne v podjetjih v državni lasti. Enako so grešile vse dosedanje vlade, leve in desne. Končni rezultat pa je, da naša konkurenčnost in boniteta padata«, še o problematiki tujega kapitala meni Kraljič.⁵⁶

VIRI IN LITERATURA

Tiskani viri

Delovni zvezek, I, št. 2. Ljubljana: ZMAR, 1992.

Delovni zvezek, III, št. 10. Ljubljana: ZMAR, 1994.

Javornik, Jana, Korošec, Valerija (ur.). *Poročilo o človekovem razvoju Slovenija 2002/2003. Človekov razvoj in zdravje*. Ljubljana: UMAR, 9. 5. 2003.

Letno poročilo za leto 1991, Banka Slovenije.

Letno poročilo za leto 1992, Banka Slovenije.

Letno poročilo za leto 2006, Banka Slovenije.

Ocena gospodarskega in socialnega razvoja Slovenije v letih 1991 in 1992. Delovni zvezek, I, št. 2. Ljubljana: UMAR, 1992.

Ocena gospodarskega stanja v Republiki Sloveniji v letu 1990. Jesenska analiza 1990. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za družbeno planiranje, 1990.

Poročilo o lastninskem preoblikovanju podjetij. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo, 1997.

Časopisni viri

Brščič, Bernard. Tovarišijski kapitalizem je utemeljen na klientelizmu, kriminalu in korupciji. *Finance*, 17. 6. 2008, str. 10–11.

56 Prav tam.

Domadenik, Polona, Prašnikar Janez. Vladanje po slovensko. *Delo/Sobotna priloga*. URL: <http://www.delo.si/zgodbe/sobotnapriloga/vladanje-po-slovensko.html>, 10. 11. 2012.

Intervju z dr. Jožetom Mencingerjem. *Mladina*, 10. 11. 2006, str. 36–40.

L. Jakomin, Alenka. Intervju z Draškom Veselinovičem. *Agens. Časopis za privatizacijo, prestrukturiranje in razvoj*. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo in Sklad Republike za razvoj, oktober 1994, št. 15, str. 2–3.

L. Jakomin, Alenka. Intervju z Dušanom Trisko. *Agens. Časopis za privatizacijo, prestrukturiranje in razvoj*. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo in Sklad Republike za razvoj, december 1993, št. 4, str. 2–3.

Petrov, Sabina. Intervju z dr. Janezom Drnovškom. *Agens. Časopis za privatizacijo, prestrukturiranje in razvoj*. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo in Sklad Republike za razvoj, januar 1995, št. 18, str. 2–3.

Petrov, Sabina. Intervju z Vladom Dimovskim. *Agens. Časopis za privatizacijo, prestrukturiranje in razvoj*. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo in Sklad Republike za razvoj, maj 1995, št. 22, str. 2–3.

Petrovčič, Vida. Intervju z Brunom Koreličem. *Agens. Časopis za privatizacijo, prestrukturiranje in razvoj*. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo in Sklad Republike za razvoj, december 1994, št. 16, str. 2–3.

Petrovčič, Vida. Intervju z Giuliom Bonazzijem. *Agens. Časopis za privatizacijo, prestrukturiranje in razvoj*. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo in Sklad Republike za razvoj, julij/avgust 1995, št. 24/25, str. 2–4.

Ploj Ratajc, Sonja, Čokl Vanessa. Intervju z Davorinom Kračunom. *V soboto/Večer*, 28. 7. 2012, str. 3–5.

Repovž, Mija. Intervju s prof. Jožetom Mencingerjem. *Agens. Časopis za privatizacijo, prestrukturiranje in razvoj*. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo in Sklad Republike za razvoj, januar 1997, št. 42, str. 2–7.

Stojan, Jure. Intervju s Petrom Kraljičem. *V soboto/Večer*, 1. 9. 2012, str. 3–5.

Štiblar, Franjo. Globalna kriza in Slovenija. *Gospodarska gibanja*, september 2008, št. 406, str. 6–18.

Toplak, Simona. Intervju z Jožetom Jaklinom. *Agens. Časopis za privatizacijo,*

prestrukturiranje in razvoj. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo in Sklad Republike za razvoj, februar 1998, št. 55, str. 2–4.

Vidmajer, Saša. Zgodovinar Ivan T. Berend: Krizo je povzročila periferna mentaliteta. *Delo/Sobotna priloga*. URL: <http://www.delo.si/zgodbe/sobotnapriloga/zgodovinar-ivan-t-berend-krizo-je-povzrocila-periferna-mentaliteta.html>, 25. 3. 2012.

Vidmajer, Saša. Intervju z Iztokom Simonitijem. *Delo/Sobotna priloga*, 22. 9. 2012, str. 4–6.

Literatura

Borak, Neven. *Spočetje ekonomske samostojnosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.

Krašovec, Tone. *Deset let gospodarskega razvoja v samostojni Sloveniji*. Ljubljana: Združenje Manager, 2001.

Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990-2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.

Prinčič, Jože, Borak, Neven. *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.

Repe, Božo. *Slovinci v osemdesetih letih*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.

Rojec, Matija. *Tuje investicije v slovenski razvoj*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994.

Tajnikar, Maks. Prestrukturiranje realnega sektorja v slovenskem gospodarstvu v devetdesetih letih. V: Borak, Neven, Ovin, Rasto (ur.). *Prehod in prestrukturiranje slovenskega gospodarstva*. Ljubljana: Zveza ekonomistov Slovenije, 1997, str. 48–70.

Žužek, Aleš. *Prehod iz samoupravnega v tržno gospodarstvo*. Magistrska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2006.

Nina Vodopivec

DRŽAVA, TRG, PODJETJE: O RAZMERJIH IN DRUŽBENI IZKLJUČENOSTI

» **B**odite Svetilnikov Božiček ali dedek Mraz«, je davkoplačevalce za dohodninsko donacijo v prednovoletnem času (2012) na spletni strani nagovarjalo društvo za promocijo svobode Svetilnik. Društvo, katerega namen je »osvetljevati Slovenijo z idejami svobode«, deluje kot nepridobitna, nedržavna in nepolitična organizacija. Njegov cilj je oblikovati »družbo, kjer je posameznik svoboden slediti svojim interesom in odgovoren za svoja dejanja. Posamezniki so lahko svobodni le v družbi, ki temelji na pravicah in svoboščinah posameznika, prostem trgu, pravni državi in omejeni oblasti«, je še napisano na spletni strani društva.¹ Kot je posebej poudarjeno, društvo ne prejema državnih sredstev, saj bi to pomenilo, da se financira iz pobranih davkov.

1 Svetilnik.

Lahko pa davkoplačevalci prostovoljno namesto državi del svoje dohodnine nakažejo izobraževalni in vzgojni organizaciji, ki v imenu javnega interesa poziva »*k umiku oblasti*« ter se bori za »*osebno svobodo in prosti trg*«. Kot lahko preberemo v ponovoletni poslanici, so bili snovalci društva zadovoljni, da so se številni Slovenci odločili »*namesto državi donirati Svetilniku*«.

S tem opisom prikazujem, da razmerje trojice trg, država in podjetje ni enoznačno, predvsem v zadnjem času pa so se meje med kategorijami še posebej močno zabrisale. Trojica nagovarja in postavlja pod vprašaj nekatere druge dihotomije, kot na primer javno vs. privatno, država vs. družba, ekonomija in politika (oz. politično). V družboslovju se teme pogosto navezujejo na globalna ekonomska in politična preoblikovanja, na reorganizacijo transnacionalnega kapitala in rast moči transnacionalnih organizacij (Svetovne banke, Svetovne trgovinske organizacije in Mednarodnega trgovinskega sklada), na cirkulacijo in pretok kapitala, idej, dobrin, denarja in ljudi.

V takšne okvire razprav postavljam prispevek tudi sama. Več pozornosti bom posvetila predvsem vprašanju države: kako opredeliti državo in si jo predstavljati v navezavi na trg oz. podjetje. O podjetju ne bom razmišljala zgolj kot o organizaciji oz. instituciji, temveč kot o novi obliki politične racionalnosti, kar zajame oblikovanje podjetniške kulture, ki vzpostavlja samonadzorovane in samoodgovorne posameznike — novodobne državljane.

TRG

Ključna v sodobni razpravi o trgu, državi in podjetjih je obravnava ekonomije. O družbeni vpetosti ekonomije je pisal že Karl Polany pred več kot polovico stoletja.² V sodobnem času ekonomskega determinizma, ki je ekonomijo zreduciral na matematične kalkulacije, je takšen poudarek še posebej pomemben in v te okvire postavljam razpravo o razmerju država, trg, podjetje. Ob tem bom izhajala iz predpostavk ekonomske antropologije.

Ekonomska antropologija preučuje ekonomijo iz antropološkega zornega kota. Ekonomski antropologi izpostavljajo družbena razmerja, na katerih temeljijo procesi produkcije, izmenjave, distribucije in potrošnje, kulturna razumevanja teh procesov, družbene odnose in hierarhije, ki procese vzpostavljajo oz. omogočajo. Institucionalni ekonomisti in sociologi razlagajo ekonomijo v okviru institucionalnih okvirov z osredotočanjem na makro ravni. Institucije so vendar ljudje, opozarjajo antropologi, lokalni akterji s svojimi vzorci razmišljanja in z dejanji, ki so v različnih političnih režimih sestavni del vsakdanje življenjske

2 Polanyi, *Velika preobrazba*.

rutine. Z osredotočanjem na vsakdanjih življenjskih ritmih antropologija opozarja na pogajanja, do katerih prihaja na mikro ravni, na razpetost med tistim, kar ljudje govorijo oz. verjamejo, da delajo (oz. kaj nam kažejo uradni dokumenti, da naj bi se dogajalo), in tistim, kar delajo. Prav v teh vmesnih prostorih prihaja do pogajanj kot tudi do kontradikcij, kar konstituira družbene realnosti.

Ekonomska antropologija se je oblikovala ob problematiziranju predpostavk o univerzalnosti tržnih relacij in tržnega obnašanja, ob problematiziranju samoumevnosti. Antropologi so se ukvarjali predvsem z lokalnimi realizacijami v povezavi s širšimi konteksti medsebojnih povezav in svetovnih relacij pa so vstopali v razprave s teoretiki svetovnega sistema. V razpravah so analitiki opozarjali, da moramo o kategorijah in relacijah razmišljati v kontekstu moči, hierarhij, antagonizma in napetosti. Na področju politične ekonomije so ugotavljali družbeno neenakost, opozarjali, da je politična ekonomija sestavni del širše razsvetljske metanaracije o napredku, in s tem izpostavljali kot problematično paradigmo razvoja ter ideološko konstrukcijo moderne. Kritika je bila usmerjena proti interpretaciji družbenih sprememb v okvirih metanarativa moderne (tranzicije, modernizacije, globalizacije), ki univerzalistično sledi paradigmi napredka (znanosti in tehnologije). Problematičnost obravnav prehoda (postsocializma in postkolonializma) kot tranzicije je, da predvideva avtomatični linearni razvoj, ki je usmerjen k enemu cilju: k zmagi prostega trga ter kapitalizma. S tezo o transformaciji so analitiki izražali dvom o prehodu od ene statične kategorije k drugi, ki naj bi premočrtno sledila ideji napredka in kapitalističnim zahtevam ekonomije.³

Ob razmišljanju o družbenih spremembah so se analitiki navezovali na Karla Polanyia in na leta 1944 izdano delo *Velika preobrazba*. Polanyi je preučeval vzpostavljanje tržnega sistema v 19. stoletju (v Angliji) in ob tem negiral tezo neoklasične teorije o univerzalnosti tržnih odnosov ter idejo, da vse družbe zanima vprašanje, kako s čim manj vložka dobiti čim več: trg ni zgolj prostor, ki ga napolnijo ljudje s svojimi idejami, pri tržnem delovanju nič ne deluje samo od sebe. Z razvojem kapitalizma je prišlo do velike transformacije in tržna zamenjava je postala prevladujoča oblika ekonomije med ljudmi, s tem pa so se spremenili tudi družbeni odnosi med njimi.

Karl Polanyi je bil eden prvih in najglasnejših kritikov dihotomije trg in država. Idejo klasičnih ekonomistov, da je družbo mogoče podrediti logiki trga, je ovrzel, ideja samo-regulacijskega trga pa se mu je zdela popolnoma utopična. Taka institucija ne more obstajati, ne da bi uničila človeka in njegovo okolje spremenila v divjino. Prav to se je, kot je o tem pisal Polanyi, zgodilo z vzponom fašizma in nacizma. *Laissez faire*, kot je trdil Polanyi, potrebuje protigibanje, da

3 Koncept transformacije zavzema več možnih oblik razvoja in ne zgolj enega končnega rezultata, poleg diskontinuitet izpostavlja tudi kontinuitete. Več o tem gl.: Vodopivec, *Modernizacija in tranzicija*.

se ustvarja stabilnost. Pri principu laissez fair ni bilo nič naravnega, svobodni trgi ne bi mogli nikdar nastati, če bi samo pustili stvarjem, da gredo svojo pot. Gibanju, ki je poskušalo ustvariti družbo prostega trga, je sledilo protigibanje, intervencionizem. Paradoks pa ni le v tem, da je bila ekonomija laissez faire preišljena državna intervencija. Kot je dokazoval Polanyi, so se namreč poznejše omejitve porodile popolnoma spontano. To pomeni, da je bil laissez faire načrtovan, medtem ko zaščita in intervencija nista bili.⁴

Kar je pomembno na tem mestu izpostaviti, je njegovo opozorilo, da preozko pojmovanje interesa povzroča izkrivljeno vizijo družbene in politične zgodovine, zato je pomembno pogledati na potrebo po družbenem varstvu.⁵ V ospredju so družbeni in ne ekonomski interesi. Trg je namreč ogrozil družbene interese.⁶ S tem je Polanyi kritiziral ekonomsko doktrino, ki trdi, da človeka motivira osebni interes. Za razredno vedenje, kot je zapisal, je manj pomembno vprašanje zadovoljevanja potreb (kot zatrjuje ekonomska doktrina) in bolj družbeno priznanje. Razredni interesi so najprej družbeni in ne ekonomski.⁷

Kljub temu da Karla Polanyia ne moremo neposredno prevajati v sodobna razmerja globalnih preoblikovanj, je za razumevanje sodobnih sprememb in odnosov zelo aktualen. Poleg že povedanega je pomembno njegovo opozorilo, da mednarodno svetovno ekonomijo (ki jo spremlja težnja po neprestani širitvi trgov) spremlja nacionalna dimenzija. Slednje se navezuje na idejo mednarodnega zlatega standarda⁸ in vzpon fašizma. Polanyi je dokazoval, da je zlati standard okrepil pomembnost nacije: nacionalizmi so dejansko posledica novega internacionalizma.⁹

Polanyievo razmišljanje je v sozvočju z nekaterimi sodobnimi kritiki, ki dokazujejo, da kljub globalnim povezavam vloga nacionalne države ni izginila, temveč se je preoblikovala (neoliberalizem in nacionalizem se ne izključujeta, globalizacija in nacionalizem tudi ne). Globalizacija je pogosto razumljena kot denacionalizacija, a jo oblikujejo oz. njen obstoj omogočajo institucije ter mreže, za katerimi stoji nacionalna država.¹⁰ Tudi finančne globalne povezanosti ne gre obravnavati kot mednarodno transakcije anonimnih, v teh procesih so nekatere države celo pridobile na moči.

4 Polanyi, *Velika preobrazba*, str. 222–225.

5 Prav tam, str. 242.

6 Prav tam, str. 243.

7 Prav tam, str. 241.

8 Namen mednarodnega zlatega standarda (vrednost valute je bila vezana na fiksno vrednost zlata) je bil ustvariti integriran globalni trg, zmanjšati vlogo nacionalnih držav pri mednarodni širitvi trgov. Posledice pa so bile ravno nasprotno: države so se zatele k zaščitniškim carinam in se zaprle v nacionalne meje.

9 Polanyi, *Velika preobrazba*, str. 298.

10 Sassen, *The state and the new geography*.

Sasskia Sassen¹¹ ob tem izpostavlja interese in kapital angloameriškega sveta: za globalnimi transakcijami stoji mreža privatnih agencij in borznih posrednikov, institucij s konkretnimi interesi, ki marginalizira tudi evropske (kontinentalne) institucije. Preko Mednarodnega denarnega sklada in strukturnih programov (primer azijskih rešilnih jopičev) potemtakem ameriške institucije svoje poglede, politike in prakse vsilijo drugim kulturnim tradicijam.¹²

Globalizacijo analitiki obravnavajo kot dominanten politično ekonomski diskurz, ideologijo ali celo politični projekt, ki krepi moč mednarodnih organizacij OECD, MDS, STO, SB.¹³ Analitično se avtorji ne sklicujejo na globalizacijo, ampak uporabljajo izraz transnacionalno ali translokalno, s katerim izpostavlja mobilnost tokov, ki potekajo preko meja in skozi njih, samo cirkulacijo kapitala, denarja in dobrin. V kritiki hierarhičnih struktur in centrov moči pa podobno kot sistemski teoretiki sveta pogosto spregledajo številne odzive in vplive razlagajo zgolj v eni smeri.¹⁴ Problem analitikov, ki se sklicujejo na sistemske teorije sveta po modelu center-periferija, je, da ne upoštevajo notranjih razslojenosti v obravnavanih deželah, zaradi tega tudi o vplivih razmišljajo le v smeri, ki poteka iz centra v periferijo.

Kljub pomislekom na tem mestu izpostavljam pozitivni doprinos takšnega pogleda, opozorilo na medsebojno vpetost. Lokalne (ali nacionalne) zgodovine niso produkt izoliranih procesov, ampak kreacije kompleksnih interakcij med lokalnimi družbenimi mrežami, institucijami in širšim okoljem.¹⁵ To zajame tudi razmišljanje o preteklem socialističnem razvoju in vpetosti v svet. Johanna Bockman je tezo, da socializem ni lokalno izoliran fenomen, temveč sestavni del transnacionalnega prostora, pripeljala še korak dlje. Dokazovala je vplive v obratni smeri: njena teza je bila, da je jugoslovanski samoupravni sistem zaznamoval razpravo o globalni ekonomiji in transnacionalni zgodovini. Bockman je ugotavljala vplive in odnose med Jugoslavijo in Perujem ter implementacijo socialističnih politik jugoslovanskega modela v petdesetih in šestdesetih letih dvajsetega stoletja v latinski Ameriki (pred prihodom t. i. fantov iz Čikaga).

Še bolj drzna je bila njena teza, da so bili začetki neoliberalizma povezani s socializmom. Skupaj z Gil Eyalom je dokazovala, da je do neoliberalizma prišlo v dialogu med ekonomisti Vzhoda in Zahoda, testiran pa je bil v centralno načrtovanih ekonomijah.¹⁶ Po Bockman je bila tržna ekonomija matematično

11 Prav tam.

12 Preko strukturnih programov politike SB in MDS posegajo v politične odločitve držav v razvoju (pomoč je pogojevana) oz. oblikujejo konkretne politične mehanizme v teh državah, kar pomeni, da se nacionalne države preoblikujejo po predpisih transnacionalnih organizacij.

13 Kalb, *Localizing Flows*, str. 3.

14 Gil, *Introduction*.

15 Kalb, *Localizing Flows*, str. 12.

16 Bockman, Eyal, *Eastern Europe as a Laboratory*.

utemeljena na modelu centralnega planiranja.¹⁷ Neoklasični misleci so razvili matematične modele, s katerimi so razlagali ekonomijo in iskali načine, kako dosegati optimalne rezultate. Ideja je bila, da se lahko na podlagi matematičnih izračunov določi najboljšo ceno produkta in njegovo količino. V ta namen so razvili model socialistične države s centralnim planiranjem in državno lastnino proizvodnih sredstev. Na tej osnovi so se kasneje razvili sistemi konkurenčnega trga in centralno planiranega socializma. Matrica trg-država se kaže kot odločilna pri določanju kapitalističnega in socialističnega sistema, a vendar po Bockman ni tako, in to spregledajo tako zagovorniki neoliberalizma kot njegovi kritiki. Oboji se namreč na matrico sklicujejo za legitimacijo svojih interesov.

DRŽAVA

V antropologiji so vprašanje države med prvimi problematizirali politični antropologi,¹⁸ ki so teoretično večinoma sledili Michelu Foucaultju (razmišljanju o moči) in Edvardu Saidu (politika reprezentacij). Postopoma je pozivov k problematizaciji države več: država ne obstaja sama po sebi, ni koherentna entiteta, ni subjekt, države ne opredeljuje posebna oblika institucije. Država se kaže kot kompleks institucij, procesov, idej in predstav.¹⁹ Poudarek je na hibridni ter fleksibilni realnosti, polni pogajanj med različnimi pomeni, kontradikcijami in dvomji. Na eni strani se izrisuje država kot sistem oz. aparat, na drugi kot ideja oz. ideologija.²⁰ Medtem ko se država kot ideja (simbolna identiteta) kaže kot nekaj koherentnega (imaginarna koherenca), država kot sistem praks ostaja nekoherentna. Po Timothyju Mitchellu pa države aparata in države ideje ne gre popolnoma ločiti, saj sta zgolj dva aspekta istega procesa. Mitchell je izpostavljal problematičnost dihotomij tudi ob zvezi države vs. civilne družbe (in se ob tem navezal na razmišljanje Antonio Gramscija). Dihotomija vzpostavlja videz dveh koherentnih ločenih sistemov, kjer se država kaže kot zunanja sila, ki penetrira družbo. Problem je prav v takšnih navideznih, a učinkovitih praksah, ki brišejo meje oz. naredijo vidno nevidno. Tem učinkom oblastnih razmerij bi zato morali raziskovalci posvetiti pozornosti.²¹

Večina avtorjev se pri analitični obravnavi države sklicuje na Antonia Gramscija, Louisa Althusserja, predvsem pa Michela Foucaulta: o državi gre

17 Bockman, *Yugoslav Experts*.

18 Radcliff Brown je bil prvi, ki je ob obravnavi afriških političnih institucij (1940) v antropologiji ovrgel misel, da bi država obstajala sama po sebi. — Trouillot, *The Anthropology of the State*, str. 126.

19 Ferguson, Gupta, *Spatializing States*; Sharma, Gupta, *The anthropology of the state*; Trouillot, *The Anthropology of the State*.

20 Abrams, *Notes on the difficulty of studying the state*.

21 Mitchell, *Society, Economy, and the State Effect*.

torej razmišljati v okviru hegemonije, vednosti, moči in discipline. Po Foucaultu oblasti ne gre razumeti zgolj kot dominacije ali represije, temveč v smislu vzpostavljanja oz. oblikovanja človeških bitij kot subjektov. Michel Foucault je²² genealogijo države povezal s politično racionalnostjo, a hkrati z genealogijo subjekta in tehnologijami dominacije. Skoval je koncept »governmentality«, s katerim izpostavlja semantično povezavo med vladanjem in mišljenjem. Tehnologije moči ni mogoče analizirati, ne da bi upoštevali politično racionalnost, ki jo uokvirja. O vladanju potemtakem ne gre razmišljati zgolj v političnih okvirih, gre za miselnost, ki se pojavlja v znanosti, filozofiji, religiji ipd. Poleg administrativne vloge upravljanja države koncept zajame konkretne načine življenja in samokontrole. Za Foucaultja gre pri vladanju za upravljanje, za vedenje, kako učinkovito upravljati (ne le populacij, vseh področij človeškega življenja). Zanimala so ga mikro razmerja, prakticiranje oblasti na mikro nivoju. Njegova teza je bila, da oblast ni uspešna zaradi nasilja ali konsenza, temveč zaradi mikrofizike moči: tehnologije dominacij, ki so povezane s tehnologijami Jaza, s konstitucijo subjekta in prepletene z vzpostavljanjem države. Za sodobno družbo je značilno, da ne gre zgolj za instanco, ki ukaze izdaja, in instanco, ki jih sprejema. V sodobnosti se je vzpostavil anonimni sistem, ki deluje razpršeno.

Foucault je vzpostavljanje države povezal z začetki organiziranega upravljanja populacij (družbeni inženiring) in teles (nadzor seksualnosti). Osredotočil se je na postopke in tehnike vladanja, nadzora oz. ohranjanja oblasti, na obliko racionalnosti, ki se od 18. stoletja ukvarja z vprašanjem, kako oblikovati učinkovit sistem nadzora in discipline. V tem je videl paradigmatični prehod od aparatov zakona in discipline k varnosti, ki naj bi potekal sočasno s prehodom od merkantilističnega k fiziokratskemu programu gospodarske regulacije. Gre za obliko oblasti, ki se je od osemnajstega stoletja dalje razpršila v kompleksnost družbenega in postala polje intervencije in regulacije politične oblasti. Država je zanj »nič več kot mobilni učinek režima raznolikih vladanj«, zato je problem države »potrebno analizirati skozi prakse vladanja.«²³ Dejanska oblast moderne države ni zgolj v sistemu odločanja — kar je najbolj očitno in se kaže kot nekaj zunanega (zunanja sila), temveč v ponotranjeni vednosti, ki deluje od znotraj.

Foucault odpira vpogled v to, kako je oblast prakticirana v družbi, v okviru družbenih relacij, institucij in teles, ki na prvi pogled ne padejo avtomatično pod kategorijo »država«. Fokus je na vsakdanjih praksah in načinih zamišljanja države, na strukturah ekonomskega ustroja, kalkulacijah, fiskalnih režimih, obvezujočih tehnikah finančnih regulacij in računalniških sistemih. Pogled ne

22 O državi je Michel Foucault razmišljal predvsem v sklopu predavanj, ki jih je imel na College de France med leti 1977 in 1978. Predavanja so izšla v francoski in kasneje angleški različici *Security, Territory, and Population* (2007).

23 Foucault, *Governmentality*, str. 74.

obravnavava sodobnih praks normativnosti skozi prizmo obstoječega političnega sistema, temveč opozarja na vlogo vednosti v sodobni ureditvi upravljanja.

PODJETJE

Britanski sociolog Nikolas Rose je takšna razmišljanja povezal z idejami podjetništva in menedžerskega diskurza, z vednostjo, ki je v sodobnosti uzurpirala različne ravni vsakdanjega življenja. Podjetništvo v tem primeru ne pomeni zgolj spreminjanja organizacijskih oblik oz. poslovnih modelov podjetij, prav tako ne le (diskurzivnega) kreiranja države po modelu podjetij, temveč na splošno vzpostavlja ideal delovanja posameznika na različnih ravneh. Tržno miselnost, ki je utemeljena na učinkovitosti in konkurenci, naj bi uresničevali aktivno odgovorni državljani, zamišljeni kot racionalna, svobodna in samoodgovorna bitja. Posamezniki so se preoblikovali v podjetniško usmerjene posameznike (*enterprising individuals*), ki stremijo k blagostanju, odličnosti in izpolnitvi. Blaginja posameznika se v sodobnem času meri z njegovim uspehom, s kompetencami uspešnega samoupravljanja, kar ni pomembno le za osebni profit, temveč za javni mir in družbeni napredek.²⁴ Vsi tisti, ki temu ne (z)morejo slediti, so izključeni. Obravnavani so kot odvisniki, ki potrebujejo pomoč, a ne v denarju ali podpori, temveč različnih strokovnjakov oz. programov, s pomočjo katerih se bodo preoblikovali v aktivne državljane. Takšne programe preoblikovanja oz. usposabljanja ponujajo številna zasebna podjetja, s katerimi ima administrativna oblast podpisano sodelovanje v okviru javno zasebnih partnerstev.

Taylorizem²⁵ je v nekem historičnem trenutku legitimiral naraščajoč menedžerski oz. tehnični kader ter njihova znanja. Oblikoval je sistem koordinirane regulacije in discipline. Taylorjevi matematični izračuni sčasoma niso bili več zadostni, zato so se začeli upravitelji z večjo resnostjo posvečati vprašanju notranje motivacije delavcev. Kasnejše menedžerske šole so poudarile socialne psihološke aspekte. Nove tehnike upravljanja so se osredotočile na avtonomijo in odgovornost posameznika, ustvarjale so na znanju temelječo družbo. Preoblikovala se je tudi odgovornost, ki po novem ni vezana le na kvaliteto produkta, ki ga opravita delavka in delavec na delovnem mestu, temveč na njuno celotno podobo.²⁶ Sistem upravljanja človeških virov se je zato usmeril na osebne in značajske lastnosti delavcev ter menedžerjev. Med drugim je predlagal

24 Rose, *Inventing our Selves*, str. 154.

25 Znanstveni menedžment je po Fredericku Taylorju upraviteljsko centraliziran, proizvodnja je razdeljena na manjše enote, gibi človeka so točno določeni in matematično izračunani. V študijah dela se taylorizem obravnava kot tehnologijo moči oz. diktat koordinirane koreografije dela po tekočem traku. — Bahnisch, *Embodied Work, Divided Labour*, str. 55.

26 Vodopivec, *Samoodgovornost*.

osebni branding oz. osebno znamčenje: biti dober marketinškaš v tem primeru ne pomeni poklicne usmeritve, temveč značajske lastnosti. Gre za človeka, ki zna tržiti značajske karakteristike, kot npr. zanesljivost, lojalnost, odzivnost. Trg delovne sile v sodobnem času diktirajo diskurzi večšin in kompetenc. Poleg storitvenih znanj postanejo zato pomembne t. i. mehke veščine. Mehke veščine v nasprotju s trdimi (strokovno znanje) zajamejo osebnostne lastnosti, socialni čut, komunikacijo in vedenjske kompetence.

Osnovna odgovornost posameznika je njegova aktivnost. Le aktivni posameznik zna optimalno upravljati svoj portfolio večšin in predvideti tveganja, ki jim je izpostavljen na delovnem mestu ali izven njega. V ospredju ni njegova zaposlenost temveč zaposljivost.²⁷ Po neoliberalnem imaginariju je delavska zaposljivost odvisna prav od njegovih oz. njenih mehkih veščin.²⁸ Delavka in delavec sta sama odgovorna za to, da si jih pridobita. Veščine in kompetence so postale konceptualizirane kot predmeti. Možno jih je izmeriti, kupiti ali tržiti. Razvila so se različna znanja, šole, tečaji, kjer učijo, kako prodajati oz. tržiti svoje veščine, kako jih pridobiti in oblikovati.²⁹

Koncept podjetja ne oblikuje zgolj organizacij in trga dela, temveč tudi delovanje oz. obstoj posameznika na splošno.³⁰ Politična oblast se udejanja skozi koalicije različnih avtoritet. Oblast v takšnem razumevanju ni nekaj vsiljenega, ne gre za zunanjo silo, temveč je setavni del vseh nas. V liberalnih demokracijah je po Roseu tehnologija vladanja skrita v konceptu svobode: gre za vladanje skozi podjetniško kulturo, ki se kaže kot nova politična racionalnost. Izbira in podjetje postaneta osrednji doktrini, z besednjakom podjetništva se politično racionalnost prevede na druge nivoju družbenega (programe nacionalne ekonomije, socialnih politik, organizacije šolstva, zdravstva in znanosti) in osebnega obstoja.³¹

DRŽAVA IN PODJETNIŠKA KULTURA

Vzpostavljanje podjetniške kulture ne gre obravnavati izven razprave o razmerju države in kapitala.³² Razprava se navezuje na organizacijo globalnega kapitalizma in izpostavlja prostorsko razpršenost, zabris meja, preoblikovanje

27 Prav tam.

28 Urciuoli, *Skills and selves in the new workplace*, str. 221.

29 Danes tako ni moč govoriti zgolj o komodifikaciji človeškega dela temveč tudi človeške osebnosti.

30 Rose, *Inventing our Selves*, str. 154.

31 Nikolas Rose se sklicuje na analize jezika. Zanj pri jeziku ne gre le za pomene temveč intelektualne tehnologije: jezik ni le orodje, ki legitimira, temveč je performativen. Politični diskurz torej zgolj ne razlaga temveč tudi udejanja. V tem smislu sta jezik in politika medsebojno povezana oz. konstitutivna.

32 Jessop, *The State and the Contradictions*; Trouillot, *The Anthropology of the State*; Kapferer, *New formations of power*.

javno-privatnega, povečano vlogo privatnega ter neformalnega sektorja. Gre za spremembe, ki temeljijo na preoblikovani tehnno-ekonomski paradigmi, kar nekateri poimenujejo postfordizem, toyotizem, sonyism, gatizem, nova ekonomija oz. na znanju temelječa družba.³³

Kapitalizem je³⁴ že v osnovi translokalno organiziran (prehajanje političnih meja je inherentno zgodovinskemu razvoju), specifična v sodobnih preoblikovanjih pa je prostorska razpršenost, obseg, dinamika gibanja, mednarodnih investicij in magnitud tujih direktnih investicij.³⁵ Vpogled v kapitalske investicije naj bi pokazal, da globalna izmenjava ostaja koncentrirana zgolj na nekaj držav (lociranih predvsem v severnoatlantski regiji), kar pomeni povečano koncentracijo ekonomske moči, ki vzpostavlja globalno polarizacijo in oblikovanje oligopolisov v svetu.³⁶

Kritiki razmerja globalizacije in nacionalne države so opozarjali, da pri razmerju ne gre za dihotomijo, država je sestavni del globalizacijskih odnosov. Nekateri avtorji so povezavo utemeljevali v korporativni moči: v moči korporacij, ki učinkujejo kot država,³⁷ oz. v oligarhično naravi korporativne državne kontrole.

Po antropologu Bruceu Kapfereru gre pri globalizaciji za preplet oligarhičnih procesov³⁸ in politično birokratskega mehanizma nacionalnih držav. Vzorec, ki so ga zaznamovali začetki modernih transnacionalnih korporacij ter globalne oligarhične moči v trgovinskih podjetjih evropske kolonialne in imperialne ekspanzije (British East India Co., the British West Africa Co., British South Africa Co.), se nadaljuje, a je hkrati drugačen. Medtem ko naj bi bile v preteklosti korporacije odvisne od nacionalnih držav, so v sodobnem času nacionalne države v rokah oligarhičnih imperijev in korporacij.³⁹ Nacionalne države se ob razvoju novih podjetniških tehnologij — proizvodnja se je decentralizirala, z zunanjim izvajanjem (outsourcing) je prišlo do prelaganja tveganj in odgovornosti — kažejo kot zaviralke oligarhične korporativne ekspanzije, a po drugi strani korporacijam omogočajo izhode. Privatizacija javnih državnih programov ne pomeni le ekspanzije kapitala oz. ojačenja korporativne moči, ampak tudi pospešuje zadolženost ljudi, kar je pri političnem in družbenem nadzoru

33 Jessop, *The State and the Contradictions*.

34 Kapitalizem je pri tem obravnavan na splošno, teoretično. Realizacije pa so različne, prav tako zgodovinske tradicije in v nadaljevanju bi morali razlike bolj problematizirati. Večina avtorjev, na katere se sklicujem, problematizirajo teoretični model klasičnih liberalnih demokracij.

35 Trouillot, *The Anthropology of the State*, str. 128.

36 Trouillot, *The Anthropology of the State*.

37 Prav tam.

38 Z oligarhijo se sklicuje na organizacijo moči — na notranji sistem avtokratske moči, ki temelji na principih osebnih vezi, idealu lojalnosti, na distribuciji, ki poteka po paternalističnem principu, na družinskih odnosih (ni nujno, da gre za prave družinske vezi, ampak s takšnimi pomeni).

39 Kapferer, *New formations of power*, str. 290.

ključnega pomena.⁴⁰ Korporacije ne zanimajo družbeni interesi, nimajo interesa dolgoročno vlagati v programe družbenega razvoja, bolj delujejo v smeri dobrodelnosti. Od nacionalnih držav so neodvisne, a hkrati delujejo kot deterritorializirane države: imajo državno obliko, ki je menedžerska ter fleksibilna (in ne toga ter birokratska). Medtem pa so obliko – po korporativnem vzorcu – spremenile tudi moderne države.⁴¹

Nekateri antropologi in družboslovci so opozarjali, da imajo nacionalne države pri globalnih preoblikovanjih pomembno vlogo,⁴² drugi so izpostavljali prostore globalnih preoblikovanj znotraj nacionalnih držav.⁴³ Pri slednjih gre za prostore, ki so še posebej izpostavljeni pretoku kapitala in dobrin ter družbenemu inženiringu delovnih teles. To so lahko predelovalno izvozne cone, kjer nacionalne zakonodaje ne veljajo, prav tako ne nacionalna zaščita. Pri tem ne gre zgolj za tovarne na Kitajskem ali v Indiji ipd., temveč tudi za vojno in nadzor državnih meja. Najbolj znan primer vojne privatizacije predstavlja ameriško privatno podjetje Blackwater.⁴⁴

Proces t.i. globalizacije, ki naj bi sicer vodila k brisanju državnih meja, spremlja privatizacija nadzora meja, imigracijskih operacij, centrov za odstranjevanje tujcev in migrantskih priporov, ki je kulminirala v pravem industrijskem bumu. Države, ki so nadzor in varovanje prepustile privatnim podjetjem, so se v veliki meri odrekle odgovornosti, predvsem pa so zasebnikom omogočile velike zaslužke. Po poročilih CorpWatcha je največje privatno podjetje, ki se ukvarja s pripori, korekcijskimi centri ali zapori v Združenih državah Amerike GEO Group Inc. (Corrections Corporation of America), v prvem četrtletju leta 2009 zaradi poslov z imigracijami in pripori beguncev zaslužila dvajset milijonov dolarjev.⁴⁵

Kljub privatizaciji je nacionalna država ohranila določeno moč tudi v tem primeru. Avtorji poskušajo s konceptom sestava (asembलाža, v ang. assemblage) zajeti kompleksen in večnivojski odnos med privatnimi podjetji in državo.⁴⁶ V

40 Prav tam, str. 289.

41 Korporativne forme imajo nekatere podobnosti z ideologijami nacionalnih držav (ključna razlika je, da niso vezane na teritorij): poudarek je na sorodstvu, religiji in skupnosti. Medtem ko je državni nacionalizem utemeljen na teritorialni nacionalni kulturni razliki, oligarhični nacionalizem združuje ljudi različnih nacionalnih okolij glede na korporativne vrednote. Gre za prostor potrošnje, ki ga delijo ljudje ne glede na družbeno kulturno okolja, iz katerih prihajajo. To Kapferer prikaže s primeri Disney-fikacije oz. McDonald-izacije.

42 Sassen, *The state and the new geography of power*.

43 Ong, *Neoliberalism as Exception*.

44 Podjetje Blackwater se je kasneje zaradi afer (predvsem tiste v Bagdadu, kjer je bilo pri eni od akcij ubitih veliko civilistov) preimenovalo v Xe in leta 2011 v Acedemi.

45 Doty, Shannon, *Private Detention and the Immigration Industrial Complex*.

46 Kompleksnost povezav analitiki ponazarjajo s konceptom mreže (Manuel Castells) oz. sestava (po Gilles Deleuze in Felix Guatarri), kjer gre za skupek različnih konfiguracij, tehničnih in administrativnih praks, ki so prostorsko razpršene. Govori se tudi o ekologiji, ekosistemu, da bi se poudarilo povezave, tehnike menedžeriranja, interakcijo globalnega in lokalnega, pomen

načrtovanje in upravljanje varnosti so poleg državnih institucij ter privatnih varnostnih služb vključeni globalni kapital, lokalna policija in mednarodni (strokovnjaki) svetovalci.⁴⁷ V Veliki Britaniji je privatnih varovanj (oz. zaposlenih v njih) več kot v javnih policijskih vrstah (gre za razmerje dva proti ena), v zadnjih petdesetih letih je število zaposlenih v sektorju naraslo s 66950 na 161013.⁴⁸ V ZDA, kjer je takšnih podjetij največ, je razmerje tri proti ena.⁴⁹ Poleg ZDA naj bi bil trg nadzora in varovanja najmočnejši v Izraelu, hitro rastoči trgi pa v državah V Evrope in v sredozemskem območju.⁵⁰

Prva zasebna vojaška varnostna organizacija (mednarodna) se je odprla tudi v Sloveniji. Varnostna organizacija CSB (Sacred Band), po slovensko Karantanska skupina posvečenih, naj bi bila, kot je rečeno na spletni strani⁵¹ (in v televizijski predstavitvi),⁵² namenjena vzdrževanju in ne vzpostavljaju miru. Kaj to pravzaprav pomeni, v kakšne akcije se podjetje vključuje in na kakšen način deluje, pa bi bilo treba šele ugotoviti in podrobneje raziskati.

Tema o nadzoru državnih meja odpira vprašanje o mobilnosti: kdo je lahko mobilen in kam (lahko gre ali ne). Državna meja se hkrati kaže kot prostor, kjer se posameznik najbolj konkretno sreča z državo. Kot opozarja antropolog Michel Rolph Trouillot, je za uspešno vodenje države (statecraft) ključno državljanom dobro razložiti, kje so lahko nastanjeni in kam ter kako so lahko mobilni.⁵³

Pogled na privatizacijo osrednjih funkcij nacionalnih držav (nadzor meja, mobilnosti, upravljanja družbe) kaže, da problem danes, na katerega je opozoril tudi že Foucault, ni toliko v tem, da bi država dominirala nad družbo (etatizacija družbe), temveč vladanje državi (governmentalizacija države). V tem smislu je tudi t. i. umik države obravnavan kot sestavni del vladanja. Neoliberalizem zajame preobrazbo političnega, ki prestrukturira oblastna razmerja v družbi.

informativskih tehnologij, hierarhičnost geo-ekonomskih pozicioniranj. Več o tem v: Ong in Collier, *Global Assemblages*.

47 V posle so vključena tudi druga privatna podjetja s področja komunikacije, biometrike, svetovanja, upravljanja, logistike, ICT sektorja ipd. (Saada, *Borders Protection*).

48 Jones, Tim, Newburn, Tim. *The United Kingdom*. V: Jones, Tim, Newburn, Tim (ur.). *Plural Policing. A Comparative Perspective*. London: Routledge, 2006. str. 34–54, cit. po Abrahamsen, Williams, *Security Beyond the State*, str. 2.

49 Abrahamsen, Williams, prav tam.

50 Saada, *Borders Protection*.

51 Karantanska skupina posvečenih.

52 V Sloveniji nastala prva zasebna varnostna organizacija.

53 Trouillot, *The Anthropology of the State*.

DRŽAVA IN DRUŽBA

Družbeno civilna platforma srednje in vzhodne Evrope se je v osemdesetih letih 20. stoletja vzpostavila skozi kritiko socialističnih držav. Pod vprašaj je postavila politične sisteme in ekonomske modele, zahtevala družbene spremembe. Ko je bilo t. i. demokratičnih prehodov konec, se je večina iniciativ preoblikovala. Nastala so privatna podjetja, politične stranke oz. nov tip civilno družbenih organizacij, ki ne prevprašuje (več) političnega režima niti ekonomskega modela. Preoblikovane civilno družbene organizacije so se vzpostavile kot solidarnostne organizacije za potrebe družbeno izključenih ljudi. Organizacije so postale del t. i. tretjega sektorja in so poskušale zapolniti vrzel, ki je nastala zaradi »umika države«. Vzpostavitev tretjega sektorja je nejasnost javnega in privatnega še bolj zameglilo.⁵⁴

Na svetovni ravni meje med javnim in privatnim, civilno družbenim in državnim, formalnim in neformalnim brišejo programi razvojne pomoči in razvojnega sodelovanja, vstop mednarodnih organizacij in fundacij (Oxfam, Unicef, Save the children ipd. oz. druge manjše organizacije) v države v razvoju. Organizacije prinašajo — poleg konkretnih programov — na posamezne regije ali med konkretne skupine ljudi tudi modele razvoja, kar ne poteka nujno preko administrativnih centrov oz. vlad teh držav. V številnih primerih prevzamejo zaščitno in distributivno vlogo države. Z oblikovanjem osnovne infrastrukture polnijo vrzel, ki jo v t. i. razvitih demokracijah (čeprav v okrnjeni obliki) nadzira in vodi država.

Kot sem zapisala, je navidezna meja med državo in družbo problematična, pozornost bi morali zato preusmeriti k praksam, ki brišejo mejo med civilno družbenim in državnim (državo misliti znotraj oz. kot del družbe in ne zunaj nje), kar v antropologiji odpira vprašanja kulturnega razumevanja države, reprezentacij države in vsakdanjih praks.

Politični antropolog Jonathan Spencer⁵⁵ je pri preučevanju države izpostavljal odzive ljudi, njihove strategije, napetosti in pogajanja, do katerih prihaja na mikro ravneh. Posameznike ne gre zgolj reducirati na učinek mehanizmov, kapitala ali interesov, je poudaril. Vprašanje torej je, kdaj se ljudje sklicujejo na državo, na kakšne načine in kakšen je fokus njihovih pozivov. To lahko opazujemo tudi v današnjih demonstracijah in protestih v Sloveniji in v tem, kako protestniki nagovarjajo državo.

Pri protestih ne gre zgolj za poulična dejanja, temveč za platformo, kjer se preko kritike in zahtev vzpostavlja nova država. Na socialnem spletnem portalu

54 de Sousa Santos, *Governance: Between Myth and Reality*.

55 Spencer, *Anthropology, Politics, and the state*, str. 101, 102.

Facebook (spletne vsebine v sodobnih družbenih gibanj odigrajo ključno vlogo, zato jih ne gre obravnavati kot obrobne) se je formirala skupina *Mi Nismo Ulica, Mi Smo Država!*, ki ta vidik še posebej izpostavi. Na njihovi spletni strani (ki na FB nastopa kot subjekt) je namreč napisano: »*Državljeni Republike Slovenije nismo samo ulica. Politiki uporabljajo prisposode, da je zavladala ulica... Potemtakem je njih nastavila ulica. Kdor te nastavi, te lahko tudi odstavi. Gotofi ste! Mi nismo ulica, mi smo država!*«⁵⁶

Državi se v protestih pripisuje različne pomeni. Država se pojavlja kot zunanja sila, a je hkrati sestavni del vseh nas: država je drugi, a smo hkrati država mi. Sklicevanje na državo ostaja dvoumno: po eni strani protestniki kritizirajo državo, po drugi jo nagovarjajo, po tretji se nanjo obračajo v iskanju zaščite in pravičnosti. Posameznik je z državo v ambivalentnem odnosu in protesti kažejo na pogajanja med različnimi pomeni, ki se jih pripisuje državi.

Boj proti tajkunizaciji, korupciji in zaščiti ekonomskih političnih elit s sloganom »*Ukradli ste nam državo*«, eliti (ne le vladi) odreka legitimnost. »*Državo je treba postaviti nad kapital, ji vrniti moč*«, je zapisal eden izmed članov spletnega foruma *Revolt in alternative* v dnevnem časopisju *Delo*.⁵⁷

Protestniki se sklicujejo na razmerje država-trg-podjetje in zahtevajo njegovo preoblikovanje. Pozivi so usmerjeni proti kapitalističnemu sistemu in zahtevajo drugačno družbeno realnost, izpostavljajo dimenzije politično ekonomske družbenosti. S pozivi po socialni zaščiti ne kličejo zgolj k socialni in pravni vlogi države, temveč k večji pravičnosti, kar ne zajame le vprašanj prava in zakonodaje, temveč vzpostavljanje države kot pravične zaščitnice. Klici družbeno izključenih pozivajo k družbeni vključenosti: »*Mi smo država*« (slogan z demonstracij, november 2012), »*Ukradli ste nam državo!*« (21. 12. 2012), »*Država smo mi ne vi*« (11.1.2013).

Podobo države v politični retoriki⁵⁸ krojijo bonitetne ocene, ukrepi varčevanja, evropske strategije in cilji ipd., tržna logika konkurenčnosti in učinkovitosti, paradigma samoodgovornosti. Pri tem ne gre le za retoriko, ki jo v odgovoru na sedanjo krizo ali proteste uporabljajo politične elite, temveč za strategijo zapisano v načrtu razvoja Republike Slovenije. Učinkovito in cenejšo državo, tretjo prioriteto Strategije razvoja Slovenije (2005), naj bi po načrtu zagotovila zmanjšana neposredna vloga države v gospodarstvu, delna privatizacija upravnih nalog in krepitev nevladnega sektorja. Modernizacija sistemov socialne zaščite je utemeljena prav v uveljavljanju večje odgovornosti posameznika za njegov socialni položaj (poleg fleksibilnosti na delovnem trgu je cilj, da postane fleksibilna tudi

56 Mi Nismo Ulica.

57 Lorenci, Spremembe se morajo zgoditi.

58 Pri tem ne gre za politične stranke ali opcijo.

varnost).⁵⁹ Država naj bi dosegla učinkovitost na račun odgovornih in ozaveščenih državljanov (strategija razvoja) in pogodbenih izvajalcev (contracting out). Anoreksično državo naj bi nadomestila močna družba, ki je upodobljena kot skupina posameznikov. »Prehod od države blaginje v družbo blaginje« (kar je cilj razvoja) naj bi omogočila učinkovitejša socialna država, večja lastna odgovornost in aktivnost posameznikov, krepitev javnega in zasebnega partnerstva ter raznolika in delno konkurenčna ponudba socialnih storitev.⁶⁰

Protestniki s pozivi (ob tem gre poudariti, da so iniciative, vzgibi, razumevanja, zahteve raznolike) pod vprašaj postavljajo (sodobno) organizacijo kapitalističnega sistema, model države, ki ga ponujajo razvojni programi SRS. S slogani *Ukradli ste nam državo* izpostavljajo vprašanje zaupanja — ne le v institucije in elite, temveč v družbeni sistem, vprašanje pripadnosti (ali sploh pripadamo?) in identitete (kdo smo?). Problem družbene izključenosti, ki ga slogan izpostavlja, se odziva na strategijo, ki si jo je zamislila elita razvojnega načrta Republike Slovenija (po modelu evropskih politik in strategij). Na področju trga dela to pomeni, da problema ne gre reševati z vključitvijo brezposelnih v programe aktivnih politik zaposlovanja, kot je zapisano v Strategiji razvoja Slovenije (2005).⁶¹ Delavci od države zahtevajo, da jim zagotovi delovna mesta in ne denarnih nadomestil,⁶² da prične govoriti o zaposlovanju in ne zaposljivosti. Zahtevajo pravico do dela, znano kot ekonomsko pravico, kar naj bi bil sestavni del ekonomskega državljanstva. Termin je sicer zdaj pogosteje v uporabi, ko se govori o državljanstvu, pridobljenem zaradi kapitalskih investicij, znanem tudi kot državljanstvo z investicijo (kar dobro ponazarja spremembe sodobnega časa). Zahteve po socialnih pravicah se sklicujejo na problem programov socialne zaščite, ki ne poskrbijo za stiske številnih posameznikov in njihovih družin, vlogo pa prepuščajo nevladnim organizacijam, društvom in posameznim iniciativam (Rdeči križ, Karitas, Mali princ, Anina zvezdica, idr.). Protestniki izpostavljajo, kar je na začetku 20. stoletja rekel že nemški anarhistični teoretik Gustav Landauer,⁶³ da ne živimo mi v državi, ampak država živi v nas. Država je namreč odnos med človeškimi bitji, način, kako se ljudje vedejo drug do drugega.⁶⁴

59 Vlada je junija 2005 sprejela Strategijo razvoja Slovenije (pet razvojnih prioritet), s katero opredeljuje vizijo in cilje razvoja Slovenije do leta 2013 (*Strategija razvoja Slovenije*).

60 Poročilo o razvoju SRS leta 2012 ugotavlja, da se usmeritev države, ki naj bi izvajalsko vlogo pri izvajanju izobraževalnih, zdravstvenih in drugih javnih storitev vedno bolj prepuščala javno zasebni mreži organizacij, sicer uresničuje, vendar zelo počasi. Zasebnih izvajalcev naj bi bilo več, vendar so javni zavodi še vedno daleč prevladujoča organizacijska oblika za izvajanje javnih storitev (*Poročilo o razvoju Slovenije*, str. 61).

61 *Strategija razvoja Slovenije*.

62 Vodopivec, Samo odgovornost.

63 Landauer, Gustav. *Revolution and Other Writings: A Political Reader*. Oakland: PM Press, 2010, str. 249, cit. po Vodovnik, Državljanstvo kot glagol, str.52.

64 Za Landauera država ni nekaj, kar bi se dalo odpraviti z enkratno revolucijo, zato tudi svobodne družbe

Sodobni hegemoni modeli vitke države (ne le Slovenije, ampak evropskih strategij) ponujajo podjetniški model: država naj bi prevzela organizacijo, značilno za podjetja, ter znala slediti dobrim praksam. Socialne storitve naj bi prevzela civilna združenja in dobrodelne organizacije. Dobrodelnost je postala tudi sestavni del t. i. filantrokapitalizma.⁶⁵ Predstavlja statusni simbol bogatih inovatorjev, podjetnikov, menedžerjev, to niso več materialne dobrine (jahte in letala), ampak filantropija in ideje za drugačni svet. George Soros in Bill Gates sta vzornika takšnih »družbeno angažiranih« bogatašev.

ZA ZAKLJUČEK: O DRUŽBENI IZKLJUČENOSTI

Bruno Amable, ki je preučeval povezave med moralnimi in političnimi aspekti neoliberalne ideologije, je ugotavljal, da so posledice moralnega in političnega neoliberalizma še posebej jasne na področju socialne varnosti: socialna varnost je individualizirana, zaščita pogojevana, pomoč se dodeljuje v zameno za nekaj.⁶⁶

Ideološki pritiski v neoliberalnem kapitalizmu de-legitimirajo kakršnokoli kolektivno dejanje, ki bi lahko vodilo do zaščite pred konkurenčnostjo. Ti pritiski se kažejo kot pravični. Če spomnim na primer izobraževalno vzgojnega društva Svetilnik z začetka članka, gre v takšne kontekste umestiti misel, da v imenu javnega (oz. javno dobrega) poteka boj za osebni interes. Družbena zaščita se ne kaže le kot ekonomsko neučinkovita, temveč postane tudi moralno vprašljiva, predstavljena je v nasprotju s svobodo, z demokracijo in neodvisnostjo.⁶⁷

Tržni režimi so spreminjali temelje državljanstva od družbenega, univerzalnega do pogodbenega in pogojevanega. Nezaposlenost, nekoč obravnavana kot odgovornost skupnega (the commons), je postala del osebne odgovornosti. Premestitev tveganja iz korporacij, vlad in shem družbenega (za)varovanja na posameznika in njegovo družino je sprememba, ki jo je Karl Polanyi opisal kot izključenost. V navezavi na njegovo misel portugalski sociolog Boaventura de

ni mogoče doseči s preprosto zamenjavo stare ureditve z novo, temveč le s širjenjem sfer svobode do te mere, da končno prevladajo celotnemu družbenemu življenju (Vodovnik, prav tam, str. 52).

65 Bishop in Green, ki sta termin tudi skovala, filantrokapitalizem utemeljujeta kot gibanje. Preko intervjujev z nekaterimi bogatimi posamezniki (mdr. Bill Gates in Oprah Winfrey) sta preučevala mrežo bogatih donatorjev in način njihovega delovanja. Filantrokapitalisti delujejo kot družbeni investitorji, ki v filantropijo vstopajo kot poslovneži in se tudi v filantropiji poslužujejo podjetniških strategij. — Bishop, Green, *Philanthrocapitalism*.

66 Prevpraševanje skladnosti moralnih vrednot in kapitalističnega ekonomskega sistema, ki temelji na lovu osebnega interesa ni nova v neoliberalni paradigmi. Neoliberalci zavržejo naravni značaj tržnega reda in posvojijo etos individualne odgovornosti, odgovornosti konkurenčnosti v svetu, kjer se ekonomski pogoji neprestano spreminjajo. Posameznik mora, kot že rečeno, postati podjetnik samega sebe, odgovoren za svoj obstoj in vključenost na trg Amable, *Morals and politics in the ideology of neo-liberalism*.

67 Prav tam.

Sousa Santos razmišlja, če morda danes ne vstopamo v čas politično demokratičnih, a družbeno fašističnih družb.⁶⁸

Politična konstrukcija brezupnosti, kot je Linda Weiss⁶⁹ poimenovala fenomen, ko akademski, politični in korporativni voditelji večjega dela sveta svojim državljanom razlagajo, da se zaradi družbenih posledic globalizacije ne da narediti ničesar, se prepleta z mentaliteto samo-poraza. Gre za miselnost, ki zajame procese družbenega in samo izključevanja.⁷⁰

Teza, ki jo zagovarjam, je, da je trojico oz. razmerje država podjetje trg potrebno obravnavati v povezavi s paradigmo samoodgovornosti, v okviru individualizacije kolektivnih problemov, strukturnih ekonomskih pogojev in aranžmajev. Paradigma ne zajame le prelaganja odgovornosti in skrbi iz države, podjetij, družbe na pleča posameznikov in njihovih skupin, deluje tudi ekskluzivno, izključi tiste, ki paradigmi ne (z)morejo slediti (in jih prikaže kot nesposobne). Individualizacija odgovornosti za izobrazbo, (ne)delo, zdravje,⁷¹ uspeh, srečo, ipd. spregleda družbeno vpetost, družbeno ekonomske dejavnike na področju trga dela, socialnih politik,⁷² odmik od norm pa je predmet moralizacije in stigmatizacije. Procese spremljajo občutki krivde, gre za ponotranjenje krivde za svoj položaj.

Margaret Somers je družbeno v/izključenost navezala na problem tržne racionalnosti.⁷³ Izključenost revnih in brezposelnih v javnem prostoru je označila kot državljanstvo brezdržavljskosti (*statelessness of citizens*). Pri tem državljanstva ne gre razumeti v smislu legalnega statusa, ampak kot pravico imeti pravico (po Hanni Arendt). Pripadnost nacionalni skupnosti torej še ni zadosten pogoj za zagotavljanje državljanstva, nedržavljsani so tudi *de iure* državljani. Somers je ugotavljala, da nedržavljsani niso zgolj prikrajšani za družbeno varnost, temveč so oropani človeškosti — dostojanstva in spoštovanja.

Razprav o državljanstvu je danes veliko, ne le v navezavi na nacionalno (nacionalno, socialno in ekonomsko), govora je tudi o lokalnem, globalnem, subalternem državljanstvu. Kritiki razmišljajo, kako rekonceptualizirati državljanstvo, ki bi sledilo alternativni spodaj navzgor (državljanstvo, ki bi se konstituiralo mimo države, kot na primer municipalno). Kar zajame vprašanje družbeno pozicionarnosti v sodobno preoblikovanem svetu, je vprašanje o družbeni v/

68 de Sousa Santos, *Governance: Between Myth and Reality*.

69 Weiss, Linda. »The myth of the powerless state«. *New Left Review* 38 (1997), cit. po Trouillot, *The Anthropology of the State*, str. 129.

70 Ina Dietzsch se pri tem sklicuje na Jack Friedmena, ki je termin *statementality* predstavil na predavanju *Ambivalence, Abjection, and the Outside of the Global: On Statementality*, na konferenci ASE (2007), Timisoara (Dietzsch, *Perceptions of decline*, str. 17).

71 Kamin, *Zdravje na barikadah*.

72 Leskošek, Načeti temelji, str. 12.

73 Somers, *Genealogies of Citizenship*.

izključenosti.

Pospešena privatizacija odpira razpravo o mejah (kje se privatizacija in privatno konča?) in postavlja dihotomijo javnega⁷⁴ in privatnega pod vprašaj. V vmesni prostor vstopa koncept skupnega, ki poskuša preseči navidezno izključujoče dihotomije javnega privatnega, države in trga, socializma in kapitalizma. Razprave o skupnem kot tudi rekonceptualizaciji državljanstva izpostavljajo mehanizme družbenih izključevanj, iščejo možnosti za družbeno vključenost in hkrati opozarjajo na politično konstitucijo družbenega.⁷⁵

Neoliberalno vladanje (governance) deluje kot Polanyieva inverzija.⁷⁶ Medtem ko je Polanyi trdil, da je ekonomija družbeno vpeta, nas zdaj nova matrica prepričuje, da moram družbo vpeti v ekonomijo.⁷⁷ V razpravo je torej pomembno vrniti družbenost, opozoriti na družbeno vpetost in ponovno spomniti na besede Karla Polanyia, da ključna motivacija ni skrita v osebni interesu zadovoljevanja potreb, kot to skuša dokazati ekonomska doktrina, temveč v potrebi po varnosti in družbenem priznanju.

Misel velja prenesti tudi na področje politične ekonomije in poleg materialnih odnosov v analizo zajeti simbolne pomene in družbene pozicioniranosti. Pri družbeni izključenosti gre ugotavljati, kako so izključevanja institucionalizirana, kako v družbi prepoznana. Razpravo o razmerju država - trg - podjetje umeščam v takšne okvire, način, kako razmerje definiramo, je namreč ključno za razumevanje mehanizmov družbenega iz/vključevanja.

VIRI IN LITERATURA

74 V zadnjem času so javni uslužbenci postali tarče intenzivne ideološke ofenzive, ki javni sektor diskreditira kot neproduktiven, neučinkovit in parazitski, ljudi, ki delajo na tem področju, pa kot lene in odvečne. Po tej ideološki perspektivi sta delavec, podjetnik oz. delodajalec soborca v boju proti »državi«. Več o ideologizaciji antagonizma med javnim in privatnim gl.: Krašovec, Razredni boj po novi ekonomiji, str. 63.

75 Negri, Hardt, *Skupno onkraj privatnega in javnega*.

76 Angelis, Massimo de. »Neoliberal Governance, Reproduction and Accumulation«. *The Commoner* 7 (2003), str. 23, cit. po de Sousa Santos, *Governance: Between Myth and Reality*.

77 Prav tam.

Tiskani viri

Poročilo o razvoju Slovenije 2012. UMAR, Ljubljana. URL: http://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/pr/2012/PoR_2012.pdf, 31. 1. 2013.

Strategija razvoja Slovenija 2005. UMAR, Ljubljana. URL: http://www.mgrt.gov.si/fileadmin/mgrt.gov.si/pageuploads/DPK/StrategijarazvojaSlovenije_-_final.pdf, 31. 1. 2012.

Časopisni viri

Leskošek, Vesna. Načeti temelji socialne države. *Delo/Sobotna priloga*, 14. 8. 2010, str. 12.

Elektronski viri

Karantanska skupina posvečenih (Carantanian Sacred Ban). URL: <http://www.csb-slovenia.com/images/catalog.pdf>, 31. 1. 2013.

Lorenci, Andrej. Spremembe se morajo zgoditi. *Delo, Revolt in alternative* (spletni forum), 7. 1. 2012. URL: <http://www.delo.si/revolt/ekonomija/spremembe-se-morajo-zgoditi.html>, 31. 1. 2013.

Mi Nismo Ulica, Mi Smo Država. *Socialno omrežje Facebook*.

URL: <http://www.facebook.com/pages/Mi-Nismo-Ulica-Mi-Smo-DR%C5%BDAVA/384132241672417>, 25.1. 2013

Svetilnik. Društvo za promocijo svobode. URL: <http://www.svetilnik-slovenija.org/>, 31. 1. 2013.

V Sloveniji nastala prva zasebna varnostna organizacija. *24ur.com*, Preverjeno, 6. 11. 2012. URL: <http://www.24ur.com/novice/slovenija/v-sloveniji-nastala-prva-zasebna-varnostna-organizacija.html>, 31. 1. 2013.

Literatura

Amable, Bruno. Morals and politics in the ideology of neo-liberalism. *Socioeconomic Review*, 2011, št. 1, str. 3–30.

Abrams, Philip. Notes on the difficulty of studying the state. *Journal of Historical Sociology*, (1977) 1988, št. 1, str. 58–89.

Abrahamsen, Rita, Williams, C. Michael. Security Beyond the State: Global Security Assemblages in International Politics. *International Political Sociology*, 2009, št. 3, str. 1–17.

Bahnisch, Mark. Embodied Work, Divided Labour: Subjectivity and the Scientific Management of the Body in Frederick W. Taylor's 1907 Lecture on Management. *Body & Society*, 2000, št. 1, str. 51–68.

Bishop, Matthew, Green, Michael. *Philanthrocapitalism: How Giving Can Save the World*. New York: Bloomsbury Press, 2010.

Bockman, Johanna. *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford, California: Stanford University Press, 2000.

Bockman, Johanna, Eyal, Gil. Eastern Europe as a Laboratory for Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neoliberalism. *American Journal of Sociology*, 2002, št. 2, str. 310–352.

Bockman, Johanna. *Yugoslav Experts in the Non-Aligned World: Peru's Revolutionary Experiment, 1968–1975*, predavanje na konferenci ASEES, Washington, ZDA, 2002.

Dietzsch, Ina. Perceptions of decline: crisis shrinking and disappearance as narrative schemas to describe social and cultural change. *Durham Anthropology Journal*, 2002, št. 1, str. 11–34.

Doty, Roxanne Lynn, Shannon, Elizabeth. Private Detention and the Immigration Industrial Complex. *International Political Sociology*, 2013, št. 4 (v tisku).

Gil, Zsuzsa. Introduction: Relationality in the study of state socialism and postsocialism (odtis, v pripravi zbornika).

Ferguson, James, Gupta, Akhil. Spatializing States: Towards an Ethnography of Neo-Liberal Governmentality. *American Ethnologist*, 2013, št. 4, str. 981–1002.

Foucault, Michel. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978*. New York: Palgrave Maximillian, 2007.

Jessop, Bob. The State and the Contradictions of the Knowledge-Driven Economy, 2000. URL: <http://www.sristi.org/material/mdpipr2003/MDPIPR2003CD/M15%20Bob%20Jessop%20The.htm>, 17. 12. 2013.

Jessop, Bob. *The future of the capitalist state*. Cambridge: Polity, 2002.

Kalb, Don. Localizing Flows: Power, Paths, Institutions, and Networks. V: Kalb, Don (ur.). *The Ends of globalization: Bringing society back in*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers Location, 2000, str. 1–29.

Kamin, Tanja. *Zdravje na barikadah. Dileme promocije zdravja. Psihologija vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006.

Kapferer, Bruce. New formations of power, the oligarhic coporate state, and anthropological ideological discourse. *Anthropological theory*, 2005, št. 3, str. 285–299.

Krašovec, Primož. Razredni boj po novi ekonomiji. Nova ekonomija ali neoliberalizem. *Borec*, 2011, št. 681/684, str. 48–69.

Mitchell, Timothy. Society, Economy, and the State Effect. V: Sharma, Aradhana, Gupta, Akhil (ur.). *The anthropology of the state: a reader*. Wiley-Blackwell, 2006, str. 169–186.

- Negri, Antonio, Hardt, Michael (ur.). *Skupno onkraj privatnega in javnega*. Ljubljana: ČKZ, 2009.
- Ong, Aihwa. *Neoliberalism as Exception: Mutations in Citizenship and Sovereignty*. Durham NC in London: Duke University Press, 2006.
- Ong, Aihwa in Stephen J. Collier (ur.). *Global Assemblages: Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problems*. Oxford: Blackwells, 2005.
- Polanyi, Karl. *Velika preobrazba. Politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: Cf., 2005.
- Rose, Nikolas. *Inventing our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Saada, Julien. Borders Protection: A New Market for the Security Business. Prispevek na konferenci. *The 7th Global Conference: War, Virtual War and Human Security Inter-Disciplinary*. Net Prague, Czech Republic, 30. 4.–2. 5. 2010.
- Sassen, Saskia. The state and the new geography of power. V: Kalb, Don (ur.). *The Ends of globalization: Bringing society back in*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers Location, 2000, str. 49–65.
- Sharma, Aradhana, Gupta, Akhil. *The anthropology of the state: a reader*. Wiley-Blackwell, 2006.
- Somers, Margaret R. *Genealogies of Citizenship. Markets, Statelessness, and the Right to Have Rights*. Ann Arbor: University of Michigan, 2008.
- de Sousa Santos, Boaventura. Governance: Between Myth and Reality. *RCCS Annual Review*, 2009, št. 0. URL: <http://rccsar.revues.org/95>, 31. 1. 2013.
- Spencer, Jonathan. *Anthropology, Politics, and the state. Democracy and Violence in South Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Trouillot, Michel-Rolph. The Anthropology of the State in the Age of Globalization: Close Encounters of the Deceptive. *Current Anthropology*, 2001, št. 1, str. 125–138.
- Urciuoli, Bonnie. Skills and selves in the new workplace. *American Ethnologist*, 2008, št. 2, str. 211–228.
- Vodopivec, Nina. Modernizacija in tranzicija. V: Lazarevič, Žarko, Lorenčič Aleksander (ur.). *Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, str. 377–402.
- Vodopivec, Nina. Samoodgovornost – paradigma sodobne modernizacije: izziv ali grožnja. V: Studen, Andrej (ur.). *Pomisli na jutri: o zgodovini (samo) odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 223–245.

Vodovnik, Žiga. Državljanstvo kot glagol: alterglobalistično gibanje in ideja translokalnega državljanstva. *Družboslovne razprave*, 2011, št. 67, str. 41–57.

O avtorjih

Meta Remec je študirala zgodovino ter italijanski jezik in književnost na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer je diplomirala leta 2008. Istega leta se je zaposlila na Inštitutu za novejšo zgodovino kot mlada raziskovalka. Posveča se temi z naslovom »Civilizacijski proces osveščanja prebivalstva za zdravo življenje v dobi meščanstva«, v okviru katere se usmerja predvsem v raziskovanje procesov civiliziranja in higienizacije ter makrobiotičnih nasvetov in navodil za zdravo življenje v dobi meščanstva. V do sedaj objavljenih znanstvenih razpravah se je ukvarjala s problematiko spolnosti, spolne vzgoje in spolno prenosljivih bolezni, higienizacijo in osveščanjem različnih plasti družbe, pa tudi tuberkulozo, tobakom in drugimi pojavi, ki so zaznamovali 19. stoletje.

Dr. Mitja Sunčič je študiral zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Po diplomi se je leta 2006 kot mladi raziskovalec zaposlil na Inštitutu za novejšo zgodovino. Doktorat na temo slovenskega industrijskega podjetništva je na oddelku za zgodovino ljubljanske filozofske fakultete uspešno zagovarjal leta 2011. V času usposabljanja je objavljial razprave na temo podjetništva ter se udeležil znanstvenih simpozijev doma in v tujini. Trenutno sodeluje v zgodovinopisnem projektu, posvečenem energetske oskrbi slovenski dežel v preteklosti.

Marta Rendla je študirala zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani in leta 2003 diplomirala z diplomsko nalogo *Odnos do živali in pogled na delovanje Kranjskega društva za varstvo živali 1902-1915*. Od leta 2004 je zaposlena na Inštitutu za novejšo zgodovino kot strokovna sodelavka-asistentka. Kot študentka podiplomskega študija na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani se ukvarja z raziskovalno temo *Življenjska raven Slovencev v času socializma s poudarkom na šestdesetih in sedemdesetih letih*. Je avtorica prispevkov s področja kulturne in socialne zgodovine (*Džez v Sloveniji kot subkultura*, 2008; *The Influence of Western Trends on Slovene Popular Culture from the 1950s to the 1970s*, 2011; *Stanovanjska politika v socialističnem obdobju-vloga države in samoodgovornost*, 2012) in soavtorica elektronskega vira *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*.

Dr. Jože Prinčič je doktoriral leta 1991, znanstveni svetnik je postal leta 2001. Na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer je zaposlen od leta 1984, je osrednje področje njegovega raziskovalnega dela novejša gospodarska zgodovina Slovencev. Raziskuje temeljne razvojne procese, prelomnice, pomembne dogodke in osebnosti v gospodarskem življenju Slovencev v 20. stoletju. V zadnjih letih se je največ ukvarjal s problematiko povezano z amerikanizacijo slovenskega prostora, razvojem energetskega gospodarstva, medrepubliško blagovno menjavo ter z gospodarsko pridobitniško dejavnostjo RKC v Sloveniji. Je avtor ali soavtor trinajstih znanstvenih in šestih strokovnih monografij, med njimi *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu* (Novo mesto, 1991), *V začaranem krogu* (Ljubljana, 1999), *Iz reforme v reformo* (Ljubljana, 2006), *Portret Staneta Kavčiča* (Ljubljana, 2009), *Križ in kapital* (Ljubljana, 2013).

Dr. Žarko Lazarevič se prvenstveno ukvarja z gospodarsko zgodovino. Vsebinsko posega s svojimi raziskavami na različna področja gospodarskega razvoja Slovenije. Tako tematika njegovega raziskovalnega dela sega od preučevanja razvoja kmetijstva, procesa industrializacije, združništva ter razvoja finančnega sektorja v Sloveniji, podjetništva, manifestacij potrošniške družbe, ekonomskega nacionalizma in primerjalnimi analizami ekonomskega razvoja v širšem okolju. Temu pa se pridružuje tudi raziskovanje vpliva gospodarskih procesov na družbeno strukturo in v tem okviru zlasti dolgoročno strukturno spreminjanje gospodarsko-socialne podobe Slovenije. Kot znanstveni svetnik je zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino, na Univerzi v Novi Gorici, Fakulteti za humanistične študije pa kot redni profesor predava ekonomsko zgodovino.

Dr. Aleksander Lorenčič je znanstveni sodelavec na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Težišče njegovega raziskovalnega dela je najnovejša gospodarska zgodovina s poudarkom na obdobju tranzicije. Doktoriral je leta 2011 na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Kot raziskovalec se je dodatno študijsko usposabljal v Pragi in Beogradu. Poleg sodelovanja na znanstvenih simpozijih, uredniškega dela in pisanja recenzij, je avtor več znanstvenih in strokovnih člankov tako v Sloveniji kot tudi v tujini. Leta 2012 je izšla njegova znanstvena monografija z naslovom *Prelom s starim in začetek novega: Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*.

Dr. Nina Vodopivec je diplomirala na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, doktorirala pa leta 2006 s področja socialne antropologije na Fakulteti za humanistični študij ISH. Od leta 2006 je zaposlena na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer se kot znanstvena sodelavka ukvarja z vprašanji socialnega spomina, antropologije vednosti, antropologije postsocializma in dela, s študiji spolov ter z medkulturno komunikacijo. Kot raziskovalka in predavateljica se osredotoča na procese postsocialistične transformacije, predvsem na načine, kako makro spreminjanja doživljajo in jih sooblikujejo industrijski delavke in delavci, na transformacijo industrijskega dela, etike in organizacije dela, na spremenjene industrijske odnose, razmerja ter delavske subjektivitete v navezavi na širše procese globalnih preoblikovanj.

Imensko kazalo

- Abrahamsen, Rita 176, 183
Abrams, Philip 170, 183
Althusser, Louis 170
Amable, Bruno 180, 183
de Angelis, Massimo 182
Arendt, Hanna 181
Ashenburg, Katherine 19, 25, 31
Avsenek, Ivan 34, 35, 52
- Bahnisch, Mark 172, 184
Bajt, Aleksander 68, 70-72, 80
Bajuk, Andrej 161
Balkovec, Bojan 140
Bauer, Erwin 91
Berend, T. Ivan 112, 137, 138, 140, 144, 145, 164
Bertoša, Mislava 9, 10, 19, 31
Beseničar, Mojca 127
Bishop, Matthew 180, 184
Blaško, Eduard 85
Blatnik, Stanka 127, 128, 139
Bockman, Johanna 169, 170, 184
Bole, Tone 69
Bonazzi, Giulio 158, 163
Borak, Neven 58- 60, 67, 70, 74, 77, 78, 81, 141, 148, 149, 155, 164
Borscheid, Peter 32
Brglez, Francšek 140
- Brovinsky, Boris 124
Brown, Radcliff Alfred 70
Brščič, Bernard 160, 162
Bučar, France 75
- Castells, Manuel 175
Ciglič, Marjan 134, 136
Collier, Stephen J. 176, 185
Csillag, Anna 26, 31
Cvetković, Dragiša 37, 51
- Čepič, Zdenko 112, 114, 135, 140
Čermak, Joco 133
Černe, France 54-56, 75, 76, 80, 112, 140
Čobeljić, Nikola 68, 80
Čokl, Vanessa 144, 154, 159, 163
- Danilova, Danita Lily 24
Dekleva, Jože 58
Deleuze, Gilles 175
Depangher, Michele 17, 18, 31
Dietzsch, Ina 181, 184
Dimovski, Vlado 150, 163
Döcker, Ulrike 25, 31
Domadenik, Polona 159, 163
D'Ora, Daisy 23
Doty, Roxanne Lynn 163, 175
Drnovšek, Janez 157

- Ersing, Max 85, 91- 94, 98
 Esterhazy, Agnes 24
 Eyal, Gil 169, 184

 Ferenc, Kozma 74
 Ferenc, Tone 35, 38, 42, 48, 52
 Ferguson, James 170, 184
 Fischer, Jasna 140, 141
 Flere, Janvid 36, 38, 42, 52
 Foucault, Michel 10, 31, 170, 171, 176, 184
 Freud, Sigmund 15
 Fuchs, Rachel Ginnis 11, 13
 Fürst, Danilo 116

 Gabrič, Aleš 112, 140
 Gaberščik, Vesna 127
 Gates, Bill 180
 Gil, Zsuzsa 169, 184
 Gombač, Maja 18-21, 31
 Gramsci, Antonio 170
 Green, Michael 180, 184
 Gregorčič, Jože 102
 Grum, Andreja 117, 139
 Guatarri, Felix 175
 Gupta, Akhil 170, 184, 185

 Haid, Liane 24
 Hardt, Michael 182, 185
 Haussmann, Albert 102
 Horn, Camilla 24
 Horvat, Branko 56, 68, 80
 Hufeland, Christoph Wilhelm 14, 31

 Jaklin, Jože 158, 163
 Jakomin, L. Alenka 157, 163
 Janša, Janez 161
 Janžič, Vlado 64
 Javornik, Jana 162
 Jessop, Bob 173, 174, 184
 Jones, Trevor 176

 Kalb, Don 169, 184, 185
 Kamin, Tanja 181, 184
 Kapferer, Bruce 173- 175, 184
 Kardelj, Edvard 58, 64
 Karolewna, Ilona 24

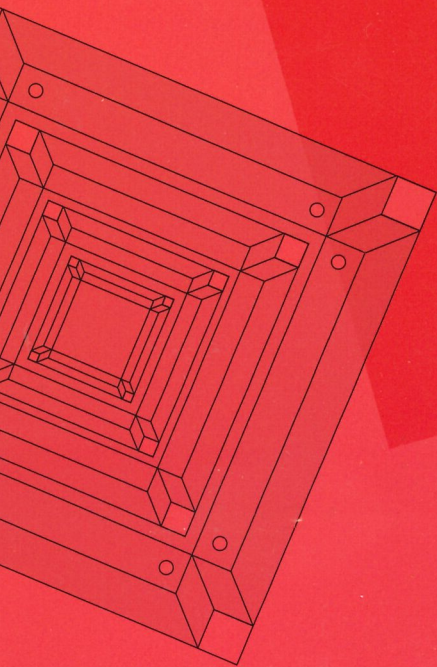
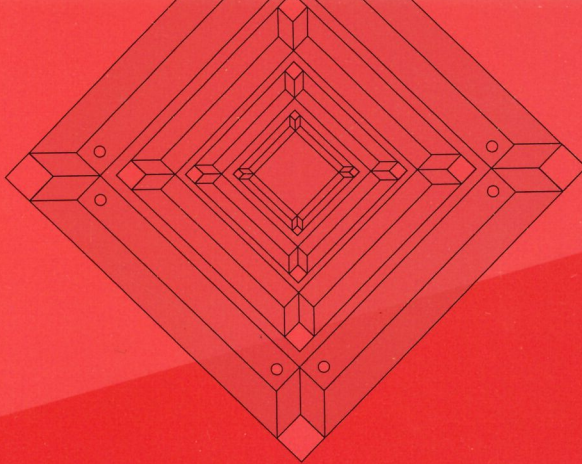
 Kavčič, Stane 62, 188
 Keynes, John Maynard 5, 144
 Kidrič, Boris 55
 Knez, Jože 56, 80
 Kompanjet, Zoran 85
 Kopač, Janez 122, 139
 Korelič, Bruno 157, 163
 Korošec, Valerija 162
 Korže, Milena 117, 139
 Kovač, Zinka 127
 Kračun, Davorin 144, 154, 159, 163
 Kraigher, Boris 70
 Kraigher, Sergej 80
 Kralj, Niko 118, 119, 139
 Kraljič, Peter 155, 161, 162, 163
 Kraljić, Ivan 85
 Krašovec, Primož 182, 184
 Krašovec, Tone 152, 153, 156, 158, 164
 Kresal, France 38, 52

 Landauer, Gustav 179, 180
 Lazar, Ciril 88, 91, 92, 94-100, 103-108
 Lazarević, Žarko 33-35, 52, 141, 185
 Leskošek, Vesna 181, 183
 Lombar, Stanko 91, 92, 94, 95, 103, 105
 Lorenci, Andrej 178, 183
 Lorenčič, Aleksander 79, 80, 141, 148, 161, 164, 185
 Lovrenčič, Ivan 104, 106
 Lozar Štamcar, Maja 116, 118, 120, 140

 Maček, Vladko 37
 Magnus, Max 24
 Marinšek, Nastja 130, 135, 136, 140
 Marković, Ante 60
 Marx, Karl 71, 72
 Mavri, Rafael 106
 Mencinger, Jože 150, 154, 155, 163
 Merhar, Vilijem 56, 57, 80, 112, 140
 Mihurko Poniž, Katja 19, 22, 31
 Mikulić, Branko 60
 Mitchell, Timothy 170, 185
 Mlinar, Branko 114, 116, 141
 Mordej, Dragica 135, 139

- Natlačen, Marko 38, 41, 45, 47, 48, 50
 Nedog, Alenka 35, 38, 52
 Negri, Antonio 182, 185
 Newburn, Tim 176
 Norčič, Oto 57, 80, 112, 115, 141
- Ocepek, Rajko 134, 139
 Ong, Aihwa 175, 176, 185
 Ovin, Rasto 164
- Pahor, Borut 161
 Paquet, Dominique 12-15, 31
 Paulin, Eugenio 16, 17, 32
 Pečnik, Milka 113, 139
 Petrov, Sabina 150, 157, 158, 163
 Petrovčič, Vida 157, 158, 163
 Planinc, Milka 135
 Planinšič, Gregor 118, 141
 Ploj Ratajc, Sabina 144, 154, 159, 163
 Pogačar, Milan 123
 Polanyi, Karl 6, 166-168, 181, 182, 185
 Povoden, Viljem 126, 139
 Prašnikar, Janez 159, 163
 Premerl, Katja 120, 139
 Pretnar, Stojan 75
 Primožič, Bogo 120
 Prinčič, Jože 55, 58, 59, 62, 63, 65, 67, 70, 71, 74, 77, 78, 80, 81, 84, 108, 109, 114, 132, 141, 149, 155, 164
 Puh, Janez 124, 125, 141
- Rakovec, Tone 122, 139
 Raunert, Margareta 12, 16, 32
 Reagan, Ronald 144
 Repe, Božo 137-139, 141, 146
 Repovž, Mija 150, 163
 Rojec, Matija 155, 164
 Rop, Anton 161
 Rose, Nikolas 172, 173, 185
- Saada, Julien 176, 185
 Sachs, Jeffrey 67
 Said, Edvard 170
 Samec, Jure 59, 81
 Sassen, Saskia 168, 169, 175, 185
 Seeger, Elrich 102
- Seljak, Anton 107, 108
 Shannon, Elizabeth 175, 184
 Sharma, Aradhana 170, 185
 Simoniti, Iztok 154, 160, 164
 Sivulka, Juliann 11-14, 18- 20, 22, 29, 32
 Skoko, Jana 130, 141
 Snoj, Franc 47
 Somers, Margaret R. 181, 185
 de Sousa Santos, Boaventura 177, 181, 182, 185
 Spencer, Jonathan 177, 185
 Stiplovšek, Miroslav 38, 39, 52
 Stojan, Jure 155, 161, 163
 Studen, Andrej 9-11, 32, 186
 Susa, Charlotte 24
- Šamperl – Purg, Kristina 141
 Šefer, Berislav 69, 81
 Šinigoj, Dušan 61, 73
 Šlibar, Ljudmila 13, 32
 Šorn, Mojca 35, 47, 51, 52, 140
 Špiler, Franc 121, 139
 Štiblar, Franjo 155, 163
 Šumi, Alenka 127, 139
 Šušterič, Franjo 161
 Šutej, Juraj 37
- Tajnikar, Maks 57, 81, 148, 164
 Tancig, Branka 116
 Taylor, Frederick 172, 184
 Teržan, Vesna 119, 139
 Thomas, Ulrike 10, 15, 20, 32
 Thompson, Victoria Elisabeth 11, 13, 31
 Toplak, Simona 158, 163
 Triska, Dušan 157
 Troha, Nevenka 140
 Trouillot, Michel-Rolph 170, 173, 174, 176, 181, 185
 Trstenjak, Alojz 45, 51
 Turina, Ante 85
 Turner, Ernest Sackeville 10, 11, 19, 22, 26, 32
- Urban, Katarina 24
 Urciuoli, Bonnie 173, 185

- Valentino, Rodolpho 24
Velikanje, Danijel 106
Veselinovič, Draško 157, 163
Vidmajer, Saša 145, 154, 160, 164
Vodopivec, Nina 167, 172, 179, 185, 186
Vodovnik, Žiga 179, 180, 186
Vrhunc, Metka 128
Vrhunec, Vinko 34, 52
- Weber 95, 96, 98
Weiss, Linda 181
Welz, Eugen 102
Williams, Michael 176, 183
- Winfrey, Oprah 180
Wischermann, Clemens 32
Wörner, Anton 85, 93, 95
Wörner, Walter 91, 94, 95
- Zelinka, Emerik 131
- Žagar, Stane 78
Žigon, Rozika 117, 139
Žižek, Jože 91, 92, 94-96, 98
Žuvela, Ivan 85
Žužek, Aleš 146, 164

Cena: 20 EUR

Inštitut za novejšo zgodovino

9 789616 386470